

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI

EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK EKONOMİSİ: TÜRKİYE BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

(DOKTORA TEZİ)

Hasan BAKIR

BURSA - 2016

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK
EKONOMİSİ: TÜRKİYE BAĞLAMINDA BİR ANALİZ**

(DOKTORA TEZİ)

Hasan BAKIR

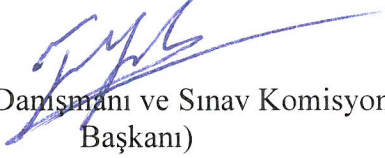
**Danışman:
Prof. Dr. Ferudun YILMAZ**

BURSA - 2016

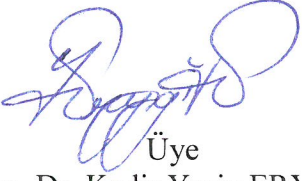
TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İktisat Anabilim Dalı, İktisat Bilim Dalı'nda 711011002 numaralı Hasan Bakır'ın hazırladığı "Emek Piyasalarında Yaşanan Dönüşümün Politik Ekonomisi: Türkiye Bağlamında Bir Analiz" konulu Doktora ile ilgili tez savunma sınavı, 18.07/2016 Pazartesi günü 11.00 - 13.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna oybirliği (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Ferudun YILMAZ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Hülya KANALICI AKAY
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mahmut BİLEN
Sakarya Üniversitesi

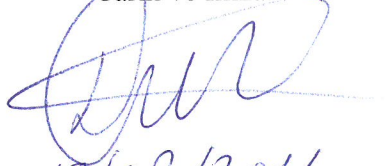

Üye
Doç. Dr. İsmail AKTAR
Yalova Üniversitesi

18.07/2016

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Emek Piyasalarında Yaşanan Dönüşümün Politik Ekonomisi: Türkiye Bağlamında Bir Analiz’’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

18/07/2016

Adı Soyadı :Hasan Bakır
Öğrenci No :711011002
Anabilim Dalı :İktisat
Programı :İktisat
Statüsü : Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hasan BAKIR
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İktisat
Bilim Dalı : İktisat
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XIII + 242
Mezuniyet Tarihi : / /2016
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ferudun YILMAZ

EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK EKONOMİSİ: TÜRKİYE BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

Neo-liberal yaklaşıma göre, esnek emek piyasaları ile ekonomik olumsuzluklar ortadan kalkar. Bu doğrultuda neo-liberal görüşü savunanlar emek piyasalarında esnekliği engelleyecek her türlü kurum ve düzenlemelere karşı çıkmakta ve bu tür kurum ve düzenlemelerin ortadan kaldırılması gerekliliğini vurgulamaktadır. Ancak gelinen süreçte emek piyasaları esnek olmayan ülkelerin de işsizlikle başa çıktıkları gözlenmiştir. Öte yandan, yaşanan küresel kriz sürecinden emek piyasaları katı olan ülkeler daha az etkilenirken, esnek emek piyasalarına sahip ülkelerin krizden daha derin etkilendiği görülmüştür. Ancak buna rağmen krizden çıkış stratejisi olarak *daha fazla neo-liberalizm* önerisi ülkelerin önlerine konmuştur. Nitekim emek piyasalarının esnekleştirilerek kriz sürecinin atlatılacağına yönelik öneriyi de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda çalışmada, neo-liberalizmin yükselişi, neo-liberal yeniden yapılanmalar ve emek piyasalarında yaşanan dönüşümler ele alınmıştır. Ancak emek piyasalarında yaşanan dönüşümlere her ülkenin uyum sağlamadığı, bir karşı duruşun da ortaya çıktığı gözlenmiştir. Ayrıca, emek piyasalarındaki kurumsal yapılanmaların neo-liberal yaklaşımın vurguladığı gibi olumsuz sonuçların sebebi olmadığı ortaya konmuştur. Türkiye'nin emek piyasalarında yaşanan gelişmeler analiz edildiğinde de elde edilen sonuçlar emek piyasalarındaki kurumsal yapıların olumsuz ekonomik sonuçlara yol açmadığı görüşünü onaylamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Neo-liberalizm, kapitalizmin çeşitleri, emek piyasası, işsizlik.

ABSTRACT

Name and Surname : Hasan Bakır
University : Uludag University
Institution : Institute of Social Sciences
Field : Economics
Branch : Economics
Degree Awarded : PhD
Page Number : XIII + 242
Degree Date : / /2016
Supervisor : Professor Dr. Ferudun YILMAZ

THE POLITICAL ECONOMY OF LABOUR MARKET TRANSFORMATION: AN ANALYSIS OF TURKISH LABOUR MARKETS

Flexible labour markets would remove economic problems with regards to the neo-liberal approach. Accordingly, the supporters of neo-liberalism have risen against institutions and regulations which hinder flexibility in the labour market and have emphasized the necessity of removing these inflexible institutions and regulations. However, it has been observed that countries having inflexible labour markets have successfully dealt with unemployment. On the other hand, it has been seen that the recent global crisis has affected countries which have rigid labour markets less severely than the countries whose labour market is flexible. Nevertheless as an exit strategy from the crisis, “more neo-liberalism” has been offered to countries. Thus, it is possible to evaluate the notion of more neo-liberalism in the context of overcoming the crisis by increasing flexibility in the labour market. In this direction, the rise of neo-liberalism, neo-liberal reconstruction and labour market transformation are discussed in this study. However, it has been observed that labour market transformation has not been adopted by all countries, an opposite stance has emerged as well. Besides, institutional structures in labour markets have not caused any negative economic results contrary to what the neo-liberal approach posits. It is seen that the institutional structures present in the Turkish labour market have not caused any negative economic effects after the analysis of recent developments in labour markets of Turkey.

Keywords: Neo-liberalism, varieties of capitalism, labour market, unemployment.

ÖNSÖZ

Emek piyasalarında yaşanan dönüşüm sürecinin politik iktisat perspektifinden ele alındığı bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında yardımlarını esirgemeyen çok değerli hocalarım, meslektaşlarım ve arkadaşlarım bulunmaktadır. Nitekim bu çalışmaya yaptıkları büyük katkılara rağmen onlara ayırdığım yerin darlığının farkında olmakla beraber isimlerini anmanın da boynumun borcu olduğunu ifade etmek isterim.

Bu doğrultuda öncelikle tezimi bıkmadan usanmadan tekrar tekrar okuyan ve eleştirilerini her daim sakınmadan yönelten değerli hocam Prof. Dr. FERUDUN YILMAZ'a teşekkürlerimi sunarım. Bu tez çalışması vasıtasıyla ondan çok şeyler öğrendiğimi de ayrıca belirtmek isterim. Yine bu doğrultuda odalarının kapılarını her daim bana açık tutan Doç. Dr. Hülya KANALICI AKAY ve Doç. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT'e de yaptıkları katkılar ve eleştiriler için teşekkür ediyorum. Ayrıca bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli katkıları olan meslektaşlarım ve değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Sevginaz IŞIK, Arş. Gör. Neşe ARAL ve Dr. Şafak TARTANOĞLU'na ne kadar teşekkür etsem azdır. Yine her daim yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen, görüş ve önerilerine kıymet verdiğim meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Filiz ERYILMAZ ve Arş. Gör. Görkem BAHTİYAR'a ayrıca teşekkür ederim. Son olarak ise bu tez çalışması boyunca kahrımı çeken bölüm arkadaşlarıma ve aileme de ayrıca sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

NEO-LİBERAL DÜZLEMDE UYUM, FARKLILIKLAR VE EMEK PİYASALARI

1. KLASİK LİBERALİZM'DEN NEO-LİBERALİZME.....	10
2. MAKROEKONOMİ, DEVLET VE EMEK PİYASALARINDA NEO-LİBERAL YENİDEN YAPILANMALAR	16
2.1. Makroekonomide Değişen Paradigma: Yeni Neo-Klasik Sentez	16
2.2. Refah Devletinden Neo-Liberal Refah Anlayışına.....	21
2.2.1. Refah Devletinin Tarihsel Gelişimi ve Yükselişi.....	21
2.2.2. Refah Devleti'nin Krizi ve Krize Yönelik Yaklaşımlar	27
2.2.3. Refah Devletine Yönelik Marksist Bir Yaklaşım: Refah Devletinden Çalışma Refahı Rejimine.....	33
2.3. Emek Piyasasında Katılıkların Kaldırılması: Esnekleştirme	37
3. KURUMLAR, ESNEKLİK VE EMEK PİYASALARI.....	41
4. KURUMSAL FARKLILIKLAR, FARKLI KAPİTALİZM TÜRLERİ VE EMEK PİYASALARI	52
4.1. Kapitalizmin Çeşitleri Yaklaşımı Ve Emek Piyasalarına Bakış.....	54
4.2. Esping-Andersen'in Refah Kapitalizmi Çeşitleri.....	59
4.3. Kapitalizmin Çeşitleri Yaklaşımının Eleştirisi Ve Kapitalist Farklılıkların Anlaşılmasına Yönelik Marksist Bir Yaklaşım: Tek Fakat Parçalı Bir Organizasyon Olarak Kapitalizm	65
4.4. Yapılan Eleştirilere Yönelik Olarak Kapitalizmin Çeşitleri Literatüründe Yaşanan Değişimler ...	68

5. EMEK PİYASALARI BAĞLAMINDA FARKLI KAPİTALİZM TÜRLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	71
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

EMEK PİYASASI KURUMLARI, POLİTİKALARI VE EKONOMİK SONUÇLARI

1. EMEK PİYASASI KURUMLARINA YÖNELİK İKTİSADİ YAKLAŞIMLAR.....	82
2. EMEK PİYASASI KURUMLARININ EKONOMİK SONUÇLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	89
2.1. Emek Piyasası Kurumları Ve İşsizlik İlişkisi.....	89
2.1.1. İstihdam Koruma Yasaları.....	93
2.1.2. İşsizlik Yardımları ve Aktif Emek Piyasası Politikaları	97
2.1.2.1. Pasif İstihdam Politikaları	97
2.1.2.2. Aktif İstihdam Politikaları	101
2.1.3. Ücretler Üzerindeki Vergi Yükü.....	104
2.1.4. Sendikalar.....	107
2.1.5. Asgari Ücret.....	111
2.2. Emek Piyasasında Yaşanan Piyasalaşma Süreci, İşsizlik Ve İstihdam	115
3. EMEK PİYASALARINDA ESNEKLİK-GÜVENLİK TARTIŞMASINA YÖNELİK YENİ BİR YAKLAŞIM GÜVENCELİ ESNEKLİK YAKLAŞIMI.....	119
4. NEO-LİBERAL YÖNELİM, KÜRESEL KRİZ SÜRECİ VE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜM: AVRUPA’NIN ÇEVRE ÜLKELERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME.....	124
4.1. Roma’dan Lizbon’a Emek Piyasasında Yaşanan Dönüşüm Süreci	124
4.2. Küresel Kriz Süreci	129
4.3. Krizin Politik Ekonomisi: Kuzey-Güney Avrupa Çekişmesi	132
4.4. Neo-Liberal Projenin Küresel Kriz İle İmtihanı	135
4.5. Avrupa’nın Çevre Ülkeleri Bağlamında Bir Değerlendirme	137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’NİN EMEK PİYASASI POLİTİKALARINDA YAŞANAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMLER

1. OSMANLI’DAN CUMHURİYETE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN GELİŞMELER: TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME	143
2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI DÖNEM: 1946-1980	156
3. NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN UYGULANMASI VE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMLER: 1980’Lİ YILLAR	164

4.	EMEK PİYASALARINDA YÜKSEK ÜCRET DÖNEMİ: 1988-1993	171
5.	EMEK PİYASALARINI ESNEKLEŞTİRMEYE DEVAM: 1994'DEN 2000'Lİ YILLARA	176
6.	TÜRKİYE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN SON GELİŞMELER: 2001'DEN GÜNÜMÜZE	184
7.	EMEK PİYASASI KURUMLARI VE EKONOMİK SONUÇLARI: TÜRKİYE EMEK PİYASALARINA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME	192
7.1.	İstihdam Koruma Yasası	198
7.2.	Sendikalaşma	200
7.3.	Asgari Ücret	203
7.4.	Kayıt Dışılık	205
7.5.	Yeni İş Kanunu	209
7.6.	Geçici İstihdam Tipleri	210
7.7.	Özel İstihdam Büroları	211
	SONUÇ	214
	KAYNAKLAR	218
	ÖZGEÇMİŞ	242

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Emek Piyasaları Regülasyonu ve Kapitalizmin Çeşitleri	59
Tablo 2: Kapitalizmin Çeşitleri Versus Farklılaştırılmış Kapitalizm.....	66
Tablo 3: Talep Yönetim Rejimleri, Politik Sistemler, Refah Devletleri ve Üretim Rejimleri Arasındaki Tamamlayıcılıklar.....	70
Tablo 4: Sendika Yoğunluğu.....	72
Tablo 5: İstihdam Koruma Endeksi	73
Tablo 6: İşsizlik Yardımları*	75
Tablo 7: İşçinin Gelir Payı	76
Tablo 8: Toplu Pazarlık Kapsamı.....	78
Tablo 9: Gini Katsayısı	79
Tablo 10: İşsizlik Oranları.....	90
Tablo 11: İstihdam Güvenliği ya da Emek Piyasası Güvenliği	123
Tablo 12: Güney Avrupa Ülkelerinde İşsizlik Rakamları.....	139
Tablo 13: Türkiye’de İmalat Sanayi Ücretleri, İstihdam ve Milli Gelir (1923-1929)	149
Tablo 14:Kâr ve Ücretlerin Milli Gelir ve Sanayi Üretiminden Aldıkları Paylar(1932-1939)	152
Tablo 15: Başlıca Bölüşüm Göstergeleri (1938-39 ve 1944-45)	155
Tablo 16: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Artış Hızı (15 Yaş ve Üzeri).....	155
Tablo 17: Türk İmalat Sanayinde Reel Ücretler (1950-1960)	158
Tablo 18: Grevler Nedeniyle Kaybolan İşgünü Sayısı (1970-1980).....	163
Tablo 19: İmalat Sanayinde Reel Ücretler (1968 Sabit Fiyatlarıyla, TL/Aylık).....	167
Tablo 20: İmalat Sanayi Katma Değeri İçinde Ücretin Payı (%).....	168
Tablo 21: Bölüşüm Göstergeleri, 1978-79 ve 1998	169
Tablo 22: İmalat Sanayinde Reel Ücret Endeksi (1914: 1,00).....	170
Tablo 23: Türkiye’de İmalat Sanayi Reel Ücretleri (1914: 1,00)	176
Tablo 24: Büyüme ve İşsizlik Oranları	196
Tablo 25: Ülkelerarasında İstihdam Koruma Yasası Endeksi Karşılaştırması (2013).....	198
Tablo 26: Türkiye’de Çalışanlar, Sendika Üye Sayıları ve Sendika Yoğunluğu.....	201
Tablo 27: Ülkelerarasında Asgari Ücret Karşılaştırması (2014 Sabit Fiyatlarıyla \$)	205
Tablo 28: Türkiye’de Kayıt dışı İstihdam Oranları.....	207
Tablo 29: Özel İstihdam Büroları Aracılığı İle İşe Yerleştirilenler	212

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kurumsal Farklılığı Anlamak	51
Şekil 2: VoC Yaklaşımında Firmanın Organizasyonunu Şekillendiren Kurumlar	57
Şekil 3: Ülkelerin İşsizlik Oranlarının Karşılaştırılması	92
Şekil 4: İstihdam Koruma Düzenlemesi (Genel Endeks Değeri-2013)	94
Şekil 5: İstihdam Koruma Yasası Endeksi ve İşsizlik Oranları Değişim Değerleri (2000-2013).....	95
Şekil 6: İstihdam Koruma Yasası Endeksi ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2000-2013).....	96
Şekil 7: İşsizlik Yardımları (2013)*	99
Şekil 8: İşsizlik Yardımları ve İşsizlik Oranındaki Değişim Değerleri (2001-2013).....	100
Şekil 9: İşsizlik Yardımları ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2001-2013).....	101
Şekil 10: Aktif İstihdam Politikalarına Yönelik Gerçekleştirilen Kamu Harcamaları (GSYİH %, 2011)	102
Şekil 11: Aktif İstihdam Politikalarına Yönelik Harcamalar ve İşsizlik Oranlarındaki Değişim Değerleri (2004-2011).....	103
Şekil 12: Aktif İstihdam Politikalarına Yönelik Harcamalar ve İstihdam Oranlarındaki Değişim Değerleri (2004-2011)	104
Şekil 13: Ücretler Üzerindeki Vergi Yüğü (2014)	105
Şekil 14: Ücretler Üzerindeki Vergi Yüğü ve İşsizlik Oranları Değişim Değerleri (2000-2013).....	106
Şekil 15: Ücretler Üzerindeki Vergi Yüğü ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2000-2013).....	107
Şekil 16: Sendika Yoğunluğu (2012)	109
Şekil 17: Sendika Yoğunluğu ve İşsizlik Oranları Değişim Değerleri (2000-2012)	110
Şekil 18: Sendika Yoğunluğu ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2000-2012).....	111
Şekil 19: Asgari Ücret (2013 Sabit Fiyatlarla \$).....	113
Şekil 20: Asgari Ücret ve İşsizlik Oranları Değişimin Değerleri (2000-2013).....	114
Şekil 21: Asgari Ücret ve İstihdam Oranları Değişimin Değerleri (2000-2013)	115
Şekil 22: Emek Piyasası Düzenlemelerindeki ve İşsizlik Oranlarındaki Değişim Değerleri (2001-2013).....	116
Şekil 23: Emek Piyasası Düzenlemelerindeki ve İstihdam Oranlarındaki Değişim Değerleri (2001-2013).....	117
Şekil 24: Rejim Tiplerinin Güvenceli Esneklik Bağlamında Gösterimi	121
Şekil 25: İmalat Sanayinde Ücretler ve İstihdamda Yıllık Değişim Oranları (1951-1960).....	159
Şekil 26: İmalat Sanayinde Ücretlerde ve İstihdamda Yıllık Değişim Oranı (1951-1980) ...	162
Şekil 27: İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi (1997=100)	172

Şekil 28: Özel İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Üretim (Kısmi Verimlilik) Endeksi ve Reel Ücretler Arasındaki İlişki (1997=100)	173
Şekil 29: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Özel, 1997=100).....	174
Şekil 30: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Kamu, 1997=100)	175
Şekil 31: İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi (1997=100)	177
Şekil 32: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Özel, 1997=100).....	179
Şekil 33: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Kamu, 1997=100)	180
Şekil 34: Özel İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Üretim (Kısmi Verimlilik) ve Reel Ücretler Arasındaki İlişki (Özel, 1997=100)	184
Şekil 35: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Özel, 1997=100).....	189
Şekil 36: İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Üretim ve Reel Ücretler Arasındaki İlişki (Özel, 1997=100).....	190
Şekil 37: GSYİH ve İşsizlik İlişkisi	197
Şekil 38: İşsizlik Oranları (2000-2014).....	200
Şekil 39: Sendika Yoğunluk Oranı.....	202
Şekil 40: Türkiye’de Asgari Ücretin Gelişimi (2000-2014)	204
Şekil 41: Kayıt dışı istihdam Oranı	208

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	Avrupa Kömür Çelik Topluluğu
Ak Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CME	Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DB	Dünya Bankası
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
Fed	Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankası
GEGP	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HAK-İş	Hak-İşçi Sendikaları Konfederasyonu
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
İŞKUR	Türkiye İş Kurumu
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
LME	Serbest Piyasa Ekonomileri
OECD	İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
SGK	Sosyal Güvenlik Kurumu
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
VoC	Kapitalizmin Çeşitleri

GİRİŞ

Liberalizm kavramının tarihsel kökenleri çok eskilere dayanmakla birlikte kavram üzerinde net bir tanım geliştirilememiştir. Dolayısıyla, literatürde tek bir liberalizmden değil *liberalizmlerden* bahsedildiği sıkça vurgulanmıştır. Nitekim liberalizm adı altında bir tarafta hukukun üstünlüğü, sınırlı devlet ve sözleşme yapma serbestliği gibi klasik liberal söylemler mevcutken diğer tarafta ise bunları kabul etmekle birlikte devleti ön plana çıkaran ve devleti bir sigorta aracı olarak gören modern liberal tanımlamalarla da karşılaşmak mümkündür. Liberalizm tartışması eşitlik ve özgürlük açısından ele alınarak da devam ettirilmektedir. Nitekim bir tarafta özgürlüğü öne çıkaran liberteryenler bulunurken diğer tarafta ise eşitliğin de özgürlük kadar önemli olduğunu savunan eşitlikçi liberaller bulunmaktadır.

Liberalizm içerisinde tartışmalar devam ederken yaşanan Birinci Dünya Savaşı, liberal hareketin güçsüzleşmesine yol açmış ve bu dönem liberalizmin ölü dönemi olarak adlandırılmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan komünist ve nasyonal sosyalist devrimler geleceğin liberalizmle değil kolektivizm ile şekilleneceği söylemlerini öne çıkarmıştır. Bu gelişmelerin acı bir sonucu olarak görülen İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise Keynesyen politikalar hâkim olmuştur. Bu dönem ve öncesinde her ne kadar klasik liberal anlayış ayakta durmaya çalışsa da *dönemin kurulu entelektüel düzeni* tarafından yok sayılmışlardır.

Öte yandan, 1970’li yıllar ise liberallerin beklediği ortamı hazırlamıştır. Çünkü bu yıllar artık sosyalist planların ve sosyal demokrat müdahaleci politikaların başarısızlıkla sonuçlandığı ve yeni bir alternatifin arandığı yıllar olmuştur. Bu başarısızlıklar, klasik liberalizm önerilerinin tekrardan ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim Hayek ve Friedman’ın fikirlerinin öne çıkması bu açıdan değerlendirilmektedir. Klasik liberalizmin yeniden ifadesi olan bu dönem “neo-liberal” dönem ve dönemin hâkim ideolojisi de “neo-liberalizm” olarak adlandırılmaktadır.

Neo-liberalizm kelimesi kuşkusuz günümüzün en popüler kelimelerinden biridir. Daha çok olumsuz çağrışımları vurgulamak için kullanılan neo-liberalizm, 1980’li yıllardan itibaren ekonomi ve siyaset alanını derinden etkilemiştir. Bu dönemde ekonomi alanında monetarist politikalar hâkim olurken, siyaset sahnesinde ise sosyalist tutumlara karşı bir tavır takınılmıştır. Neoliberalizm ile birlikte, geçmiş dönemin

yapılanmalarının da ortadan kalktığı görülmektedir. Örneğin, geçmişin müdahaleci devlet anlayışı yerini müdahalenin etkisiz sonuçlar doğuracağı yaklaşımına bırakmıştır. Bu noktada piyasa mekanizması öne çıkmış ve herhangi bir müdahaleye gerek kalmadan piyasanın fiyat mekanizması aracılığıyla dengeyi sağlayacağı ifade edilmiştir. Yaşanan bu değişimlerle, devletin mülkiyet haklarını koruma ve piyasa önündeki engelleri kaldırma görevine geri döneceğinin altı çizilmiştir. Devletin bu değişimi, klasik liberallerin minimum devlet tanımıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla geçmişin müdahaleci ya da Keynesyen Refah Devleti'nin yerini, devletin gece bekçisi olarak görüldüğü sınırlı devlet almıştır. Çünkü neo-liberalizm olarak adlandırılan bu dönemde müdahaleci politikaların etkin olmayacağı ve bireysel özgürlüğe yönelik tehdit oluşturacağı belirtilmiştir. Bu dönemin hâkim figürü artık Keynes değil Hayek'tir. Devletin ise artık sorunların çözümü değil sorunların kaynağı olduğu ifade edilmektedir. Neo-liberalizmin hâkim paradigma olarak benimsenmesi etkisini emek piyasalarında da göstermiştir. Nitekim geçmişte, tam istihdamı hedefleyen ve bunun için müdahale dahil her türlü politikayı uygulanabilir gören bir anlayış hâkimken, neo-liberalizm ile birlikte, emek piyasalarına yönelik bir esnekleştirme eğilimi ortaya çıkmıştır. Çünkü piyasa mekanizmasının işsizlik sorununu çözeceğine yönelik inanç, piyasaya yönelik düzenleme ve müdahaleleri işsizliğe yol açan katılık olarak değerlendirmekte ve bu tür düzenleme ve müdahalelere şiddetle karşı çıkmaktadır.

Neo-liberalizmin 1980 sonrası artan hâkimiyeti, bu yaklaşımın öne çıkardığı piyasa sürecinin ülkeleri etkisi altına alacağı beklentisini doğurmuştur. Ancak mevcut durumun beklendiği gibi olmadığı, ülkelerin yaşanacak değişime direnç gösterdikleri görülmüştür. Örneğin, ülkeler arasında emek piyasaları ve sosyal politika alanında uyumdan ziyade bir karşı duruş olarak ifade edilen farklılıklar gözlenmiştir. Bu karşı duruşta ise etkin faktörler olarak kurumlar ve kurumların geçmiş ile olan ilişkisini ortaya koyan *patika bağımlılıkları* vurgulanmıştır. Dolayısıyla, ülkelerin farklı patika bağımlılıkları her ülkeye uygun tek bir modelden bahsetmeyi olanaksız kılmıştır. Nitekim bu doğrultuda farklı modellerin ortaya çıktığı gözlenmiştir. Bu farklılık içerisinde piyasa sürecine uyum sağlayan modeller olabileceği gibi, yaşanan piyasalaşma sürecine tepki gösteren farklı kapitalizm türleri ile de karşılaşmak mümkündür.

Bu noktada farklı kapitalizm türlerini anlamaya yönelik açıklamalar getiren iki teorik yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Hall ve Soskice'nin "Kapitalizmin Çeşitleri" yaklaşımı olurken diğeri ise Esping-Andersen'in ortaya attığı "Refah Devleti Rejimleri"dir. Her iki yaklaşımda da küreselleşme süreci ile birlikte ulusal kapitalizmlerin karşılaştığı piyasa sürecine uyum ve bazı türlerin bu uyuma gösterdikleri direnç ortaya konmaktadır. Örneğin, Kapitalizmin Çeşitleri literatüründe Serbest ve Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri olarak adlandırılan iki farklı kapitalizm türü ile karşılaşılmaktadır. Bu ayrıma daha sonra Türkiye'nin de arasında bulunduğu Güney Avrupa ya da Akdeniz Piyasa Ekonomileri olarak adlandırılan bir üçüncü model daha eklenmiştir. Ülkelerin bu şekilde gruplanmalarında emek piyasaları önemli derecede etkili olmaktadır. Nitekim Serbest Piyasa Ekonomileri tanımlanırken esnek emek piyasaları vurgusu ön plandayken, Eşgüdümlü Piyasa Ekonomilerini tanımlarken ise, emek piyasalarındaki düzenlemeler vurgulanmaktadır. Üçüncü grup olarak tanımlanan Güney Avrupa ekonomilerinin sınıflandırılmasında ise emek piyasalarındaki güvencesizliğin bu bağlamda öne çıktığı ifade edilmiştir. Benzer şekilde, Esping-Andersen de refah rejimlerini Sosyal Demokrat, Liberal ve Kıta Avrupası Refah Rejimi şeklinde üçe ayırarak incelemiştir. Daha sonra Güney Avrupa Refah Rejiminin de sınıflandırmaya dahil edilmesi ile bu sayı dörde ulaşmıştır. Yine Esping-Andersen, refah devleti rejimlerini analiz ederken emek piyasası kurumları ve programlarından yararlanmışlardır. Dolayısıyla, gerek Hall ve Soskice'nin gerekse Esping-Andersen'in sınıflandırmaları arasında bağlantı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri Sosyal Demokrat ya da Kıta Avrupası Refah Devleti Rejimine sahip olurken, Serbest Piyasa Ekonomileri ise Liberal Refah Devleti Rejimini benimsemiştir.

Gelinen noktada neo-liberalizmin emek piyasalarının esnekleştirilerek ülkelerin liberal modele uyum sağlayacakları öngörüsünün tutmadığı görülmüştür. Çünkü bazı ülkeler bu sürece uyum sağlarken bazıları ise bir karşı duruş sergilemiş yani yaşanan değişime direnmiştir. Nitekim neo-liberalizmin esneklik yanlı tutumuna karşı ülkelerin ortaya koyduğu bu direnç "katılık" olarak tabir edilmiş ve ortaya çıkan kötülüklerin nedeni olarak da eleştirilmiştir. Günümüzün önemli bir sorunu olan işsizliğin nedeninin emek piyasalarındaki katılık yani emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemeler olduğu eleştirisini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Nitekim emek piyasalarının

esnekleştirilerek işsizlik sorununun çözüleceği ve rekabetçi yapının arttırılacağı iddiası, emek piyasalarındaki düzenlemeleri katılık olarak tabir etmekte ve bu katılıklara savaş açmaktadır. Bu bağlamda istihdam koruma düzenlemeleri, sendikalar, toplu pazarlık ve asgari ücret gibi kurumsal yapılanmaların emek piyasalarında katılığa yol açtığı ifade edilmekte ve bu kurumsal yapılanmaların ortadan kaldırılması önerilmektedir. Bu sayede emek piyasalarının etkinleştirilerek işsizlik sorununun çözüleceği iddia edilmektedir.

Neo-liberal yaklaşımın öngördüğü piyasaların etkinliği, işlem maliyetlerinin olmadığı yani tam rekabet piyasasının geçerli olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Nitekim neo-liberal yaklaşım böyle bir ortamda kurumsal düzenlemelerin de gereksizliğinin altını çizmiştir. Ancak geline noktada pozitif işlem maliyetlerinin varlığı, ekonomilerin tam rekabetçi bir yapıda olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla, ekonomilerin eksik rekabetçi yapıları, kurumsal düzenlemelerin gerekliliğini kanıtlamıştır. Bu bağlamda piyasaların etkin olmadığını dolayısıyla kurumların işlem maliyetlerini azaltarak piyasaların etkin çalışmasına katkı sağladığını savunan kurumsal yaklaşım bu doğrultuda kurumsal düzenlemelerin gerekliliği konusunda ısrar etmektedir. Dolayısıyla, tüm piyasalarda olduğu gibi emek piyasalarının da eksik rekabetçi bir yapıda olduğunu savunan bu yaklaşım, emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemeleri desteklemektedir. Sonuç olarak, bir tarafta emek piyasalarının kurumlar olmadan etkin bir şekilde çalışamayacağını savunan kurumsal yaklaşım bulunurken, diğer tarafta ise emek piyasalarındaki kurumların piyasanın etkin çalışmasını engellediği dolayısıyla işsizlik gibi olumsuz makro ekonomik sonuçların ortaya çıkmasına yol açtığını söyleyen neo-liberal yaklaşım bulunmaktadır.

1980'li yıllardan itibaren gerek ulusal hükümetler gerekse uluslararası kuruluşların emek piyasalarını esnekleştirmenin olumlu sonuçlara yol açacağı söylemleri emek piyasalarında neo-liberal politikaların uygulanmasına sebep olmuştur. Gerek OECD ve IMF raporlarında gerekse AB'nin Lizbon Stratejisi'nde bu söylemleri gözlemlemek mümkündür. Son olarak ise yaşanan 2008 krizi ile birlikte esnek emek piyasaları savunusu tekrar gündeme gelmiş ve krizden çıkış stratejisi olarak da emek piyasalarının esnekleştirilmesi önerilmiştir. Dolayısıyla 1980'lerden günümüze gelene kadar emek piyasalarına yönelik yapılan benzer savunular neo-liberalizmin devam eden hâkimiyetinin de göstergesi olmaktadır.

Bu noktadan hareketle, ABD'nin esnek emek piyasaları sayesinde olumlu sonuçlar elde ettiği, Kıta Avrupası'nın ise emek piyasalarında yaşanan olumsuzlukların seyrinde işsizlik yardımları, sendikalar ve toplu pazarlık gibi kurumsal yapılanmaların etkili olduğu söylemi neo-liberal yaklaşıma destek sağlamıştır. Neo-liberal yaklaşım bu doğrultuda Anglo-Sakson ülkelerinin esnek emek piyasalarını Kıta Avrupası'na örnek göstermekte ve bu yönde bir dönüşümün gerekliliğini vurgulamaktadır. Diğer taraftan ise, ABD ve Avrupa işsizlik oranlarının karşılaştırılarak emek piyasaları esnekliğini yüceltmenin yanlış olduğu bazı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Nitekim Avrupa'nın tek bir ülke gibi düşünülmemeyeceği, yüksek işsizlik oranlarına sahip ülkeler olduğu gibi düşük işsizlik oranlarına sahip ülkelerin de birlik içerisinde mevcut olduğu ifade edilmiş ve bu noktada İskandinav ülkelerinin performansları örnek gösterilmiştir. Dolayısıyla, neo-liberal yaklaşımın, emek piyasalarındaki kurumların zararlı olduğu tespitinin genel bir geçerliliği olmamaktadır. Farklı ülke örnekleri ve elde ettikleri farklı sonuçlar böyle kapsayıcı bir tespitin hatalı olduğunu kanıtlamaktadır. Örneğin, Anglo-Sakson ülkelerinin liberal emek piyasaları ile işsizlik sorununa yönelik başarılı sonuçlar elde ettiği vurgulanırken, diğer taraftan farklı özelliklere ve kurumsal yapılanmalara sahip olan İskandinav ülkeleri de benzer sonuçlar elde etmiştir. Nitekim emek piyasası kurumları açısından iki ülke grubu oldukça farklı noktalarda yer almaktadır. Diğer taraftan, kurumsal düzenlemelerin neo-liberal yaklaşımın öngördüğü şekilde olumsuzlukların sebebi değil, aksine gerek gelir dağılımında adaletin sağlanması gerekse kriz süreçlerinde yaşanan olumsuzlukların azaltılması gibi olumlu etkilerinin olduğu da tespit edilmiştir.

Ancak her ne kadar neo-liberal hedeflerin gerçekleşmediği kanıtlansa da neoliberal politikaların ülkeler üzerindeki etkinliğinin devam ettiği görülmüştür. Özellikle 2008 küresel krizinden yoğun olarak etkilenen Güney Avrupa ülkelerine krizden çıkış stratejisi olarak *emek piyasalarını esnekleştir* vurgusu bunun en temel göstergesidir. Nitekim kriz öncesinde AB içinde benimsenen Lizbon Stratejisi'nde, dünyanın en rekabetçi ve dinamik ekonomisi olma hedefi ortaya konmuştur. Bu hedefe ulaşmak için de emek piyasalarının esnekliğinin gerekliliği belirtilmiştir. Ancak 2008 yılında yaşanan kriz ile birlikte bu öngörünün gerçekleşmediği görülmüştür. Çünkü krizi, emek piyasaları katı olan ülkeler daha çabuk atlatırken, emek piyasaları esnek olan ülkelerin ise krizden daha çok etkilendiği gözlenmiştir. Bu noktada Güney Avrupa

önemli bir gözlem alanını oluşturmaktadır. Nitekim her ne kadar Güney Avrupa'nın esnek olmayan bir emek piyasasına sahip olduğu söylene de, kriz öncesinde yapılan düzenlemeler ile emek piyasalarını esnekleştirme doğrultusunda önemli bir aşama kaydedilmiştir. Ancak küresel kriz sonrasında, bu krizden derin bir şekilde etkilenen Güney Avrupa'ya krizden çıkış stratejisi olarak tekrardan emek piyasalarını esnekleştirme vurgusu, neo-liberal politikaların krizlerle birlikte etkisini arttırdığı söylemini destekler niteliktedir. Çünkü emek piyasalarının esnekliği noktasında belli bir aşamaya gelmiş ülke grubuna emek piyasalarının katı olduğu şeklinde bir tavırla yaklaşılması bu değerlendirmeyi haklı çıkarmakta, amacın neo-liberal politikaların uygulanması ve etki alanının geliştirilmesi olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Avrupa'nın çevresi olarak adlandırılan Güney Avrupa ülkelerinin her ne kadar güvencesiz ve esnek olmayan bir ülke grubunu oluşturduğu söylene de gerek geçmiş dönemde gerekse kriz sonrası yapılan düzenlemelerle tanımlananın aksine bu ülke grubunun emek piyasaları bağlamında güvencesiz ve esnek bir ülke grubunu temsil ettiği görülmüştür.

Güney Avrupa ülkelerinin maruz kaldığı bu uygulamalarla hem bu grubun içerisinde yer alan hem de birliğe aday bir ülke olarak Türkiye'nin de karşılaşacağını tahmin etmek zor olmamaktadır. Dolayısıyla, Güney Avrupa ülkelerinin emek piyasalarında yaşadıkları tecrübeler Türkiye açısından oldukça önemlidir. Bu noktada Türkiye'nin emek piyasası Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde ulaşılan genel sonuç emek piyasasının esnek olduğudur. Bu sonuca ulaşılmasına neden olan temel gözlem ise emek piyasasındaki kurumsal yapılanmaların yetersizliğidir. Nitekim kurumsal yapılanmaların yeterli olmadığı bir ortamda emek piyasaları esnek olmakta yani reel ücret ve istihdam oranları sert değişimler göstermektedir. Ancak emek piyasalarının esnek olduğu tespitine rağmen emek piyasalarının esnekleştirilmeye devam edilmesi ve bu yöndeki irade beyanı da oldukça dikkat çekicidir. Güney Avrupa ülkeleri ile benzer şekilde, Türkiye'de de 2008 küresel krizi sonrasında aynı söylemlerin devam ettiği görülmüştür. Nitekim kriz sürecini atlama ve işsizlik sorununu çözme doğrultusunda zaten esnek olan emek piyasasının esnekleştirilmesi önerisi bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir. Ancak emek piyasasının esnekleştirilerek işsizlik sorununa çare bulunacağı beklentisi gelinen noktada gerçekleşmemiştir. Öte yandan, işsizlik sorununu çözememenin yanında ortaya konan esnekleştirme uygulamaları, zaten zayıf bir yapıda olan asgari

ücret, sendikalar ve işsizlik yardımları gibi kurumları da etkileyerek çalışma hayatında düşük ücret ve güvencesiz çalışma gibi yeni sorunlara yol açmıştır. Bu nedenle, emek piyasalarındaki kurumların etkinliğini azaltmak işsizlik sorununu çözmediği gibi çalışanların daha iyi koşullarda çalışma ve yaşama şansını da ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla, Güney Avrupa emek piyasalarını tanımlarken kullanılan hem esnek hem de güvencesiz ifadesinin Türkiye için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmanın temel amacı, emek piyasalarındaki kurumsal yapılanmaların neo-liberal yaklaşımın vurguladığı gibi olumsuz ekonomik sonuçlar doğurmadığını ortaya koyarak neo-liberal yaklaşımın savunduğu piyasa sürecinin hâkimiyetini ve ülkelerin liberal modeli benimsemesi ile makro ekonomik başarıların sağlanacağı görüşünü eleştirmektedir. Bu bağlamda emek piyasaları açısından farklı ülkelerin sahip oldukları farklı kurumsal yapılanmaların farklı ekonomik sonuçlara yol açtığı tespit edilerek konunun Türkiye üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak liberalizmden neo-liberalizme geçiş süreci ele alınmış daha sonra ise neo-liberalizmin yarattığı etkiler incelenmiştir. Genel olarak, neo-liberalizmin makro ekonomi, devlet ve emek piyasalarında yarattığı dönüşümler belirtildikten sonra farklı ülkelerin bu sürece karşı duruşları ele alınmıştır. Çünkü ülkelerin kurumsal geçmişlerinin patika bağımlı olması yapılacak dönüşümün kolay olmadığını göstermiştir. Bu noktada kapitalizmin çeşitleri literatürü önemli bir teorik temel sağlamıştır. Farklı kurumsal yapılanmalar neticesinde farklı kapitalizm türleri olduğunu savunan bu yaklaşım özü itibariyle neo-liberal söylemin savunduğu piyasa sürecinin hâkimiyetinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Çünkü bir tarafta esnek emek piyasalarına sahip olan Serbest Piyasa Ekonomileri yer alırken diğer tarafta ise emek piyasalarında kurumsal yapılanmaların var olduğu Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri bulunmaktadır. Benzer şekilde Esping-Andersen de refah devletlerine yönelik sınıflandırmasında farklı rejimlerin altını çizmiştir. Bu sınıflandırmada Liberal, Sosyal Demokrat ve Muhafazakâr Refah Devleti Rejimleri yer almaktadır. Ayrıca her iki sınıflandırmaya son dönemlerde bu çalışmanın da analiz noktasını oluşturan Türkiye'nin de içerisinde olduğu Güney Avrupa veya Akdeniz Ülkeleri olarak adlandırılan ülke grupları da dahil edilmiştir. Buradan hareketle emek piyasalarındaki kurumsal yapılanmalar ve düzenlemelerin derecesinin önemli olduğu bu

sınıflandırmalarda her ne kadar günümüzde liberal modelin etkin olduğu vurgulansa da durumun bahsedildiği gibi olmadığının bu bölüm içerisinde gösterilmesi amaçlanmıştır.

İkinci bölümde ise, daha önce her ne kadar ülkelerin farklı kurumsal yapılarından bahsedilse de, neo-liberalizmin hâkim paradigma durumu ve uluslararası kuruluşların da desteği ile neo-liberal politikaların, Serbest Piyasa Ekonomisi oluşturma doğrultusunda ülkelere dayatılmaya devam edildiği üzerinde durulmuştur. Bu noktada emek piyasaları ve kurumları önemli bir gözlem alanı teşkil etmiştir. Çünkü neo-liberalizme göre günümüzün en önemli problemlerinden biri olan işsizlik sorununun emek piyasalarının esnekleştirilerek çözüleceği ısrarla vurgulanmıştır. Yine bu doğrultuda esnek emek piyasasına sahip ABD'nin düşük işsizlik oranına karşı kurumsal düzenlemeleri ile öne çıkan ve işsizliğin önemli bir sorun olduğu Kıta Avrupası konarak neo-liberal yönelim savunulmuştur. Öte yandan, Avrupa'nın tek bir ülke gibi düşünülmemeyeceği, içerisinde hem emek piyasalarına yönelik kurumsal düzenlemeleri olan hem de işsizlik sorununu halletmiş ülkelerin varlığı ise bu bağlamda karşı argüman olarak ortaya konmuştur. Ancak buna rağmen yaşanan küresel kriz, neo-liberal politikaların hâkimiyetinin devam ettiğini göstermiştir. Çünkü krizden çıkış stratejisi olarak önerilen emek piyasalarını esnekleştir söylemi bunun en temel kanıtıdır. Bu bağlamda bu bölümün devamında Güney Avrupa'da yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Çünkü emek piyasalarını esnekleştirme yolunda önemli adımlar atmış olan bu ülke grubuna, krizden çıkış stratejisi olarak daha fazla neo-liberalizmin önerilmesi, neo-liberal yaklaşımın, kriz süreci ile birlikte etkisini arttırdığının görülmesi açısından önemlidir. Ayrıca, Güney Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmelerin değerlendirilmesi, bu grup içerisinde yer alan Türkiye açısından da bir rehber niteliği taşıdığından yapılan değerlendirmeleri bu çalışma bağlamında daha değerli kılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, Türkiye emek piyasasında yaşanan gelişmeler değerlendirilmiştir. Bu noktada Türkiye'nin emek piyasasının katı olduğu dolayısıyla esnekleştirilmesi gerektiği söylemi tarihsel süreç içerisinde ele alınarak incelenmiştir. Bu noktada Osmanlı'nın son döneminden günümüze kadar emek piyasasında yaşanan gelişmeler katılık esneklik tartışması bağlamında değerlendirilmiş, bu bağlamda istihdam ve işsizlik oranları, ücret ve verimlilik gibi göstergelerden yararlanılarak bu değerlendirmelerin geçerliliği analiz edilmiştir. Nitekim geçmişten

günümüze kurumsal yapılanmaların eksikliği, Türkiye'nin emek piyasası esnekliğini göstermede temel argüman olarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda kurumsal yapılanma eksikliği ise, reel ücret ve istihdam oranlarındaki sert düşüşlerle ve bu düşüslere gösterilen tepkilerin cılızlığı ile ilişkilendirilmiştir. Yine son dönemde emek piyasasında gerçekleşen yasal ve kurumsal düzenlemeler incelenerek, Türkiye'de emek piyasasının esnek olduğu söylemine destek aranmıştır. Bu noktada Türkiye'de yaşanan işsizlik sorunlarının kaynağının emek piyasası kurumları olmadığı gösterilerek, neo-liberal önerilerin Türkiye açısından geçersiz olduğu savunulacaktır. Dolayısıyla Türkiye'nin emek piyasası özelinde liberal ya da Anglo-Sakson modeli benimseyerek yaşadığı sorunları çözeceği argümanına bu bağlamda karşı çıkılarak tek bir modele uyum yerine ülkelerin farklılıklarını öne çıkaran yaklaşımların desteklenmesi amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM NEO-LİBERAL DÜZLEMDE UYUM, FARKLILIKLAR VE EMEK PİYASALARI

1. KLASİK LİBERALİZM'DEN NEO-LİBERALİZME

Liberalizmin tarihsel kökenleri çok eskilere dayanmakla birlikte ideolojiyle özdeşleşen ve üzerinde en fazla durulan düşünürler John Locke ve Adam Smith olmuştur. Genel bir bakışla, Locke'un mülkiyet hakları ve dinsel hoş görüşü savunusu liberalizmin siyasi yönünü oluştururken, liberalizmin ekonomik yönünü Smith temsil etmektedir. Öte yandan, önemli tarihsel geçmişine rağmen 'liberalizm' kavramının net bir tanımının olmaması ve ayrıca kişilere ve zamana göre farklı biçimlerde kullanılması literatürde önemli bir tartışma noktası oluşturmuştur (Yayla, 2008: 30; Thorsen, 2011: 174). Öyle ki, ünlü liberallerin isimlerinin kolay bir şekilde sayılabileceğini (John Locke, Adam Smith, Montesquieu, Thomas Jefferson, John Stuart Mill, Lord Acton, T.H. Green, John Dewey, Isaiah Berlin ve John Rawls) öne süren Ryan (2007), bu isimlerin hoş görünümünün sınırları, refah devletinin yasallığı ve demokrasinin erdemi gibi konularda bir fikir birliği sağlayamadıklarını ifade etmiş ve bu bağlamda farklı açıklamaların liberalizmi değil *liberalizmleri* anlamaya yönelik araştırmalar içerdiğini belirtmiştir (Ryan, 2007: 360-361; Thorsen, 2011: 175-176).

Örneğin Conway, liberalizmi, diğer ideolojiler ile kıyaslandığında, *insan özgürlüğüne politik açıdan çok daha büyük önem ve değer veren siyasi bir ideoloji* olarak tanımlamıştır (Conway, 2013: 151). Öte yandan, Gray ise, liberalizmin iki yüzü olduğunu iddia etmiştir. Ona göre, bu yüzlerden biri hoşgörü ve ideal bir yaşam arayışını ifade ederken liberalizmin diğer yüzü ise çeşitli yaşam biçimleri arasında barış koşullarının aranmasını temsil etmektedir. Birinci bakış açısına göre, liberalizm evrensel bir rejim reçetesi olurken ikinci bakış açısında ise bir arada yaşama projesini bize sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, John Locke ve Immanuel Kant evrensel liberalizm rejimini savunurken, Thomas Hobbes ve David Hume'un felsefelerinin barış içinde birlikte yaşama liberalizmini savundukları görülmektedir. Günümüz liberallerine bakıldığında ise, John Rawls ve Friedrich von Hayek'in, liberalizmi evrensel bir rejim olarak gördüğü; öte yandan Isaiah Berlin ve Michael Oakeshott'ın ise liberalizmi bir arada yaşama projesi olarak ele aldığı anlaşılmaktadır (Gray, 2000: 8).

Ayrıca, John Locke, Adam Smith, Alexis de Tocqueville, Friedrich von Hayek'in oluşturduğu klasik liberallerin, sınırlı devlet, hukuk kurallarının muhafazası, mülkiyet haklarının kutsallığı, sözleşme yapma serbestliği ve bireylerin kendi yazgılarından sorumlu olmaları gibi temel söylemleri mevcuttur. Diğer taraftan, Benjamin Constant, John Stuart Mill, John Dewey, William Beveridge ve John Rawls gibi modern liberalizmin temsilcileri de klasik liberallerin savunduğu sözleşme serbestliği ve mülkiyet haklarının kutsallığı gibi değerleri benimsemekle birlikte liberalizme yöneltilen eleştirilere de bu bağlamda çözümler bulmaya çalışmış ve ekonomik alanda bireylerin özgürlükleri açısından *devletin bir sigorta işlevi görmesi gerektiği* tespitini yapmışlardır. Bu perspektiften klasik liberalizmin çağdaş destekleyicileri, modern liberalizmi liberal düşünceye yönelik bir tehdit olarak görmüşlerdir (Ryan, 2007: 362-364; Thorsen, 2011: 176).

Aynı zamanda, klasik liberalizmde liberal ekonomi politikalarının daha fazla özgürlüğe ve daha iyi bir demokrasiye yol açacağı ifade edilirken modern liberaller bu yaklaşımı yetersiz ve eksik bulmuşlardır. Bu eksikliğin giderilmesi noktasında da devleti ön plana çıkarmışlardır (Thorsen, 2011:175-176). Klasik liberalizmde ise devletin görevi özel taraflar arasında ortaya çıkan ihtilafları çözmeye sınırlandırılmıştır (Pennington, 2014: 29). Bu anlayışa göre, siyasal güç yalnızca bireylerin hakkını korumak ve sürdürmek için kullanılmalıdır. Bu açıdan anayasal devlet ve hukuk hâkimiyeti klasik liberallerin temel politik ideali olmaktadır (Davies, 2013:207). Diğer bir ifadeyle, modern liberalizmde devlet mal ve hizmet sunan, ekonomik eşitliği sağlamak için vergi koyan bir konumda iken klasik liberalizmde ise devlet gece bekçisi konumundadır (Brennan, 2013: 237-238).

Liberalizmin tanımında benzer bir ayrım Ryan (2007) tarafından da ortaya atılmıştır. Bu ayrım eşitlikçi liberalizm (liberal egalitarianism) ve liberteryen liberalizm şeklinde ortaya konmuştur. Bu ayrımda liberteryen liberalizm tümüyle olmasa dahi klasik liberalizmin daha sistematik bir versiyonu olarak adlandırılırken, eşitlikçi liberalizm ise *modern liberalizmin yeniden ifadesi* olarak tanımlanmaktadır (Ryan, 2007: 365; Thorsen ve Lie, 2007: 5; Thorsen, 2011: 176).

Robert Nozick, John Hospers, Erick Mack, Ayn Rand ve Jan Narveson gibi liberteryenler, devletin sadece piyasa aksaklıklarını gidermesi ile kolluk ve adli

hizmetleri sağlaması gerektiğini, bunun dışında hiçbir kamu hizmeti vermek gibi bir görevinin olmadığını ifade ederler. Liberteryenler içerisinde devleti tamamen reddedenler de bulunmaktadır. Örneğin, anarşist olarak adlandırılan bu grupta Jan Narveson ve Murray Rothbard öne çıkan isimlerdendir. Öte yandan, vatandaşın günlük işlerinde karşılaştıkları sorunlarla ilgilenen büyük devlet fikri eşitlikçi liberallerce sunulmaktadır. John Rawls, Ronald Dworkin, Thomas Nagel ve Brain Barry gibi eşitlikçi liberaller, liberal bir devletin mal ve hizmet sunan, eşitlik sağlamak için vergi koyan ve piyasaya müdahale eden bir devlet olduğu görüşünü ortaya koymuşlardır (Brennan, 2013: 237-238). Dahası, eşitlikçi kanuncular olarak da tanımlanan Rawls ve Dworkin gibi eşitlikçi liberaller, bireylerin kaynaklara dönük refah hakkı olduğunu savunmaktadırlar. Diğer taraftan, Nozick ve Hayek gibi liberteryen liberaller ise özgürlükçü kanuncular olarak adlandırılmakta ve insan haklarının sadece saldırı ve baskıya karşı korunması gereken haklar olduğunu vurgulamaktadırlar (Gray, 2000: 21).

Açıkça, gerek eşitlikçi liberallerin gerekse liberteryen liberallerin, bireysel özgürlüklerin geliştirilmesi noktasında ortak bir amaç benimsedikleri görülmektedir. Bu iki gelenek arasındaki temel çatlak ise, daha önce yapılan ayırmda da vurgulandığı üzere, devlet müdahalesi üzerinden ortaya çıkmaktadır. Liberteryenler, kişi haklarını özel mülkiyet olarak görmüş ve devletin görevini ise bu hakları güvence altına almak olduğunu çizmişlerdir. Eşitlikçi liberaller de, bu bağlamda, eşitliğin de özgürlük kadar önemli olduğunu belirterek modern liberallerle aynı çizgide yer almışlardır (Ryan, 2007: 365; Thorsen, 2011:176-177). Aynı zamanda, eşitlikçi liberaller kamu müdahalesini, yeniden dağıtım ve refah devletini meşru gören bir duruş sergilemektedirler. Devlet eliyle uygulanan bu yeniden dağıtımcı politikalar ile dezavantajlılara özgürlüklerini gerçekleştirmeleri için mahrum oldukları kaynakları sağlayacak bir fırsat yaratılmaktadır. Liberteryen liberaller ise pazar ekonomisini savunurken, yeniden dağıtımcı politikalara insan haklarını ihlal edeceği gerekçesi ile karşı çıkarlar (Bird, 2013; Yayla, 2008: 25-26). Fakat bu yargıdan liberteryenlerin eşitliğe karşı olduğu çıkarsaması yapılmamalıdır. Çünkü onların savunduğu eşitlik, politik eşitlikçiliğin bir türü olan 'herkesin kanun önünde eşit olması'dır (Brennan, 2013: 255-256).

1914-1918 Dünya Savaşı, önceki asırda inşa edilmiş olan liberal uygarlığı tahrip etmiştir. Savaşın sonucunda yalnızca on milyon ölü yoktur. Ayrıca, yaşanan can

kayıplarının yanında, uluslararası para sistemi çökmüş, Rusya’da komünist, Almanya’da ise nasyonal sosyalist bir devrim gerçekleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı ise yaşanan bu gelişmelerin acı bir sonucu olarak görülmektedir (Davies, 2013: 220). Bu açıdan 1920 ve 1930’lu yıllar klasik liberal hareketin en güçsüz olduğu yıllar olmaktadır. Bu süreç laissez-faire liberalizminin öldüğü ve geleceğin kolektivizme ait olduğu söylemlerinin sıklıkla tekrarlandığı bir dönemi göstermektedir (Raico, 2013: 144-145).

Diğer taraftan, 1930 ve 1940’lı yıllarda ise, Avrupa’da ve özellikle ABD’de sağa sola dağılmış kişi ve gruplar klasik liberalizmi ayakta tutmaya çalışmışlardır. London School of Economics ve Chicago Üniversitesi’nde hâlâ serbest teşebbüs fikrinin geçerliliğini savunan akademisyenler varlığını sürdürebilmiştir. Nitekim 1922’de Avusturyalı İktisatçı Ludwig von Mises tarafından yayınlanan *Sosyalizm* ve 1944’de Hayek tarafından yazılan *Kölelik Yolu* adlı eserler klasik liberalizmi yeniden vurgulayan eserler olmaktadır. Yine Hayek’in öncülük ettiği ve liberal bilim adamları, aktivistler ve müteşebbislerin dahil olduğu Mont Pelerin Society adlı kuruluş da klasik liberalizmin fikirlerinin yeniden söylenmesinde etkili olmuştur (Raico, 2013: 146-147). Yine ekonomi alanında serbest piyasanın etkili savunucusu olan Chicago Okulundan Milton Friedman da Keynesyen talep yönlü politikaları bu dönemde eleştirmiştir (Davies, 2013: 222).

Her ne kadar bu çabaların var olduğu belirtilse de dönemin kurulu entelektüel düzeni ortaya konan bu çabaları görmemeye ya da öldürmeye çalışmıştır. Ancak 1970’ler ve 1980’lerde sosyalist planlar ve müdahaleci programların başarısızlığı klasik liberalizmin tekrar dünya çapında bir hareket olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur¹. Gerek Batı ülkelerinde gerekse Varşova Paktı’nda siyasi liderlerin kendilerini Hayek ve Friedman’ın takipçileri olarak ilan etmeleri klasik liberalizmin daha güçlü bir şekilde yeniden gündeme gelmesine yol açmıştır (Raico, 2013: 148-149). 1980’li yıllarda gerçekleşen bu dönüşüm, sosyal demokrasinin bunalımından ve Batı parlamentolarında ortaya çıkan muhafazakâr yükselişten daha öte bir şeydi. Gerçekleşen durum, kitle

¹ Diğer taraftan Wallerstein ise, “.....Komünizm’in çöküşünün bir ideoloji olarak liberalizmin nihai başarısını değil, liberal ideolojinin tarihsel rolünü sürdürebilme kabiliyetinin kesin biçimde zayıflayışını temsil ettiğini savunmaktadır.”(Wallerstein, 2009: 11)

demokrasisine dayanan refah devletlerinin tekrar *liberal bir çizgiye çekilmesi süreci* olmuştur (Dubiel, 2013: 9).

Klasik liberalizmin yeniden canlanması ya da yeniden ifadesi olarak betimlenen bu ideoloji *neo-liberalizmdir*. Neo-liberalizmin ortaya çıkışı ile birlikte liberalizmin üçüncü dönemine girdiği söylenebilir. Bu yeni dönem ekonomik olarak, kısıtlayıcı maliye politikası ve vergi indirimi gibi monetarist prensiplerin benimsendiği ve siyasi olarak ise her türlü sosyalist tutuma yönelik karşı çıkışın yaşandığı bir dönem olarak tasvir edilebilir.

1980 öncesinde neo-liberalizm, ekonomistler tarafından nadiren kullanılan bir kavramdı. Daha sonra ise neo-liberalizm kavramı sosyal bilimler alanında popüler hale gelmiş ve günümüzün en çok kullanılan kavramlarından biri olmuştur (Venugopal, 2015: 168). Diğer bir ifadeyle, 1980'li yıllardan itibaren politik ve akademik camiada sıklıkla kullanılan neo-liberalizm kavramı, her ne kadar günümüzde olumsuz bir çağrışımı ortaya koymak için kullanılsa da günümüz dünyasının baskın ideolojisi olmakta ve bu ideoloji dünyaya şekil vermektedir (Thorsen, 2011:171). Dahası, Saad-Filho ve Johnston (2005), 'günümüz çağını nasıl tanımlarsınız?' diye sorulduğunda verilecek cevapların birçoğunda neo-liberalizm kelimesinin geçeceğini; ayrıca, televizyonlarda, gazetelerde, makalelerde en çok kullanılan kavramlardan birinin yine neo-liberalizm olduğunu belirtmekte ve yaşadığımız çağın 'neo-liberalizm çağı' olduğunu iddia etmektedirler.

Politik olarak neo-liberalizm *Keynesyen Refah Devleti'nin yerini piyasa sürecinin alması* şeklinde tanımlanırken, ideolojik olarak neo-liberalizm² ise politik düşünce ve tartışmalarda yaşanan değişim ve neo-liberal öğretilere dayanan yeni ideolojik hegemonyalar olarak görülmektedir. Thatcherizm³ bu değişim ve hegemonik sürecin örneği olarak değerlendirilebilir⁴ (Larner, 2000:6-9). Öte yandan Chang (2003)

² Neo-marksist ve sosyalist-feminist neo-liberalizm teorileştirmeleri bu bağlamda önemli olmaktadır (Larner, 2000:9).

³ Thatcherizm, muhafazakârlık ve neo-liberalizm şeklindeki iki politik geleneğin yeni sentezi olarak ifade edilmektedir (Evans, 2013:2).

⁴ Larner , neo-liberalizmin kompleks bir olgu olduğunu ifade etmekte ve neo-liberalizmi farklı şekillerde tasvir etmektedir. Bunlardan politik ve ideolojik olarak neo-liberalizm tasviri yukarıda yapılmıştır. Neo-liberalizmin yönetilebilirliğine (governmentality) bakıldığında ise karşımıza yönetim (government) ve yönetişim (governance) olmak üzere iki kavram çıkmaktadır. Bu bağlamda neo-liberalizm, devleti problematize etmekte ve daha az devlet anlamına gelmektedir. Diğer taraftan ise yönetişim formunu

ise, neo-liberalizmi, neo-klasik iktisat ve Avusturya-liberteryen gelenek arasındaki kutsal olmayan ittifak şeklinde tanımlamaktadır (Chang, 2003: 47). Bundan farklı olarak, Duménil ve Lévy de, neo-liberalizmi yeni bir sosyal düzen olarak tanımlamakta ve bu yeni düzenin yönetici sınıfının ise sermaye kesimi olduğunu belirtmektedirler. Onlara göre, bu yeni düzen, işçilerin disiplin altına alındığı, devlet müdahalesinin azaldığı ve finansal kurumların çok hızlı gelişim gösterdiği bir düzen olmaktadır (Duménil ve Lévy, 2005: 9-10). Diğer taraftan, Bourdieu ise, neo-liberalizmi, piyasa önünde engel teşkil eden kolektif yapıları ortadan kaldıran bir program olarak tanımlamıştır (Bourdieu, 2009: 23). Bu açıdan bakıldığında neo-liberalizm ile birlikte iktisadi özgürlüklerin öneminin bireysel özgürlüklere kıyasla daha yüksek düzeyde vurgulandığı söylenebilir (Akalin, 2009: 17). Ferguson ise, neo-liberalizmin tam anlamıyla makro ekonomi ile ilişkili olduğunu belirtmiştir (Ferguson, 2010: 170).

Gelinen noktada neo-liberalizm süreci eski yapıları yıkıcı bir etki yaratmıştır. Eskinin tam istihdam ve sosyal refah sistemi gibi politikalarının yerini *rekabetçilik* ve *etkinlik politikaları* almıştır. Sonuç olarak refah devletinin gücü zayıflarken piyasasının ise egemen bir konuma geldiği söylenebilir. Yaşanan bu değişimler neticesinde devletin asli görevi mülkiyet haklarını korumak ile serbest piyasa ve serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmaktır. Bu doğrultuda güvenlik ve hukuk alanında yapılan düzenlemeler de devletin müdahale alanını oluşturmaktadır. Ayrıca eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve çevre gibi piyasaların oluşmadığı alanlarda da devlet müdahalesi meşru görülmektedir. Ancak bu alanların dışında yapılan her müdahalenin etkisiz sonuçlar doğuracağı özellikle altı çizilmektedir (Harvey, 2005: 2).

Neo-liberalizmin hâkimiyetini ilan etmesi ile birlikte önemli dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümleri gerek makroekonomi alanında gerek devletin yeniden yapılandırılmasında gerekse emek ve sosyal politika alanında gözlemlemek mümkündür. Bu perspektiften hareketle neo-liberal dönüşümün etkisinin öncelikle makroekonomi alanında incelenmesi amaçlanmıştır. Ekonomi politikalarında yaşanan değişim sürecinin analizi, devletin konumunda yaşanan değişikliği açıklamada yol göstermesi sebebi ile de önemli olmaktadır. Hem makroekonomi alanında hem de

kapsayan neo-liberalizm, kurumları ve bireyleri piyasa normlarına uymaya teşvik etmektedir (Larner, 2000: 12).

devletin rolünde yaşanan değişimlerin açıklanmasından sonra bu dönüşümlerin emek piyasaları üzerine etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

2. MAKROEKONOMİ, DEVLET VE EMEK PİYASALARINDA NEO-LİBERAL YENİDEN YAPILANMALAR

2.1. Makroekonomide Değişen Paradigma: Yeni Neo-Klasik Sentez

1929 yılının Ekim ayında Wall Street'deki borsa çöküntüsünün yarattığı sarsıntı ile ortaya çıkan Büyük Buhran, zengin ülkeleri tarih boyunca hiç tanık olmadıkları şekilde kötü etkilemiştir. 1932 yılına gelindiğinde, ABD, Almanya, Fransa ve İngiltere'de işsizlik oranları aktif nüfuslarının yaklaşık dörtte birine ulaşmıştır. Yaşanan bu süreç *laissez-faire* mantığının sorgulanmasına yol açmıştır (Piketty, 2014:144-145). İkinci Dünya Savaşının sonlanması ile birlikte ise, geçmiş dönemde yapılan sorgulamalar kendi çözüm önerilerini de geliştirmiştir. Bu dönemin en önemli figürü John Maynard Keynes olurken uygulanan politikalar da 'Keynes' ismi ile anılır olmuştur. Bu dönem *Kapitalizmin Altın Çağı* olarak ifade edilmiş ve dönemin iktisadı da *Altın Çağın İktisadı* olarak tanımlanmıştır. Dönemin temel söylemi ise, piyasa sürecinin başarısızlıkları ve bu başarısızlıkların ortadan kalkması için devlet müdahalesinin gerekliliğidir (Chang, 2002: 540). Öte yandan, Keynesyen politikalar olarak adlandırılan talep yönlü politikaların, Keynes teorisini ortaya atmadan önce Japonya ve İsveç'de uygulandığı tespit edilmiş ancak genel teorik çerçeve Keynes tarafından geliştirilmiştir. 1930'lu yıllardan 1970'li yılların ortalarına kadar, Keynes'in talep yönlü politikaları Batı'nın gelişmiş ülkelerinin ekonomi politikalarını şekillendirmede hâkim teori olmuş ve bu politikaların uygulandığı ülkelerde yüksek büyüme rakamlarının gerçekleştiği gözlemlenmiştir (Peters vd., 2005: 1294).

Fakat 1960'lı yılların sonlarına gelindiğinde ise, Keynesyen politikalar hem ulusal hem de uluslararası düzeyde gözden düşmeye başlamıştır. 1970'li yıllarda hem işsizlik hem de enflasyonun bir arada görüldüğü stagflasyon sürecine Keynesyen politikalar ile çözüm bulunamaması ile birlikte yeni politika arayışları ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde mali kriz neticesinde vergi gelirlerinin düşmesi, sosyal harcamaların yükselmesi gibi sonuçlar Keynesyen politikaların artık işe yaramadığını kanıtlar nitelikte olmuştur. Bretton Woods sisteminin yıkılması ile birlikte gelişmiş ülkelerde

1945'lerden itibaren yüksek büyüme sağlayan politikaların artık çalışmadığı ve krizden çıkışta köklü bir değişimin gerekli olduğu ifadesi anlaşılmıştır. Geçmişin “*şimdi hepimiz Keynesyeniz*” söylemi, yerini “*şimdi hepimiz neo-liberaliz*’e bırakmıştır (Harvey, 2005: 12-13). Bununla beraber, “*başka alternatif yok*” sloganı da artık *neo-liberalizm ideolojisinden* başka kurtarıcının olmadığını göstermesi açısından önem taşımaktadır (Harvey, 2005: 40). Ayrıca, neo-liberalizmin politik mesajı, Keynesyen politikaların enflasyonu hızlandırdığı ve devlet müdahalesini geliştirdiği şeklinde olmuştur. Dahası, söz konusu dönemde rekabetçiliği engelleyen yapılanmaların ortadan kaldırılması ve vergi yükünün azaltılarak piyasa aktörlerinin güçlendirilmesi yaklaşımları benimsenmiştir (Gramble, 2001: 132). Bununla birlikte, neo-liberal düşünce taraftarları, piyasa sürecinin işlemesi ile birlikte üretim faktörlerinin etkin kullanılıp atıl kalmayacağını belirtmiştir. Bu noktada herhangi bir müdahale sürecine gerek kalmadan fiyat mekanizması vasıtası ile üretim faktörlerinin tam istihdamı mümkün olmakta, diğer bir ifadeyle, piyasa kendi dengesini sağlamaktadır. Eğer para ve maliye politikası kullanılarak istihdam oranlarının yükseltilmesi amaçlanırsa bunun maliyetinin de enflasyon olacağı bu bağlamda özellikle vurgulanmaktadır. Piyasaya tekrar önem veren ve Keynesyen politikaları eleştiren bu görüşlerin sahipleri *monetaristler* olarak adlandırılmaktadır (Palley, 2005: 20).

Monetaristlerin önceliği enflasyonun kontrol altına alınması ve bütçe dengesinin sağlanması olmuştur. Dolayısıyla bu öncelikler Keynesyen politikalarından kopuşu da işaret etmektedir. Nitekim sosyal amaçlı uygulanan ekonomik gelişme, emek piyasası ve gelir dağılımı politikalarının enflasyon sürecine yol açacağını belirten monetaristler, piyasa sürecinin ve arz yönlü politikaların önemini vurgulamıştır. Monetaristlerin Keynesyen yaklaşımdan ayrıştığı bir diğer nokta da maliye politikaları yerine para politikasının önemini vurgulamalarıdır⁵ (Peters vd., 2005: 1294). 1979 yılında Paul Volcker, ABD Merkez Bankası'nın (Fed) başına geçmesi ile birlikte monetarist politikaları devreye sokarak enflasyonu kontrol altına almayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda nominal faiz hadlerini yükselterek enflasyon sorununun önüne geçmeyi başarmış ancak işsizlik sorununun çözümünde aynı başarıyı sağlayamamıştır (Harvey,

⁵ Friedman ve Schwartz, 1929'da yaşanan olumsuzluklarla ilgili olarak para stokunda yaşanan azalmaya dikkat çekmişlerdir (Friedman ve Schwartz, 1963: 307). Bu tespitten, para politikasına verdikleri önemin derecesini görmek mümkündür.

2005: 1; Mishkin, 2000: 105). Bundan dolayı, yaşanan bu süreç *tam istihdamı önemseyen Keynesyen politikalarından fiyat istikrarını önemseyen monetarist politikalara geçiş* şeklinde tanımlanabilir. Yaşanan bu dönüşüm süreci sadece Keynes'in tam istihdam görüşüne yönelik olmamakta aynı zamanda kapitalizmin regülasyon sürecinde devlete biçtiği role yönelik de olmaktadır. Bu sebeple, gelinen noktada piyasa ve paranın öneminin tekrar ortaya çıktığı söylenebilir (Clarke, 1988: 1).

Diğer taraftan, Keynesyen politikalardan monetarist politikalara geçiş şeklinde yaşanan bu süreç basit bir dönüşümden daha fazlası olmaktadır. Nitekim yaşanan bu değişim, bölüşüm süreci üzerinde önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Yine talep yönlü politikalardan arz yönlü politikalara geçiş eski korporatif yapıların da parçalanmasına yol açmıştır (Peters vd., 2005: 1294). Ayrıca, özel sektörü istikrarlı görmeyen ve müdahalenin gerekli olacağını belirten Keynesyen yaklaşıma karşı olarak, monetaristler yapılan müdahalelerin beraberinde daha büyük zararlar getireceğinin altını çizmektedir (Hall, 1992: 92).

Monetarist politikalar, monetarizmin İngiltere ve Amerika ekonomileri üzerinde hâkimiyet kurması ile birlikte, bu ülkeleri takip eden diğer Batı ülkelerinde de uygulanmaya başlanmıştır. Finansal piyasaların deregülasyonu ve enflasyonun düşük tutulması gibi politikalar öncelikli hale gelmiştir. Yine bu dönemde işsizlikle mücadele politikalarının geri plana atıldığı gözlemlenmektedir. Batı Avrupa, finansal piyasalarını deregüle ederek ve enflasyonu düşük tutarak, Amerika ve İngiltere ile rekabet edebilme kapasitesini arttırmayı hedeflemektedir. Yine bu doğrultuda Avrupa Birliği ülkelerinin monetarist politikaları benimsemeleri, birliğe üye ve aday ülkelerinde bu politikaları uygulama sürecini beraberinde getirmiştir (Peters vd., 2005: 1295; Hall, 1992: 92).

Özetle, Keynesyen ve Monetarizm gibi iki Ortodoks akımın 1970'lerin ortalarına kadar hâkim makroekonomik teoriyi oluşturdukları söylenebilir (Snowdon ve Vane, 2005: 28). Woodford (2009), bu iki akımın farklı iktisadi konseptlere sahip olduğunu ve bu nedenle de birbirlerinin karşılarında yer aldığını ifade etmiştir. 1980'lerin başına gelindiğinde ise makroekonomi yazınında yaşanan tartışmalar Yeni Klasik ve Reel Konjonktür İktisat Okulları'nın etkisi ile yön değiştirmiştir⁶. Yeni

⁶ Ercan ve Özar (2000: 22), 'neo-klasik iktisat, yeni klasik iktisat ve arz yönlü iktisat gibi aynı epistemolojiyi paylaşan okulları' *eleştirel olmayan iktisat* olarak tanımlamıştır.

Klasikler modern politika araçlarına sahip olmasına rağmen monetaristlerle aynı tezleri savunurken, kısa dönemli dalgalanmaları yapısal modellerine kattıklarından dolayı metodolojik pozisyonları farklılık göstermektedir. Bundan dolayı, hem Reel Konjunktür teorisyenleri hem de Yeni Klasik İktisat Okulu kısa dönemli analizleri modellerine dahil ettiğinden, ortaya çıkan dinamik genel denge modelinin daha gerçekçi bir yapıda olduğu söylenebilir⁷ (Woodford, 2009: 267-268).

Yeni klasik para politikasını savunan iktisatçılar⁸ 1970'lerde yaşanan dalgalanma süreçlerini incelemişler ve Keynesyen toplam talep yönlü politikaların ekonomiyi dengeye getirmedeki kullanımına şüpheyle yaklaşmışlardır. Bu bağlamda yeni klasikler, ani parasal genişlemeler yaşanmadığı müddetçe ekonomilerin dengede kalacağını, dengeden sapma süreçlerinin yaşanması halinde ise hızlı bir şekilde doğal çıktı ve istihdam seviyelerine geri döneceğini belirtmişlerdir. Yeni Klasikler, ayrıca, keyfi politika etkinliğine karşı olmakta ve monetaristler tarafından savunulan kurala dayalı politikalardan yanadır. 1980'lerde Kydland ve Prescott ile Long ve Pöler tarafından geliştirilen Reel Konjunktür Teorisinde ise ekonomik dalgalanmaların kaynağının beklenmedik parasal şoklardan ziyade reel şoklardan yani arz yönlü faktörlerden kaynakladığını ortaya atmışlardır (Snowdon ve Vane, 2005: 25-26).

Öte yandan, Yeni Klasiklerin bu denge yaklaşımları Yeni Keynesyenler⁹ tarafından sorgulanmış ve Yeni Keynesyenler, Yeni Klasiklerin makro teoriyi ortodoks neo-klasik mikro teoriye adapte etmek yerine mikro teoriyi, makro teoriye adapte etmeyi tercih etmişlerdir. Dahası, Yeni Keynesyenler, rasyonel beklentiler hipotezini kabul etmekle beraber, ücret ve fiyat yapışkanlığı sebebi ile piyasaların başarısız olacağını ileri sürmüştür. Bu bağlamda Yeni Keynesyenler çıktı ve istihdam düzeylerinde dalgalanmalara yol açacak talep ve arz yönlü şoklara karşı istikrar sağlayıcı politikaların uygulanması taraftarı olmaktadır. Bu sebeple, kapitalist

⁷ Woodford, oluşan dinamik stokastik genel denge modelinin, hem emek piyasasında hem de mal piyasasında, ücret ve fiyatların zaman aralığında sabit kaldığı durumlarda, alternatif politikaların kısa dönem etkilerini analiz etmede kullanıldığını belirtmiştir (Woodford, 2009: 269).

⁸ Gerek Chicago okulundan Robert Lucas, gerekse Thomas Sargent, Neil Wallace, Robert Baro, Edward Prescott ve Patrick Mingord gibi iktisatçılar Yeni Klasik para politikasının savunucularındandır (Snowdon ve Vane, 2005: 25).

⁹ Yeni Keynesyen olarak karşımıza George Akerlof, Janet Yellen, Oliver Blanchard, Gregory Mankiw, Edmund Phelps, David Romer, Joseph Stiglitz ve Ben Bernanke gibi çok önemli iktisatçılar çıkmaktadır (Snowdon ve Vane, 2005: 27).

ekonomilerin kendiliğinden denge süreçlerinin gerçekleşmeyeceğini ve işsizlik oranlarının da doğal oranların¹⁰ üzerinde kalacağını yani Friedman'ın doğal oranının işlemeyeceği görüşünü savunmuşlardır (Snowdon ve Vane, 2005: 27).

Ancak Yeni Keynesyen yaklaşım da “...neo-klasik çözümlemenin aksiyomatik tahakkümünden kurtulmayı başaramamıştır”. Örneğin, rasyonel beklentiler hipotezinin kabul edilmesi ve her ne kadar fiyat ve ücretlerdeki katılıklardan bahsedilse de bu katılıkların nedeni olarak eksik bilgi, eksik rekabet gibi mükemmel piyasalardan uzaklaşıldığını ifade eden mikro ekonomi vurgusu bu açıdan değerlendirilebilir. Bu sayede mikro ekonomik temellerinin olmaması nedeniyle eleştirilen eski Keynesyenlerin de açıkları kapatılmış ancak bu kapatılma yine neo-klasik yaklaşım doğrultusunda gerçekleşmiştir (Kesici, 2013: 85-86). Ayrıca, Ercan ve Özar da (2000: 23), neo-klasik iktisat, yeni klasik iktisat ve az yönlü iktisat gibi iktisat okulların epistemolojisinin günümüzde Keynesyen okulu etkilediğini ifade etmişlerdir (Ercan ve Özar, 2000: 23).

Diğer taraftan, modern makro ekonomide yaşanan dönüşüm süreci ile birlikte makroekonomi yeni tartışmalara doğru evrilmiştir. Örneğin Gerrad (1996), makro ekonomiyi, bu yeni tartışmaların ışığında Ortodoks, yeni ve radikal okullar şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Ancak bu sınıflandırmalar düşüncelerin genişliğini ve çok yönlülüğünü fazla basite indirgediğinden birçok iktisatçı bu tür sınıflandırmaların tehlikeli olduğunu ileri sürmektedir (Snowdon ve Vane, 2005: 28). Bugün gelinen noktada ise, ana akım iktisadın her iki paradigmanın sentezi olduğu belirtilmektedir (Hall, 1992: 92). Üstelik, Woodford, geçtiğimiz yıllarda iktisatçılar arasında makroekonomi alanında fikri düzeyde bir uyumun yakalandığından bahsetmektedir (Woodford, 2009: 268). Diğer yandan, Goodfriend ve King ise, bu uyumu *Yeni Neo-klasik Sentez* olarak ifade etmiş ve bu yaklaşımda hem Klasik hem de Keynesyen öğelerinin bulunduğunu belirtmiştir. Metodolojik olarak bu yeni sentezin Milton Friedman ve Karl Brunner gibi monetaristlerin para politikası teorisi ve uygulamalarını içerdiği görülmektedir (Goodfriend ve King, 1997: 232). Nitekim zamanlar arası optimizasyonun makroekonomik modellerde göz önüne alınması, rasyonel beklentiler

¹⁰ Yeni Keynesyenler doğal oranı NAIKU-non-accelerating inflation rate of unemployment- yani enflasyonu arttırmayan işsizlik oranı olarak ifade etmekte ve bu oranın histeri etkisi ile yükseleceğini vurgulamaktadırlar (Snowdon ve Vane, 2005: 27).

hipotezinin kullanılması, mal, emek ve kredi piyasalarında eksik rekabet durumunun farkına varılması ve makroekonomik modellere fiyat ayarlama maliyetinin eklenmesi gibi unsurlar bu sentezin temelini oluşturmaktadır (Snowdon ve Vane, 2005: 28-29). Bu sentezin nominal ücret sertlikleri ve aksak rekabet piyasası gibi varsayımları içinde barındırması ve para politikası ile ilgili olarak da merkez bankasının enflasyon hedeflemesi rejimini benimsediği ve kural temelli bir yapı ile en iyi şekilde idare edeceği vurgusu bu açıdan önemli olmaktadır¹¹ (Snowdon ve Vane, 2005: 411).

2.2. Refah Devletinden Neo-Liberal Refah Anlayışına

2.2.1. Refah Devletinin Tarihsel Gelişimi ve Yükselişi

18. yüzyıldan bu yana liberal kuramcılar ekonomide kendi kendine düzen mekanizmasının işlediğini ifade etmişler ve bu doğal düzenin var olduğu müddetçe devlet müdahalesini gereksiz ve zararlı bulmuşlardır¹². Devletin görevini ise bu düzenin ve düzene temel teşkil eden özgürlüklerin korunması şeklinde tanımlamışlardır. Öte yandan, müdahaleci devlet ise tersi bir konumda bulunduğundan, yani özgürlükleri yıkan bir devlet olduğundan dolayı kötü devlet olarak tabir edilmektedir (Rosanvallon, 2004: 54).

Locke ve Hobbes, devleti *güvenliği sağlayıcı bir yapı* olarak ifade etmişlerdir. Temel görevi güvenliği sağlamak olan devlet bu sayede bireysel koruma da sağlamış olacaktır. Ne var ki, Hobbes güvenlik kavramı ile sadece yaşamın korunmasını değil mutlu bir yaşam sürdürülmesini de kastetmektedir. Ayrıca Locke ([1659] 2012), mülkiyet haklarının güvenliği üzerinde özellikle durmuş ve mülkiyet hakkının korunması ile mülkiyeti yaratan çalışanın da hakkının korunacağını belirtmiştir. Refah devletinin fikir babalarından biri olarak değerlendirilen Rousseau ise *Toplum Sözleşmesi*

¹¹ Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde ortaya çıkan bu sentezin Yeni Keynesyen bir dokuda olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Bu benzetmenin yapılmasında, gerek nominal ücret sertliklerinin gerekse mal ve emek piyasalarında yaşanan eksik rekabetin kabul edilme süreci etkin olmaktadır (Snowdon ve Vane, 2005: 411).

¹² Klasik liberalizm geleneği, ekonomik büyüme seviyesinde yaşanan artış ile birlikte yoksulluğun ortadan kalkacağını ve istihdamın artacağını savunmaktadır. Ancak başarılı bir ekonomide bile iş kaybı veya hastalık yüzünden yardım ihtiyacı doğabilmektedir. Bu noktada devletin sağladığı refah programlarından ziyade gönüllü kolektif eylemler devreye girmiş ve söz konusu ihtiyaçlar gönüllü organlar tarafından gerçekleştirilmiştir (Pennington, 2014: 267-271).

¹³adlı eserinde, her ne kadar uygar topluma karşı olsa da, devletin yoksullukla mücadele etmesi gerektiğini belirtmiş ve kamu yararına ilişkin ortaya koyduğu fikirler ile refah devletinin temellerini atmıştır (Balcı, 2007: 28-31).

Ayrıca, Hobbes'un devleti, klasik liberalizmin minimal devletiyle ortak bir devlettir. Hobbes'çu gelenekte devletin temel amacı ise iç barışı sağlayarak kamu yararını desteklemektir. Bu bağlamda özel mülkiyete ilişkin kazancı ve bu kazancın aktarımını düzenleyen antlaşmaları ortaya koyan ve ortaya çıkacak sorunları giderecek kuralları belirleyen devlet klasik liberalizmin tanımladığı devlet olmaktadır (Gray, 1996: 21). John Locke da, toplumun toplum olabilmesi için gerekli faktörlerden ilkinin devlet, ikincisinin ise sözleşmelerin yerine getirilmesi olduğunu ileri sürmüştü ve ayrıca bu iki faktörün olmadığı durumda toplumun yok olacağını belirtmiştir (Locke, [1663-1664] 1999: 23).

Diğer taraftan, refah devleti tanımı ise klasik liberal devlet tanımından farklılaşmaktadır. Klasik liberal devlet tanımında devlet, yalnızca koruyucu devlettir. Korumadan kasıt ise yaşamın ve mülkiyet haklarının korunmasıdır. Bu noktada Rosanvallon (2004), refah devletini söz konusu klasik koruyucu devletin *derinleşmiş bir uzantısı* olarak tanımlamaktadır. Ancak klasik devletten farklı olarak refah devleti ciddi anlamda varlıklara sahip olmakta ve bu varlıkları kontrol etmektedir. Yine sivil toplum tarafından üretilen zenginliklerin bir kısmı devlet tarafından alınmakta ve refah sisteminin işlerliği için kullanılmaktadır (Gray, 1996: 21-22; Rosanvallon, 2004: 22).

Refah devletinin ortaya çıkış sürecine bakıldığında da bu sürecin dört döneme ayrıldığı görülmektedir. Birinci dönem (1880 öncesi) sorunların giderilmesinde ailelerin, gönüllü kuruluşların ve hayırsever duygularla hareket eden bireyler ve kurumların gelir transferinin gerçekleştiği dönemdir. Bu dönem paternalist bir dönem olarak adlandırılmaktadır. İkinci dönem (1880-1945) sosyal sigorta dönemi; üçüncü dönem (1945-1975) ise, refah dönemidir. Bu dönemde sosyal sigortalara ek olarak refah devleti kurumlarının genişlediği bir dönem olmaktadır. Son dönem ise refah devleti anlayışının krize girdiği (1975 sonrası) ve yeniden yapılandırma işlemlerinin

¹³ Söz konusu eserde ele alınan ve çözüm getirilen temel sorun şu şekilde belirtilmiştir: “Her bireyinin malını ve canını tüm ortak gücüyle savunan öyle bir toplum biçiminin bulunması gerekir ki, bu toplumda her birey hem herkesle bir olduğu halde sadece kendine itaat etsin ve eskisi kadar da özgür olsun.” (Rousseau, [1762] 2008: 67).

gerçekleştiği yıllar olmaktadır. Bununla birlikte, refah devleti düşüncesi ve temellerinin Batı coğrafyasında ortaya çıktığı görüşü herkes tarafından kabul edilmiş bir görüştür. Bu bağlamda refah devletine giden süreçte kilisenin merkezi bir rol oynadığı söylenebilir. Nitekim kilise tarafından oluşturulan hayırsever kurumların toplum içerisindeki en temel yardım kuruluşları olması bu anlamda önemli olmaktadır. 16. yüzyıldan itibaren, kilisenin yanında devlet kurumlarının da sosyal sorunlarla ilgilenmeye başladığı görülür¹⁴. Bu dönemde kamusal güç ilk defa sosyal amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Söz konusu dönemde ortaya çıkan yoksulluk yasaları bu açıdan örnek gösterilebilir (Özdemir, 2007: 177-179).

Modern refah devletine giden süreçte ikinci dönem ise sosyal sigorta dönemi olmaktadır. Refah devletinin yolunu açan sosyal politikaların ilk izlerine Almanya’da rastlanmaktadır. Almanya’da sosyalist düşüncenin yükselmesi ve Bismarck’ın buna çözüm olarak sosyal demokrat partisini kapatması beraberinde tepkilerin oluşmasına yol açmıştır. Bu tepkilerin kontrol altına alınmasında ise sosyal politikalar önemli bir araç olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri’nde ise, 1930’lara kadar Amerikan liberalizmi her türlü sosyal müdahaleyi reddetmekteydi. Ancak 1930’larda yaşanan ekonomik kriz 1935 tarihinde ABD’de bir sosyal güvenlik yasasının çıkmasına yol açmıştır. Ancak Avrupa’dan farklı olarak bu sosyal güvenlik yasası genel bir sosyal koruma sağlamaktan uzak kalmıştır. Sanayileşme sürecine Almanya’dan önce giren İngiltere’de ise refah devleti yapılanması daha geç ortaya çıkmıştır. Bu geç ortaya çıkışta gerek muhafazakâr gelenek gerekse işçilerin Almanya’daki işçilerin aksine devrimci bir yaklaşımda olmamaları etkili olmuştur. 1942 yılına gelindiğinde ise, İngiltere’de, Beveridge ortaya koyduğu ve kendi adı ile bilinen raporunun refah devletinin temellerini hazırladığına yönelik yapılan değerlendirmeler bu bağlamda önemli olmaktadır. Hazırlanan bu rapor, işsizliği azaltmayı, kapsamlı bir sağlık sistemi kurmayı ve asgari ücreti garanti eden bir ulusal sigorta sistemi öngörmekteydi. Beveridge’in fikirlerinin Keynes’in ekonomik yaklaşımı ile birleşmesi neticesinde kamu sektörünün

¹⁴ Rosanvallon (2004), refah devletinin gücünün arka planında “modern ulus devlet” hareketinin olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca refah devletini koruyucu devletin bir uzantısı olarak tasvir eder. Nitekim bu geçiş ile birlikte toplum artık kendisini bir gövde olarak değil bir pazar olarak görmekte ve artık yardımseverliliğin yerini devletin kendisi almaktadır. Balcı, 1793 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin 21. maddesinde kamusal yardımların kutsal bir borç olduğu ifadesine atf yaparak Tanrı’ya ait olan kutsallığın modernite ile birlikte artık devlete geçtiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla artık Tanrı’ya ait olan bu görev devlete verilmiştir (Balcı, 2007: 23).

ekonomideki ağırlığı büyük oranda artmaya başlamıştır¹⁵ (Balcı, 2007: 23-24; Özdemir, 2007: 193-194). Ne var ki, yapılan bu reformlar, İkinci Dünya Savaşının başlaması ile birlikte durdurulmuştur. Savaşın bitmesinin ardından ise reformlar kaldığı yerden devam etmiştir. Bu süreçte merkezi planlı rejimlerin sağladıkları başarılar karşısında yeni bir sistem arayışının gündeme geldiği ve bu arayışın da refah devleti anlayışı ile sonuçlandığı söylenebilir (Özdemir, 2007: 183). Ayrıca, bu dönemin kuşkusuz en önemli figürü Keynes'dir. Daha önce de belirtildiği gibi, Keynes ortaya koyduğu teoriler ile özellikle 1940'lı yıllardan sonra dünya ekonomisinde etkili olmuştur. Devletin ekonomiye müdahalesini meşru olarak gören Keynes ile modern refah devleti altın çağını yakalamıştır.

Açıkçası, savaş sonrası gelişmiş ülkelerinin ekonomi politikaları Keynes'in teorileri ile örtüşen bir çizgide olmuştur. Öyle ki, Galbraith bu süreci 'Keynesyen uzlaşma' olarak tabir etmiştir. Bu uzlaşma ile ilk olarak ifade edilmek istenen anti-döngüsel bir istikrar politikasının uygulanmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, ekonominin gerilediği dönemlerde düşen talebin devlet tarafından desteklenmesidir. İkinci olarak ise sosyal yardımların devletin örgütleri vasıtası ile ihtiyaç sahiplerine aktarılmasıdır. Üçüncü olarak piyasa tarafından üretilmeyen mal ve hizmetlerin devletçe üretilmesi amaçlanırken son olarak da sendikal örgütlenme hakkının tanınması ve sendikaları korporatif bir şekilde genel ekonomiden sorumlu bir konuma getirilmesi hedeflenmiştir. Dahası, Keynesyen uzlaşının gerek piyasa ekonomisinin düzenine gerekse mülkiyet hakları ve özel yatırımlara yönelik tavrı ile antikapitalist olmadığını söylemek mümkündür. Ancak bu uzlaşının neo-liberal idealler ya da özgün kapitalist düzen ile çelişki içinde olduğu da ortadadır. Yine kamu yararını düşünen siyasi devlet ile bireysel

¹⁵ 1930'lu yılların kriz ortamında Keynes, yüksek işsizlik oranlarının yaşandığı bu dönemden tam istihdam koşullarına dönüşü amaçlamıştır. Çıkış noktası olarak ise neo-klasik denge kuramının yüksek işsizlik sorununa çözüm üretmediğini ve klasik ekonomik söylemlerin ve reçetelerin ise yaşanan olumsuzlukları düzeltmeye yetmediğini ileri sürmüştür. Bu süreçte Keynes, çözümü efektif talepte bulmuş ve devletin de bu süreçte etkin bir rol oynaması gerektiğini (kamu harcamaları ve vergiler yoluyla) belirtmiştir. Bu nedenle, Keynesyen politikaların tam istihdam hedefine ulaşmak için vergi politikası ve faiz oranları yoluyla tüketim eğilimini ayarlayabildikleri, yani, ekonomik sürece müdahil oldukları görülmektedir. Yine bu yaklaşımda toplumsal ilerleme ve ekonomik başarının birlikte gittiği tespiti önemlidir. Çünkü bu noktada sermaye-emek arasındaki ilişkilerin uzlaşısı mevcut olmaktadır. Dolayısıyla, Keynes'in devletinin yani refah devletinin, toplumsal yeniden dağılım ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinden sorumlu olduğunu söylemek yanlış olmaz (Rosanvallon, 2004: 43-45).

faýdaların maksimizasyonu ilkesine dayanan gayri siyasi toplum arasında var olan çizgi ya da klasik liberal sınırdaki giderek silikleşmiştir (Dubiel, 2013: 103-105).

1940'ların sonundan 1970'lerin sonuna dek süren ve büyümenin diğer dönemlere kıyasla oldukça hızlı gerçekleştiği bu Keynesyen uzlaşma dönemi “*otuz altın yıl*” olarak anılmıştır (Piketty, 2014: 102). Yaşanan bu altın çağ dönemi ekonomiyi kendi haline bırakmayan, piyasaları denetleyen ve sosyal hakları geliştiren bir dönem olarak adlandırılmaktadır. Bu açıdan, yaşanan bu dönem altın çağın yanında *sosyal kapitalizm* ya da *insan yüzlü kapitalizm* olarak da tanımlanmıştır (Bora ve Erdoğan, 2015: 15). Benzer şekilde, Chang da, bu dönemi yapılan diğer tanımlamalarla uygun olarak “*Kapitalizmin Altın Çağı*” olarak ifade etmiştir (Chang, 2002: 540). Dahası, literatürde, genel olarak, bu dönemde piyasa sürecinin başarısızlıklarına dikkat çekilmiş ve bu başarısızlıkların ortadan kalkması için devlet müdahalesi savunulmuştur¹⁶. Yapılan devlet müdahalesi gelişmiş ülkelerde maliye politikası uygulamaları şeklinde ortaya çıkarken, gelişmekte olan ülkelerde ise karma ekonomiden sosyalizme kadar daha uç örnekler de vücut bulmuştur (Fourcade-Gourinchas ve Babb, 2002: 537).

Buna karşılık, Bretton Woods sisteminin 1970'li yılların başında yıkılması ile küresel kapitalist sistemde neo-liberalizm hâkim paradigma haline gelmiştir. Neo-liberalizmin bu çok yönlü ve dinamik yapısı emeğin piyasalaşma, metalaşma ve aşırı sömürülmesinin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına yol açmıştır. Ayrıca özel sermaye ayrıcalıklı bir konuma gelmiştir (Brenner ve Theodore, 2002: 342). Dahası, bu dönemde modern refah devletleri yoğun saldırıya uğramıştır. Nitekim bu döneme Keynesyen talep yönlü istihdam politikalarının hâkim olduğu göz önüne alındığında, gerek Keynesyen politikaların gerekse bunları tamamlayan sosyal politikaların sürdürülemezliği fikri bu sürecin temel söylemi olmaktadır (Buğra, 2011: 75). Yaşanan süreç refah devleti uygulamalarından vazgeçilerek 19. yüzyıl kapitalizmine yani ABD ve İngiltere'nin egemen konumda oldukları eski düzene geri dönebileceği inancını taşımaktadır (Piketty, 2014: 104). Kısaca, Keynes'in görüşlerinin mimarisinde etkin olduğu Bretton Woods sisteminin çökmesi ile birlikte Hayek ve öne sürdüğü fikirleri yeniden dikkatleri üzerine toplamıştır. Hayek'in müdahaleci politikaların, bireysel

¹⁶ 1945'den sonra Keynesyen talep yönlü politikalar beraberinde yüksek ve sürekli bir büyümeyi desteklemişlerdir. Bu süreçte gerçekleşen üretim artışı sayesinde genişleyen refah hizmetlerinin maliyeti karşılanabilmiştir. Ancak 1970'li yıllar bu sürecin tersine döndüğü yıllardır (Kleinman, 2013: 167).

özgürlüğün ihlali olduğunu belirtmesi ve ayrıca bu politikaların kaynakların etkin dağılımını önleyeceği yönündeki söylemleri altı çizilmesi gereken noktalardır¹⁷. Nitekim bu söylemlerin devam eden dönemde ulusal ve uluslararası alanlarda ortaya konan neo-liberal dönüşümün temel söylemleri olduğunun anlaşılması Keynes'in görüşlerinin yerini Hayek'in görüşlerinin aldığını göstermesi açısından önemlidir (Deutschmann, 2014: 348).

1980'lerden itibaren ise, neo-liberalizmin temel taşları olan deregülasyon, liberalizasyon ve devletin öneminin azaltılması gibi düzenlemeler uygulanmaya konmuştur. Nitekim neo-liberalizm hâkim rejim haline gelmiş ve çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından da benimsenmiştir (Brenner ve Theodore, 2002: 342-343). Deregülasyon ve özelleştirme politikaları, demokratik yollardan seçilmiş hükümetlerin ellerinde bulunan gücün sermayenin eline geçmesine yol açmıştır. Yaşanan bu 'kamudan özele geçiş' hem ulusal ekonomilerin hem de geleneksel sosyal dayanışmanın aşınması olarak anlaşılmıştır. Bu sebeple, yaşanan bu değişim devletin ulusal ekonomi ve toplum üzerinde kontrolünü bozmuştur (Larner, 2000: 8). Neo-liberalizmin hâkimiyeti ile birlikte, refah devletinin efsanevi niteliği yerini tüm modern kötülüklerin sebebi olduğu söylemine bırakmıştır (Kleinman, 2013: 161). Öte yandan, neo-liberalizm temel ilke olarak piyasa ekonomisini benimsemiş ve refah devleti ve onun ideolojik temellerine ise karşı bir duruş sergilemiştir. Bu karşı duruş refah devleti anlayışını tahrip eden ve onun fonksiyonlarını küçültmeye çalışan bir şekilde ortaya çıkmıştır (Özdemir, 2007: 237).

Ayrıca, refah devletinin elli yıllık geleneğine bakıldığında herkes için fırsat eşitliğini savunan klasik eşitlik güvencesinin gerçekleşmediği ortadadır (Dubiel, 2013: 91-92). Bu yüzden, refah devleti, gerek ekonomik anlamda eşitsizliklerin yok edilemeyeceğinin anlaşılması gerekse toplumsal dokunun parçalanması (devletle birey arasında yeterince bir toplumsallık olmaması) neticesinde kriz süreci ile karşılaşmıştır. Yaşanan kriz süreci ile birlikte artık Keynesyen politikalar etkisiz kalmış ve refah devleti ile sosyal demokrasinin çöküşü bu yıllar itibari ile ortaya çıkmıştır (Rosanvallon,

¹⁷ Hayek, bilgi paylaşımı ve koordinasyonun sağlanmasında işlev gören temel mekanizmanın fiyat mekanizması olduğunu belirtmiştir. Buna karşı olarak ise merkezi idarenin, her şeyin merkezden kontrolü rolünü ise kaba, verimsiz ve ilkel olarak nitelemektedir (Hayek, 2010: 86). Dolayısıyla asıl vurgu serbest piyasa ya da Friedman'ın (1982:16) belirttiği gibi *kapitalizmin rekabetçi yapısına* yöneliktir.

2004: 47-48). Bu bağlamda 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan refah devleti genişlemesinin sonuna gelmiş ve birçok ulus devleti değişen dünya konjonktürüne göre ekonomilerini yeniden organize etmiştir. Bu dönemde hâkim paradigmanın neo-liberalizm olduğu düşünüldüğünde, gerçekleşen dönüşümün piyasacı çözümlerin refah devletinin yerini aldığı bir organizasyon olduğu görülmektedir (Kus, 2006: 489). Diğer bir ifadeyle, geçmişte sorunların çözümü olarak düşünülen devlet, neo-liberalizm ile birlikte sorunların kaynağı olarak düşünölmeye başlanmıştır. Dolayısıyla gelinen çağda kuralsızlaştırmaya yönelik politikalar yani devletin aşırı etkin bir rol oynamasının reddi¹⁸ Keynesçiliğin krizi ya da liberalizme dönüş olarak tasvir edilmiştir¹⁹ (Rosanvallon, 2004: 51).

Kısaca, refah devletinin güzel günleri artık sonlanmıştır. Bu süreç refah devletinin krizi olarak adlandırılmış ve Altın Çağ'ın bittiğini göstermiştir. Artık yaşam standartlarında yaşanan iyileşmeler, artan istihdam ve azalan yoksulluk kavramlarının yerine işsizlik ve enflasyon kavramları konuşulur olmuştur.

2.2.2. Refah Devleti'nin Krizi ve Krize Yönelik Yaklaşımlar

Refah devletinin krizine yönelik olarak çeşitli yaklaşımlar ortaya atılmaktadır. Bunlardan ilki, yaşanan bu kriz sürecini refah devletinin yok oluşu değil kendini yeniden üretmesinin bir aşaması olarak gören yaklaşımdır. Bir diğeri, yaşanan kriz sürecinin refah devletinin kendisi ile değil kurumlarının daha iyi yönetilmesi ile ilgili olduğunu savunan yaklaşımdır. Bu açıdan refah devletinin kendisini tartışma konusu yapmak farklı bir şeydir. Son olarak ise yaşanan kriz sürecinin sebebinin sadece finansal olmadığı, ideolojik ve felsefi düzlemde yaşanan gelişmelerin de bu süreçte etkili olduğu söylemi önemli olmaktadır (Balcı, 2007: 49-50).

Rosanvallon, refah devletinin sorununun yalnızca gelir ve giderlerini dengelemek olmadığını belirtmiştir. Asıl sorunun, bireyler, gruplar ve sınıflar arasında

¹⁸ Devlet, pazar mekanizmalarının bozulması durumunda pazar mekanizmasını düzeltmek için müdahale edebilir. Bu müdahale liberal gelenek açısından meşru bir müdahaledir. Bu gelenek daha adil bir topluma ulaşmanın saf bir pazarın kurulması ile sağlanacağını vurguladığından bu tarz müdahalenin haklılığının da arkasında durmaktadır (Rosanvallon, 2004: 75).

¹⁹ '*...Liberalizme dönüş ve Keynesçiliğin krizi aynı hareketin birbirini tamamlayan iki yüzüdür.*' (Rosanvallon, 2004: 51).

yeni bir toplumsal sözleşme oluşturulması olduğu yani bu noktada refah devletinin asıl tikanma noktasının kültürel²⁰, sosyolojik ve siyasal boyutta olduğunu belirtmiştir (Rosanvallon, 2004: 10). Yine Rosanvallon, artık '*Bir kamu hizmeti neyi içerir?*' sorusunun '*Toplumsal harcamaların faturasını cebinden kim ödeyecek*' sorusu ile eşit derecede önemli olduğunu öne sürmüştür. Ancak şimdiye kadar bu sorulara eşit derecede önem verilmeyip genellikle refah devletinin finansal durumu üzerinden tartışmalar yürütülmüştür (Rosanvallon, 1993: 222-223). Buna ek olarak, Balcı, refah devletinin 1970'lerde başlayan finansal krizinin, 1980'lere gelindiğinde ideolojik krizi izlediğini, 1990'larda ise refah devleti krizinin yeni bir aşamaya girip, nitelik değiştirdiğini belirtmiştir. Ona göre, refah devletinin yaşadığı kriz süreci, finansal ve yönetsel sorunlar bir kenara bırakıldığında felsefi düzlemedir. Bu noktada yaşanan bu kriz süreci modernite ile ilişkilendirilmektedir. Gelinen noktada modern toplumdaki çalışma ilişkileri ve yoksulluk problemleri geçmiş ile kıyaslandığında nitelik değiştirmiştir. Artık geçmişin sorunlarını cevaplamak üzere inşa edilen bu refah devleti yapılanması günümüzün ihtiyaçlarına cevap vermemektedir (Balcı, 2007: 50).

Bundan farklı olarak Esping-Andersen, refah devletinin kriz sürecine yönelik yapılan teşhisleri, refah devletinin piyasayı boğduğu yani piyasa koşullarından bir sapmaya yol açtığı, nüfusun yaşlanması ile uzun vadeli etkilerinin olumsuz olması ve hükümet harcamalarında yaşanan savurganlığın yeni ekonomik düzende rekabetçi yapılara zarar verdiği şeklinde sıralamıştır. Dahası, bu argümanların yaşanan süreçte reddedilemeyeceğini ancak bu eksikliklerin kabulü ile birlikte piyasanın da bu sürecin yaşanmasında etkili olduğunu belirtmiştir. Nitekim emek piyasalarının iyi işlememesinin sosyal programlar üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi bu bağlamda değerlendirmiştir (Esping-Andersen, 2013: 56-57). Piyasa sürecine yaptığı bu eleştiriye rağmen refah devletlerinin de hataları olduğu kabulü bu açıdan önemli olmaktadır. Çoğu ülkedeki sosyal koruma altyapısının yeni risklere ve ihtiyaçlara karşılık vermemesi, geçmiş sosyo ekonomik düzenle sınırlı kalması tespiti de refah devletinin krizine yönelik daha önce yapılan tespitleri destekler niteliktedir.

²⁰ Rosanvallon, refah devletinin bunalımını, toplumun kültürel kimlik yetersizliği ile yani toplumun dilsiz ve geri çekilmiş olması ile birleştirmiştir. Toplum kendisi adına konuşmaktan ve geleceğe yönelik karar almaktan acizdir. İşte bu noktada refah devletinin özgürleştirilerek ortaya konan bu sorunlara çare bulunacağı ifade edilir (Rosanvallon, 1993: 234).

Öte yandan, Balcı, refah devletinin yaşadığı hem felsefi hem de teknik anlamdaki krizi mevcut sigorta modeli ile ilişkilendirmiştir. Sosyal güvenliğin çıkış noktasına bakıldığında geniş bir sorun kümesi, homojen bir risk grubu olarak tanımlanıyordu. Herkesin yaşlılık, sakatlık, işsizlik ve hastalık gibi geçici nitelikteki risk altında olduğu vurgusu yapılmaktaydı. Refah devletinin yönlendirici ilkeleri olan adalet ve dayanışma ilkeleri de bu risklerin geçici nitelikte olduğu varsayımına dayanıyordu. Ancak günümüzdeki durum bu olmamaktadır. Günümüzde, kitlesel işsizlik ve dışlanma gibi sosyal sorunlar ortaya çıkmış ve bu sorunlar hem kalıcı olmuş hem de sosyal sigorta alanının dışında kalmıştır. Yani geçmişin geçici riskleri günümüzde kalıcı hale gelmiştir. Yine risk kavramının kendisi de değişime uğramış geçmişin bireysel riskleri yerini tüm nüfusu tehdit altına alan risklere bırakmıştır. Nüfusun yaşlanması, kentleşme ile birlikte aile yapısının bozulması, boşanma sayısının artması ve korumaya muhtaçların sayısındaki artışta artık refah devletinin öznelinin değiştiğini ve mevcut refah devleti kurumları ile bu sorunlara çare bulunamayacağını göstermiştir (Balcı, 2007: 51-55).

Bununla birlikte, refah devletinde yaşanan dönüşüm süreci ile ilgili olarak 'üçüncü yol kavramı' da önemli bir tartışma ortamı bulmuştur. Giddens, üçüncü yol kavramının çağın siyasi ikilemleri ile yüzleşmeye yönelik önemli bir girişim olduğunu ifade eder. Nitekim bu girişimin ikinci dünya savaşından günümüze kadar olan dönemde egemen olan iki siyasi felsefenin ötesine geçme girişimi olduğunu belirtmiştir. Bu girişimlerden ilki *Keynesçi talep yönetimi, müdahaleci hükümet, refah devleti ve eşitlik* gibi ilkeler üzerine kurulan eski tarz sosyal demokrasinin ötesine geçmek olarak tanımlanmıştır. Diğer girişim ise *piyasaların her zaman hükümetlerden daha akıllı olduğunu* bu nedenle müdahalelerin en aza indirilmesi gerektiğini söyleyen neo-liberalizmin ötesine geçmektir. Bu bağlamda bir taraf refah devleti savunusu ve müdahalecilik vurgusu yaparken karşı taraf ise bu kavramlara tamamen düşmandır (Giddens, 2000a: 14-15). Giddens, ayrıca, refah devletinin yaşadığı tıkanmaların bireysel özgürlük ve inisiyatiflerin geliştirilmesi ile aşılabileceğini belirtir. Bu noktada sorumluluk almanın önemine vurgu yaparak vatandaşlık kavramını sorumluluk üzerine inşa etmektedir. Üçüncü yol olarak ifade edilen bu yaklaşımda refah politikaları açısından güvenlik yerine bireyin güçlendirilmesi; devletin yerine ise sivil toplumun öne çıkması vurgulanmıştır (Giddens, 2000a: 16-18; Koray, 2001: 35-36). Buna ek

olarak, refah devletinin, *daha az maliyetle işleyebilir olmakla* ilgilenmek yerine *daha verimli toplumsal sonuçlar üretebilmek için refah politikalarını yeniden oluşturmak* ile ilgilenmesi gerektiği savunulmuştur (Giddens, 2000b: 28).

Bundan farklı olarak, Rosanvallon (1993) ise, refah devletinin yaşadığı krize çare olarak üçlü bir birleşimi önermiştir. Bunlardan ilki kamu hizmetlerinin rasyonalizasyonunu sağlamaktır. Bu noktada daha az bürokrasi ile daha esnek sosyalizasyon düzenlemeleri önerilmiştir. İkinci olarak ise, belirli kamu hizmetlerinin bunlardan yararlananlara daha ulaşılabilir olması için daha âdem-i merkezietçi bir yapının oluşturulmasıdır. Bu sayede yerel toplulukları kültürel ve toplumsal sorunlara dahil etme imkânı da ortaya çıkmaktadır. Son olarak ise kamusal sorumlulukların devlet dışındaki kurumlara (dernekler ve sivil toplum gibi) kaydırılması ile daha büyük bir kendine yeterliliğin ortaya konacağı yani gelecekte ortaya çıkacak toplumsal ihtiyaçların daha etkin bir şekilde karşılanacağı beklentisi ifade edilmiştir. Bu beklentilerle aslında önerilen devlet müdahalesinin azaltılmasıdır ²¹(Rosanvallon, 1993: 223; Koray, 2001: 36).

Bu bağlamda refah devleti için bugün Keynesçi çözümlerden veya sosyal demokrat çözümlerin ortaya koyduğundan daha farklı çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır. Rosanvallon bu süreci *sosyal demokrasi sonrası uzlaşma*²² olarak tanımlamıştır. Yazar bu noktada değişimin sağlanması için üç alanda uzlaşmanın ya da farklı bir ifade ile yeni bir toplumsal sözleşmenin gerekliliğini vurgulamıştır. Bunlardan ilki patronlarla çalışma saatlerinin azaltılması konusunda varılacak sosyo-ekonomik uzlaşmadır. İkincisi ise devletle olan daha az devlet müdahalesi ve sivil özgürlüklerin geliştirilmesi yönünde gerçekleştirilen sosyo-politik uzlaşmadır. Üçüncüsü ise toplumun kendi kendisi ile varacağı uzlaşmadır. Burada toplumun karşılıklı yardımlaşması ortaya

²¹ Böylece kamu hizmetinin devlet dışındaki kuruluşlara geçmesi ile daha önceden refah devletinin birey ve toplum arasında yarattığı mesafe ortadan kalkmakta ve böylece toplum kendisine yakınlaşmaktadır. Ancak bu yakınlaşma sürecinde toplum boş zamana ve dolayısıyla bu boş zamanı yaratacak düzenlemelere ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle, Rosanvallon, çalışma saatlerinin indirilerek bu boş zamanın yaratılabileceğini belirtir. Ancak bu çalışma saatlerinin düşürülmesini sadece işsizliği azaltacak bir önlem olarak algılanılmaması gerektiğini ve aynı zamanda yeni yaşama biçimlerinin de öğrenilmesi için elzem olduğunu ifade eder (Koray, 2001: 36; Rosanvallon, 2004: 114-115).

²² “*Sosyal demokrasi sonrası senaryo, toplumsal sözleşme fikrine yeni ve daha somut bir anlam veren demokratik bir uzlaşma olacaktır. Sosyal demokrasi sonrası senaryonun gelişmesi, toplumun çok daha özgür bir biçimde kendisi üzerinde eylemde bulunabileceği yeni bir özgün demokratik kamusal etkinlik dönemi başlatacaktır.*” (Rosanvallon, 1993: 242)

çıkmaktadır. (Rosanvallon, 1993; Koray, 2001: 36; Rosanvallon, 2004: 114-115). Gerçekleştirilen bu uzlaşmanın esneklik ve katılımın karşılıklı değişimini ortaya koyduğu öne sürülebilir. Örnek olarak sendikalar ekonomi politikalarında etkin bir rol oynarken iş gücünün hareketliliğini kabul etmekte ve buna karşı bir direnç göstermemektedir (Rosanvallon, 1993: 241).

Emek piyasalarına göz atıldığında ise, neo-liberal küreselleşme ortamında işsizliğin yaygınlaştığı istihdam yapısında ise düzensiz, yarı zamanlı ve geçici işlerin düzenli işlerin yerini aldığı bir yapı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tam istihdamı hedefleyen refah devleti ve uygulamaları sorunlu bir hal almıştır²³ (Buğra, 2011: 73). Bu bağlamda refah devletinin mevcut yapısı ile hem sorunlara çare bulamayacağı hem de amaçlarını gerçekleştiremeyeceği söylenebilir.

Gelinen nokta itibari ile ülkeler bir taraftan refah devleti uygulamaları ile tam istihdam anlayışını sürdürmeye çalışırken bir taraftan da işsizlik sorunu nedeniyle esnek emek piyasalarına razı olmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan bu ikilem refah devletinin yaşadığı tıkanıklık açısından en dikkat çekici ve en önemli olanıdır (Koray, 2001: 37). Daha açık bir ifadeyle, işsizlik oranlarında yaşanan artışlar, refah devletini, istihdam-refah bunalımının içerisine sokmuştur. Yani hem çalışma hakkı ve tam istihdam anlayışını devam ettirmek hem de mevcut koşullara uyum sağlamak doğrultusunda emek piyasalarının esnekleştirilmesi ikilemi ile yüz yüze kalınmıştır. Bu bunalımdan kurtulma doğrultusunda ortaya konan ömür boyu eğitim alma ve çalışma sürelerinin azaltılması²⁴ gibi önlemlerle daha esnek bir çalışma istihdam anlayışı getirilmek istenmektedir. Böylece hem çalışma süresi dışında kalan zamanlar bireylerin ihtiyaçlarına göre ayarlanacak hem de işsizliğin yarattığı toplumsal sorunlar ortadan kaldırılacaktır. Bu noktada Esping-Andersen de istihdam yaratmak için uygulanan düşük ücret modeli yerine ömür boyu eğitim ve kendini yetiştirme olanaklarının (her ne

²³ Ancak refah devletine yönelik yapılan bu eleştirilere rağmen refah devletinin etkinliğinin azalmadığını söyleyen yaklaşımlara da rastlamak mümkündür. Pierson (1996) refah devletinin etkinliğinde beklenen azalmanın olmadığını ifade etmiştir. Bu ifadesini ise gelişmiş refah devletlerinde gerçekleşen kamu sosyal harcamalarındaki artışla desteklemiştir. Bu noktada bu harcamalardan yararlanan çıkar gruplarının siyasi etkisinin yüksek olmasının bu yardımların kesilmesine engel olduğu değerlendirilmesi de bu bağlamda önemli olmaktadır (Buğra, 2011: 76-77).

²⁴Rosanvallon, çalışma sürelerinin azaltılmasının yani boş zamanın artırılmasının toplumsallaşabilirliğin büyümesine katkı sağlayacağını yani toplumun karşılıklı destek inisiyatiflerinin gelişeceği ve toplum arasında dayanışmanın sağlanabileceğini belirtir (Rosanvallon, 1993: 230-231).

kadar yeni eğitim alanlar için iş olanağının olmayacağına yönelik bir inanç olsa da) işsizlik sorununu çözmeye daha etkin bir yol olduğunu belirtmektedir. Bu ifade, aslında değişen eşitlik anlayışını göstermesi açısından da önemlidir. Artık çalışma hakkına bağlanan bir eşitliğin yerini dinamik bir eşitlik yani en elverişli yaşam şartlarına yönelik olarak bireyin kendi kapasitesini artırma ve iyileştirmesine yönelik anlayışın aldığı söylenebilir. Yine bu bağlamda çalışma ve işsizlikle ilgili olarak ortaya konan önerilerden biri de çalışma hayatının ve çalışma zamanının kişiselleştirilmesi yani kişisel seçimlere bırakılarak esnekleştirilmesidir²⁵ (Koray, 2001: 37-38; Esping-Andersen, 2003: 183).

Özetle, refah devletinin yaşadığı kriz süreci ile birlikte bu krizi aşma doğrultusunda uyguladığı politikalara bakıldığında genel anlamda bir liberalleşme ve esnekleşme eğiliminin olduğu söylenebilir. Nitekim hem devletin müdahale alanının daraltılması yani refah harcamalarının kısılması hem de işsizlik sorununun çözümünde emek piyasalarına yönelik gerçekleşen esnekleşme eğilimi bu bağlamda değerlendirilebilir. Öyle ki, Koray'ın '*... Şimdilik genel eğilimler modelde radikal değişiklikler yapmak yerine, liberal –sosyal sentezin liberallik yanını güçlendiren, hem devletin rolünü hem de kamu harcamalarını azaltacak bazı formüller bulunması yönündedir.*' ifadesi yaşanan değişimi anlatması açısından önemlidir (Koray, 2001: 39).

Refah devletinde yaşanan dönüşüm sürecini açıklamaya yönelik farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. Nitekim bu noktada Marksist teorinin de söyleyecekleri vardır. Devlet ve ekonomi arasındaki etkileşimi dikkate alan Marksist teorinin yaşanan gelişmelere yönelik ortaya koyduğu tespitlerin alternatif yaklaşımların analiz edilmesi açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

²⁵ Hinrichs ve diğ. (1993), refah devleti ve istihdam arasındaki bunalıma yönelik olarak iki çözüm önerisi geliştirmişlerdir. Bunlardan ilki endüstriyel ilişkiler mekanizmasının adem-i merkezileştirilmesidir. Bu sayede iş olanakları açısından çıkan fırsatlar daha kolay bir şekilde değerlendirilecektir. Diğeri ise sendikaların kapsayıcılığının ve stratejilerinin eksikliğini gidermek için çeşitli yasaların çıkarılması ve devlet yönetimli programların zorunluluğuna işaret edilmiştir. Böylece "*sürdürülen işten 'geçici ayrılmaların' seçimi konusundaki bireysel hakların yasal olarak garanti altına alınması*" mümkün olmaktadır. Bu bağlamda daha esnek bir istihdam için istihdam ve gelirin birbirinden ayrılması gerekmektedir. Bir yurttaşın temel bir gelir elde etmesi bu ayrımı sağlayacaktır (Hinrichs vd, 1993: 262-265; Koray, 2001: 37-38).

2.2.3. Refah Devletine Yönelik Marksist Bir Yaklaşım: Refah Devletinden Çalışma Refahı Rejimine

Keynes'in refah devleti toplumsal bir uzlaşmayı anımsatırken, Marksist refah devleti çözümlerinde refah devleti, kapitalizmin bir uzantısı olarak ya da kapitalizme gerekli olan *koltuk değneği* olarak tanımlanmaktadır. Rosanvallon'a göre, Marx ve Keynes'in ortak noktası emek ve sermaye ilişkilerini aynı anda düşünmeleri ve ekonominin emek ve sermayenin iç içe geçişinin sonucu olduğunu görmeleridir. Ancak Marx bu ilişkide sürekli bir çelişki olduğunu ifade ederken Keynes ise bir uzlaşmadan bahsetmektedir²⁶(Rosanvallon, 2004: 46-47).

Marksist yaklaşımlar içerisinde doğrudan refah devleti analizleri ile öne çıkan kişi Bob Jessop²⁷ olmaktadır. Jessop, devleti sınıf mücadelesi üzerinde etkisi olan *bir politik egemenlik sistemi* olarak gören klasik Marksist yaklaşımın, devlet gücünün analizinde iyi bir başlangıç olacağını ancak bu yaklaşımın kurumların somut analizi ile de desteklenmesi gerektiğini yani devletin kurumsal bir tanımlamasının yapılması gerektiğini belirtir (Yılmaz, 2002: 24-26). Dahası, Jessop, bazı klasik iktisatçıların ya da neo-liberal ideoloji savunucularının önermelerine karşın kapitalist ekonomilerin en saf hallerinin dahi piyasa başarısızlığına eğilimli olacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan bu başarısızlığın piyasa dışı kurumlar aracılığı ile giderilmesine ihtiyaç duyulacağını belirtmiştir.

Piyasa başarısızlıklarının ve yetersizliklerinin aşılması konusunda birçok mekanizmadan sadece biri olan devlet²⁸, kapitalizmin regülasyonu ve yeniden üretim

²⁶ Dolayısıyla sosyal demokrasiler, Marksist olmaktan çok Keynesçidirler. Çünkü onlar, istikrarlı bir toplumsal uzlaşmadan yana olmaktadır (Rosanvallon, 2004: 47).

²⁷ Jessop, Marks'ın yöntemini (diyalektik materyalizm) kullanmakla beraber devlet konusunda Marksizm dışı teoriler kullanması ile de kendini post- marksist bir konuma yerleştirmiştir. Yine *Hem yerleşik ulusal ekonomi alanındaki, hem de Marx'ın teorisindeki belirsizlikler ile hesaplaşmaya yönelik bir girişim* olan Düzenleme Ekolü içerisinde yer alan Jessop, bu ekol içerisinde refah devletine yönelik analizler geliştiren istisna şahsiyetlerden biridir (Hirsch, 2011:89; Topak, 2012: 115-116).

²⁸ Bir üretim biçimi olarak kapitalizmin özelliklerine bakıldığında devlet ile ilgili dört temel kriter ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki devletin yüklendiği farklı rollerinin olmasıdır. Örnek olarak kârlı özel sektörler için gerekli şartların sağlanması ya da piyasa mekanizmasının tek başına bunları sağlayamadığında gerekli müdahalelerin gerçekleştirilmesi devletin faaliyet alanları arasında sayılabilmektedir. Devletin ikinci önemli etkisi ise iş gücünün yeniden üretiminde etkin rol oynamasıdır. Çünkü iş gücü ne kendisini yeniden üretebilmekte ne de kâr güdüsü ile hareket eden kapitalist firmalar tarafından yeniden üretilmektedir. Üçüncü olarak ise farklı ölçeklerde ekonomik ve sosyal politikalar desteklense ve uygulansa da devlet temel bir alan olmaktadır. Son kriter ise devletin kapitalist kârlılığın ve iş gücünün yeniden üretimindeki görece ağırlığı ile ilgili olmasıdır (Jessop, 1999: 349).

sürecinin güvence altına alınmasında önemli bir role sahip olmaktadır. Burada devletin iki önemli fonksiyonu öne çıkmaktadır. Bunlar hem sermayenin değerlemesinin hem de emek gücünün yeniden üretilmesinin güvence altına alınmasına yardımcı olmaktır. Bu bağlamda ortaya çıkan refah ve çalışma refahı rejimleri ise farklı devlet müdahalesi şekillerine sahiptir (Jessop, 1993: 8; Jessop, 2009: 101). Örneğin, sermayenin değerlemesini güvence altına alma doğrultusunda Keynesyen Refah Devleti, tam istihdam ve talep yönlü politikalar ile ilgilenmektedir. Emegin yeniden üretim sürecini ise tüketimi destekleyerek güvence altına almaktadır (Torfing, 1999a: 7).

Bu doğrultuda Keynesyen Refah Devletini tanımlarken, kapitalist kârlılığın desteklendiği²⁹, iş gücünün hayali bir mal olarak yeniden üretildiği ve ulus devletin, Keynesyen refah politikalarından sorumlu olduğu vurgusu yapılmaktadır. Ayrıca bu yapılanma, devlet kurumlarını ekonomik gelişme ve sosyal uyum doğrultusunda piyasa başarısızlıklarını gidermek için kullandığından, devletçi bir yapılanma olarak ifade edilmektedir³⁰ (Jessop, 1999: 350).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Keynesyen politikaların hâkimiyetinde organize olmuş iş gücü ve işverenler arasında bir uzlaşma gerçekleştirilmiştir. Bu uzlaşma ortamı, yöneticilerin ve çalışanların artan verimlilikten ücret geliri ve refah artışı olarak yararlanmalarını sağlamıştır. Bu süreç sınıf uzlaşmasına dayalı fordizmin birikim rejimine toplumsal temel sağlaması açısından önemli olmaktadır. Ancak fordizmin yaşadığı kriz süreci ile birlikte tam istihdam, aile ücreti ve iş gücünün cinsiyet ayrımı gibi varsayımları sarsılmış ve yaşanan ücretlerdeki yükselmenin yöneticiler tarafından talepten ziyade bir maliyet unsuru olarak algılanmasına yol açmıştır. Ayrıca yaşanan kriz süreci Keynesyen Refah Devleti hâkimiyetindeki ulusal kimliklerin ve daha önceki süreçlerde yaşanan dayanışma kültürünün zayıflamasına yol açmıştır (Jessop, 1999: 353; Jessop, 2009: 133-135). Gerek örgütlü emek gerekse endüstriyel iç sermaye arasında yaşanan kurumsallaşmış uzlaşının ulusal düzeyde bozulması ile güç dengesi emek aleyhine işlemiş ve sermaye baskın konuma gelmiştir. Yine diğer dikkat çekici nokta ise bu süreçte para sermayesinin üretken sermayeden daha baskın konumda

²⁹ Bu bağlamda refah devletinin aslında sermaye birikim sürecinde oynadığı destekleyici rol göze çarpmaktadır (Jessop, 1999: 351).

³⁰ Doğal olarak bu özelliklerin tamamını karşılayan bir Keynesyen Refah Devleti bulmak mümkün olmamaktadır (Jessop, 1999: 350).

bulunmasıdır. Bu sebeple, gelinen noktada üretken sermaye, para sermayesi ve emek arasında koordinasyonsuzluk öne çıkmakta ve bu süreç neo-liberal rejim değişikliklerinin benimsendiği liberal ekonomilerde gözlemlenmektedir (Jessop, 2009: 171).

Keynesyen Refah Devleti'nin krizi ile birlikte yaşanan dönüşüm neticesinde devletin tamamen ortadan kaldırılması değil yerine yeni bir devlet yapılanmasının konulması tartışılmış ve bu bağlamda devlet yapısında belirli dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Claus Offe'nin "*kapitalizm ne ulus devlet ile ne de ulus devletsiz var olur*" ifadesi literatüre 'Offe paradoksu' olarak geçmiştir. Bu ifade aslında devlet ve kapitalizmin gelişimi üzerine yaşanan tartışmaları net bir biçimde özetlemektedir (Offe, 1984: 153).

Keynesyen Refah Devleti'nin kriz süreci, beraberinde bu devlet tipinde değişimleri meydana getirmiştir³¹. Bu değişimlerden ilki Keynesyen amaçlardan ve müdahale türünden yenilikçi ve rekabetçi yapının desteklendiği ve bu doğrultuda müdahale edilebileceğini savunan Schumpeteriyen amaçlar ve müdahale türüne geçilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. İkinci değişim iş gücünün yeniden üretiminde refah devletçiliğinden çalışma refahı yanlısı rejime geçilmesi şeklinde olmuştur. Üçüncü değişim ise ulusal ölçekten ulus ötesi ölçeklere geçmek şeklinde ifade edilmiştir. Son olarak ise piyasa başarısızlıklarında devlet müdahalesinin yerini ekonomik, politik ve sosyal yönetim mekanizmasına dayanan ortaklık almıştır. Bu dört temel değişim fordizmin girdiği krize bir çare olarak ortaya atılmıştır³² (Jessop, 1999: 355; Torfing, 1999a: 9).

³¹ Refah devletinin sermaye birikim süreçleri ile olan ilişkisi, Keynesyen Refah Devletinin fordizm'e özgü bir düzenleme biçimi olarak ifade edilmesinden gözlemlenmektedir. Nitekim tam istihdam olarak belirlenen hedefe ulaşılmasındaki başarı her ne kadar Keynesçi politikalara bağlansa da aslında bu başarının mimarı Keynesyen Refah Devletinin seri üretim ve tüketimi teşvik ederek güvence altına aldığı fordist birikim rejiminin dinamikliğinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda sermaye birikim süreçlerinde yaşanan değişim refah devletinin de kurumsal olarak dönüşümünü sağlamaktadır (Jessop, 2009: 130; Topak, 2012: 28).

³² Her ne kadar Keynesyen Refah Devleti'nin fordizm için uygun ortam sağlarken fordizmin de Keynesyen Refah Devleti'nin genişlemesi için gerekli koşulları yarattığı söylene de, Keynesyen Ekonomik yönetiminin problemlili olması ve yarattığı stagflasyon eğilimi fordizmin krizinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda Keynesyen Refah Devleti'nin sınıfsal güçleri örgütlü hale getirmesi ile hem kriz sürecinde emek rejiminin yeniden yapılandırılmasına engel olmuş hem de ücretlerin düşürülmesine karşı bir direnç noktası oluşturmuştur (Jessop, 1999: 352; Topak, 2012: 125-126).

Bu sayede, refah devleti ile fordizm ilişkisinin, gelinen nokta itibari ile çözüldüğünü yukarıdaki açıklamalar nezdinde gözlemek mümkündür. Özellikle fordist üretim tarzının sorgulandığı ve yerini post-fordist üretim tarzına bıraktığı bu süreçte ortaya çıkan refah devleti yapısı da post-fordist özellikler taşıyacaktır (Topak, 2012: 18). Çalışma Refahı rejimi olarak ifade edilen bu rejim tipi, kalıcı yenilik süreçlerinin desteklendiği, girişime ilgi gösterildiği, arz yönlü müdahale ve ekonomide rekabetçiliğin desteklenmesi noktasında esnekliği olduğu için Schumpeteryen olarak ifade edilmektedir. Emek piyasası esnekliği ve yapısal-sistemik rekabetçilik taleplerine bağlı olduğu için de çalışma refahı rejimi olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada Keynesyen Refah Devleti tam istihdamı hedeflerken Schumpeteryen Çalışma Refahı Rejimi yapısal ve sistemik rekabetçiliği desteklemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda refah devleti, vatandaşlarının sosyal olanaklarını geliştirirken, çalışma refahı rejimi ise yararlı işletmelere refah servisi sağlamak ve bireysel ihtiyaçları ikinci plana atmaktadır. Aslında bu süreç sosyal ücretleri uluslararası üretim maliyeti olarak gördüğünden ücretlerde aşağı yönlü bir baskıyı da beraberinde getirmiştir. Bir diğer farklılık ise daha önce bahsedildiği gibi çalışma refahı rejimi, ulus ötesi bir rejim tipidir. Bu süreçte ulus devletin önemi azalmış ve yukarı ve aşağı yönlü politika transfer süreci gerçekleşmiştir. Nitekim uluslararası kuruluşlar (IMF, Dünya Bankası, OECD vb.) ya da Avrupa Birliği gibi ulus-üstü otoriteler bu süreçte önem kazanmıştır. Yine ulus-altı düzlemde bölgesel ve yerel ölçekler, politika transfer sürecinde öne çıkmıştır (Jessop, 1999: 355-356; Jessop, 2009: 159). Keynesyen Refah Devleti'ndeki ulus devletin politika uygulama sürecindeki hakimiyeti, Schumpeteryen Refah Rejimi ile birlikte yerini daha adem-i merkezietçi bir yapıya bırakmış ve karar verme sürecinde devlet dışındaki aktörlerde dahil olmuştur³³. Bu süreç ulus devletin altını oyan süreç (hollowing-out) olarak adlandırılmıştır. Yaşanan bu dönüşüm merkezi devletin ortadan kalktığı anlamına gelmemekte ancak politika uygulama alanı yasal düzenleme ve güvenlik gibi daha genel alanlarla sınırlanmaktadır (Torfing, 1999a: 7; Torfing, 1999b: 373).

³³ Bu dahil olma süreci neticesinde Schumpeteryen Refah Devleti değil de Schumpeteryen Refah Rejimi olarak anılmasına yol açmıştır (Torfing, 1999a: 7-8).

Özellikle 1945 ve 1980’li yıllar arasında hâkim olan refah devletinin yerini günümüzde çalışma refahı rejimine bıraktığı görülmektedir. Çalışma refahı rejimi uygulamaları büyük ölçüde ABD ve İngiltere’de³⁴ görülmüştür (Peters vd., 2005: 1290). Üstelik, çalışma refahı politikalarının ilk çıktığı ülke olan ABD ele alındığında gerçekleştirilen uygulamaların saf bir neo-liberal yaklaşımı gösterdiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla çalışma refahının söylemsel bağlamda refah devletinin karşıtı olduğu tabiri (Evans, 1995) aslında Keynesyen dönemden neo-liberal döneme geçişte politik düzlemde yaşanan dönüşümü göstermesi açısından da önemli olmaktadır (Topak, 2012: 148-153). Bu dönüşüm ile birlikte emek-sermaye sürecinin yeniden yapılanması ve işçilik maliyetlerinin kısılması gibi bir yönelim ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, yaşanan bu dönüşümlerin emek piyasalarına yansması esneklik kavramıyla açıklanabilir (Uyanık, 2008: 213; Jessop, 2009: 138). Böylece, hem rekabetçi yapının desteklenmesi hem de ortaya çıkan işsizlik sorununun çözümünde yeni refah rejiminin çareyi emek piyasalarının esnekleştirilmesinde bulduğu açık bir şekilde görülmektedir.

2.3. Emek Piyasasında Katılıkların Kaldırılması: Esnekleştirme

Keynesyen uzlaşa ile birlikte hem sendikaların anayasal hukuk tarafından tanınması hem de genel ekonomi ile ilgili sorumluluğa korporatif bir şekilde dahil olması işgücü piyasasının kurumsallaşmasına neden olmuştur. Bu süreç emek piyasası ile mal piyasasının birbirinden ayrılmasına yol açmıştır. Yine sosyal güvenlik sisteminin büyümesi ve gerçekleştirilen sendikal faaliyetlerin de devletçe tanınması ile ücretliler grubu önemli avantajlar elde etmiştir. Öte yandan, bu süreçte çalışan kesimlerin elde ettiği bu haklar kapitalizmin doğasına aykırı değildi. Çalışan kesim kapitalist kurumlar çerçevesinde bir statü kazanmış ve bu statüsü ile gerek tüketici olarak gerekse üretici olarak ulusal ekonominin işleyişine hizmet etmekteydi. Bu perspektiften bakıldığında

³⁴ Bill Clinton başkanlığı döneminde refah reformu yasası (TANF) çıkarılarak, refah programından yararlananlara çalışma refahı rejimi kuralları şart koşulmuştur. Nitekim yaşam boyunca bu programlardan sadece beş yıl fayda sağlanması bu geçişin örneği olmaktadır. Yine İngiltere’de, 1997’de, İşçi Partisi’nin iktidarı ile birlikte çalışma refahı uygulamaları başladığı görülmektedir (Peters vd., 2005: 1290).

kapitalizm tarihinde ilk defa sermaye kesimi ile ücretli emek arasında bir uzlaşma gerçekleşmiştir³⁵ (Dubiel, 2013: 105-106).

Keynes, ulus devletçe sınırlanmış bu sınırlı pazarda, iktisat politikacılarının arz ve talep döngüsünü öngörebildikleri ve denetleyebildiklerini varsaymıştır. Ancak gelinen süreçte kapitalist ekonomiler dünya piyasalarına eklenmiş yani ulusal sınırlar geçilmiştir. Yine Keynesyen uzlaşma olarak adlandırılan emek ve sermayenin uzlaşması da ekonomik sınırına dayanmıştır. Emek ve sermayenin birlikte yürüdüğü yol tekrar ayrılmıştır. Krizin sermayeyi etkileyen kısmına yani kâra bakıldığında klasik döngü biçimini sürdürürken ücretli emeğin krizi kalıcı bir toplumsal durum haline gelmiştir (Dubiel, 2013: 108). Bu yeni dönem işsizliğin yükselişe geçtiği, çalışanlar arasında ücret farklılıklarının açıldığı ve teknolojide yaşanan değişimin üretim alanına yansması ile birlikte işin yapısının değiştiği ve standart olmayan esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştığı bir dönem olmaktadır (Özdemir, 2007: 283).

Yine hizmet temelli ekonominin yükselişi de ülkelerde istihdam yapısını etkileyen önemli bir gelişme olmaktadır. İstihdam yapısının sanayiden hizmetlere kayması beraberinde çeşitli sorunları da getirmiştir. Hizmet sektöründe çalışanların genel olarak düşük ücret ve verimlilik ile çalıştığı düşünüldüğünde ortaya çıkan ücret eşitsizlikleri ve yoksulluk gibi sorunlar gündemdeki yerini korumaktadır (Özdemir, 2007: 214-215). Hizmet sektörünün büyümesi geleneksel, tam zamanlı ve erkek egemen istihdamın azalmasını da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde sağlanan istihdamlar ise yarı-zamanlı, geçici ve belirli süreli kontratlara dayanmakta ve genellikle kadın sektörü olarak nitelendirilen alanlarda gerçekleşmektedir (Kleinman, 2013: 177).

Emek piyasasındaki değişimlerin ve hükümetlerin tam istihdama yönelik inançlarının zayıflaması³⁶ bireyler arasındaki ve birey ve devlet arasındaki sözleşmeye

³⁵ Büyüme, sermaye birikimi, tam istihdam ve ücret artışı gibi Keynesyen politikalar savaş sonrasında birikim koşullarında gerçekleştirilmiştir. Yani bu politikaların uygulanabilirliğinin dış koşullara bağlı olduğu ve bu dış koşullarda da siyasi taşıyıcıların etkilerinin olamadığı ya da olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla yaşanan bu Keynesyen uzlaşma sürecini sosyal demokratların sunduğu gibi kapitalizm sonrası bir ekonomik demokrasiye giden süreç olarak tanımlamak doğru bir tespit değildir (Dubiel, 2013: 106-107).

³⁶ 1970'li yıllara kadar Keynesyen refah devletlerinin temel amaçlarından biri tam istihdamın sağlanmasıdır. Bu bağlamda birçok ülkede devletin piyasada etkin bir aktör olarak faaliyet göstermesi neticesinde kamu sektöründe istihdam edilenlerin sayısında artış gerçekleşmiştir. İzlenen bu politikanın amacı kamu üretiminin artırılmasından ziyade işsizliğin azaltılmasıdır. Ancak ilerleyen yıllarda meydana

bağlı yükümlülüklerin zayıflamasına ve refahın daha fazla piyasaya emanet edildiği bir devlet kavramına yol açmıştır (Kleinman, 2013: 178). Devletin ekonomiye müdahale süreçlerinin yeniden belirlendiği, özelleştirme ve deregülasyon politikalarının öne çıktığı bu süreçte sosyal politikalar da sürece uygun olarak şekillenmektedir. Bu doğrultuda bir taraftan işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi, part-time çalışma gibi düzenlemelerin ortaya çıkması diğer taraftan ise yapısal uyum süreci doğrultusunda sosyal harcamaların kısılması yaşanan politika değişiminin yansımaları olmaktadır (Topak, 2012: 28-29).

Daha önce de belirtildiği gibi, yaşanan bu sürecin, bireysel kâr ve faydanın maksimize edilmesi ve piyasanın kendisini düzeltebilmesine yönelik inanç gibi liberal öğelere tekrar geri dönüldüğü bir süreç olduğu söylenebilir. Neo-liberalizm olarak tanımlanan bu dönemde talep yönlü politikalardan vergi indirimleri, dengeli kamu bütçesi ve deregülasyon gibi arz yanlı politikalara geçilmiştir. Bahsedilen bu neo-liberal dönüşüm, eski siyasi amaçlar doğrultusunda yeni araçların denenmesinin ötesinde bir süreçtir. Nitekim neo-liberalizm, devletin ekonomiden el çekmesi, girişimcilere yönelik zorlayıcı düzenlemelerin ortadan kaldırılması, sosyal politikaların emek piyasaları ile sınırlandırılması, sosyal yardımların ve istihdam riskinin özelleştirilmesi ve korporatif yapıların askıya alınması gibi uygulamaları ile Keynesyen uzlaşının temelini sarsmıştır (Dubiel, 2013: 111-116).

Piyasa fikrinin tekrar ekonomi ve sosyal ilişkilere sirayet etmesi ile birlikte geçmişin hiyerarşi, katılık ve bürokrasi gibi kavramlarının yerini esneklik ve bağımsızlık gibi piyasaya uyan kavramlar almıştır (Buğra, 2010:13). Bununla birlikte, Bora ve Erdoğan ise, yaşanan bu süreci, “*esnek istihdamın, kalıcı işçileri neredeyse istisnaileştirdiğidir.*” şeklinde ifade etmişler ve Taylorizm sonrası dönemin “*süreklileşmiş geçici iş kültürü*” inşa ettiğini vurgulamışlardır (Bora ve Erdoğan, 2015: 24).

Yine bu dönemde “*uzun vade yok*” söylemi kısa süreli sözleşmeleri ve geçici işleri öne çıkardığından esneklik amacına hizmet etmekte ve günümüzün söylemi olmaktadır. Bu söylem “*...Yeni kapitalizmin esnek ve kısa vadeli zaman anlayışı, kişinin*

gelen resesyonlar neticesinde iş gücüne olan talep azalmış ve istihdam oranları birçok ülkede düşme eğilimi göstermiştir (Özdemir, 2007: 212).

işinden anlamlı bir anlatı ve dolayısıyla bir kariyer oluşturmasını engelliyor.” şeklinde ortaya konmuştur (Sennett, 2012: 123). Benzer şekilde, Keyder de, 1970’lerin ortalarından itibaren işgücünün yapısında temel bir değişimin ortaya çıktığını belirtmiştir. Yaşanan bu süreci “...Bugün dünyada daha esnek bir istihdama doğru kayış var; artık işin gitgide düzensizleşmesi gibi bir olguyla karşı karşıyayız. Gelişmiş ülkeler olsun, geri kalmış ülkeler olsun, tüm dünyada koca bir enformel sektör boy atıyor.” ifadesi ile yaşanan değişimi açıklamıştır (Keyder, 2011a: 227). Nitekim bu tanımlamayı yaparken gelinen nokta ile geçmiş dönem kıyaslanmış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan 25-30 yıllık periyod için “...Bir an olayların akışına kapılarak oluşturduğumuz bir takım kuruntulardan ibaretmiş meğer...” ifadesini kullanmış ve “...İşgücünün tamamen proleterleşmesine doğru gidişatı hazırlayan başarılar bugün artık geçmişte kaldı.” tanısını ortaya koymuştur (Keyder, 2011a: 227).

Diğer taraftan, Pierre Bourdieu (1998) gelinen durumu kronik kitlesel işsizlik, taşeron işçilik ve esnek üretim ile birlikte güvensizliğin her yerde olduğu şeklinde kötümser bir bakış açısı ile ifade etmiştir. Bu güvensizlik ortamının işçilerin büyük kısmını hatta tehlike altında olmayanları bile kapsadığını belirtmiştir. Bu sebeple, yaşanan bu süreç, işçilerin sürekli bir güvensizlik ortamına maruz kalarak boyun eğmelerine yani sömürüyü kabul etmelerine yol açmıştır (Aktaran Callinicos, 2014: 21-22). Castel de bu güvensizlik ortamının yalnızca *yoksulluğu beslemekle* kalmayacağını, *toplumsal bağları* yok edeceğini ve *bireylerin psikik yapılarına* da zarar vereceğini ifade etmiştir. Yine Sennett’in (2012) ifadesi ile bu güvencesizlik bir “karakter aşınması” yaratmıştır (Castel, 2004: 35).

Bütün ekonomiyi içine alan esneklik kavramının emek piyasalarında da etkisini gösterdiği yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde değerlendirilebilir. Emek piyasalarındaki esnekleştirme isteğinin dayanağı ise katı emek piyasalarının işsizliğe yol açtığı ve rekabetçi yapının oluşmasını engellediği şeklindeki argümana dayanmaktadır. Bu bağlamda istihdam koruma düzenlemeleri, sendikalar, toplu pazarlık ve asgari ücret gibi kurumsal düzenlemelerin emek piyasalarında katılığa yol açtığı yani fiyat mekanizmasının etkin işlemlerini engellediği şeklindeki ifadeler sıklıkla tekrarlanmakta, bu kurumsal düzenlemelerin ortadan kalkması ile yani emek piyasalarının esnekleştirilmesi ile birlikte işsizlik sorununa da çare bulunacağı beklenilmektedir (Palley, 2005: 22-23). 1980’lerde, işsizliğe çözüm doğrultusunda ortaya atılan esneklik

kavramı çerçevesinde kurumsal düzenlemeler sorgulanmış ve bu doğrultuda istihdam artışı için emek piyasalarının bu tip katılıklardan kurtulması yani esnekleştirilmesi önerilmiştir (Özşuca, 2003: 1-2). Ancak kurumların patika bağımlılıkları kurumsal düzenlemelerin kolayca ortadan kaldırılmalarını engellemektedir. Dolayısıyla kurumsal düzenlemelerin kolayca ortadan kaldırılması mümkün olmamakta bu doğrultuda yapılan girişimlere kurumların patika bağımlılığı sebebi ile direnç göstereceği ifade edilmektedir.

3. KURUMLAR, ESNEKLİK VE EMEK PİYASALARI

ABD’de sosyal bilimler alanında ortaya çıkan kurumsal analiz, günümüzde ekonomi, politika ve karşılaştırmalı politik iktisat alanlarında baskın bir teorik paradigmadır (Campbell, 2007: 1).

Kurumlar, insanlarca icat edilmiş politik, ekonomik ve sosyal etkileşim yapılarını sınırlandıran araçlar olarak tanımlanmaktadır. Bahsedilen bu sınırlandırmalar, örf ve gelenek gibi enformel kısıtlar olabileceği gibi anayasa, hukuk ve mülkiyet hakları gibi resmi kuralları da kapsamaktadır. Kurumlar varlıkları ile belirsizlikleri azaltırken belirli bir düzeni de sağlamaktadırlar. Ayrıca standart ekonomik sınırlamalar ile birlikte, kurumlar tercih setini belirlemekte ve bu bağlamda işlem ve üretim maliyetlerine karar verirken kâr ve diğer ekonomik faaliyetleri etkilemektedir (North, 1991: 97). Öte yandan, kurumlar kişi olmamakta, gelenek, kuralları kapsayan bireyleri teşvik eden veya alıkoyan yapılanmalar olmaktadır. Nitekim bireyler arasında yaşanan etkileşim de kurumların ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağlamaktadır. Ortaya çıkan bu kurumlar ile insanlar arasındaki ilişkiler sınırlanmakta ve bir düzene sokulmaktadır (North, 1986: 231; North, 1992: 5-6).

İktisat alanında kurumsal yaklaşım terimini ilk kullanan kişi 1918 yılında *Amerikan Ekonomik Cemiyeti*’nin yıllık toplantısında sunduğu *‘İktisat Teorisine Kurumsal Yaklaşım’* tebliği ile Walton H. Hamilton’dır (Demir, 1996: 64). Kurumsal İktisat, kurumları savunan ve onların sayı olarak arttırılmalarını öneren bir iktisat anlayışı değildir. Bu anlayıştan farklı olarak kurumsal iktisat, iktisadi süreçlerin doğası gereği kurumsal olduğu yaklaşımından yola çıkmaktadır. Bu bağlamda, yerleşik iktisadın görmezden geldiği piyasa ve firma gibi kavramlar kurumsal iktisat

yaklaşımında birer kurumdur. Dolayısıyla, bu kavramlar olmadan *bir iktisat düşünülemediğine göre, iktisat tanımı gereği kurumsaldır. Öyleyse ekonomi ancak kurumsallaşmış bir süreç olarak tanımlanabilir ve anlaşılabilir.* Diğer bir ifadeyle, kurumlar ve iktisat birbirinden ayrı düşünülemez. Öyleyse ekonomiyi kurumsallaşmış bir süreç olarak tanımlayan Kurumsal İktisat ile kurumlara önem veren diğer yaklaşımlar birbirinden net olarak ayrılır (Özveren, 2007: 15-17). Kurumsal İktisat'ın, Veblen'in (1898) '*Why is Economics not an Evolutionary Science?*' (İktisat Neden Evrimsel Bir Bilim Değildir?) adlı çalışmasıyla başladığı kabul edilmektedir. ABD'de gelişmeye başlayan bu yaklaşım, neo-klasik iktisadın tümdengelimci, soyutlayıcı ve devlet müdahalesini en aza indirmeye çalışan yaklaşımına karşı bir çizgide yer almıştır. İki Dünya Savaşı arasında etkinliğini arttıran bu yaklaşım, 1950'lerden itibaren Keynesyen iktisadın popülerliğinin artması ve bilimde ortaya çıkan önemli gelişmeler neticesinde etkinliğini yitirmiştir (Şenalp, 2007: 49-50). Kurumsal İktisat 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar tarihsel seyir içinde diğer birçok iktisadi akım gibi farklı eğilimlere yönelmiştir. Burada ana çizginin aynı olduğu söylene dahi gerçekleştirilen ayrımlar sonucunda farklı kurumsal iktisat yaklaşımları ile karşılaştırılabilir. Yılmaz (2000), kurumsal iktisadı, eski kurumsalcılar, neo-kurumsalcılar, yeni kurumsalcılar ve radikal kurumsalcılar olmak üzere dördü bir ayrıma tabi tutmuştur (Yılmaz, 2000: 145-146). Bundan farklı olarak, Rutherford (1994) ve Stanfield (1999) ise, eski ve yeni kurumsal iktisat olmak üzere ikili bir ayrımı benimsemiştir (Rutherford, 1994: 1; Stanfield, 1999: 233).

Eski kurumsalcılar olarak adlandırılan³⁷ Commons, Veblen, Mitchell, Hamilton ve Clark, kurumsal iktisadı kuran ve geliştirenler olarak ifade edilir (Kaufman, 2007: 4-7). Ancak her ne kadar bu isimlerin eski kurumsal iktisadı oluşturduğu söylene de³⁸ bu isimlerin kendi aralarında teorik yaklaşımlar açısından farklılıklar bulunmaktadır. Veblen ve Commons bu bağlamda bu farklılıkların temsili açısından önemli bir örnektir. Veblen temelli yaklaşım, ekonomiyi parasal ve endüstriyel yön üzerinden

³⁷Eski kurumsalcılar, Ortodoks yaklaşımın görünmez el ve diğer neo-klasik varsayımlarının (rasyonalite ve rekabetçi piyasa gibi) geçerliliğini reddederek heteredoks bir yaklaşım sunmaktadır (Kaufman, 2007: 4-7).

³⁸ Veblen ve Commons her ne kadar yerleşik iktisada yönelik sert eleştiriler yapsalar da bunu yeni bir okul kurmak amacıyla gerçekleştirmemişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde kurumsal iktisat adı ile çizgileri belli olan bir akımın aslında ortaya çıkmadığı söylenebilir (Demir, 1996: 76; Yılmaz, 2000: 146).

analiz eder. Endüstriyel yönün üretken, parasal yönünün ise reel anlamda üretken olmadığı ve endüstriyel üretimin toplumsal refaha katkısını da azalttığını belirtir. Commons temelli yaklaşım ise, hukuk, mülkiyet hakları ve organizasyonlar gibi kurumsal faktörlerle ilgilenmiş ve bunların evrimi ve iktisadi etkilerini (iktisadi güç, iktisadi işlemler ve gelir dağılımı gibi) analiz etmiştir. Bu yaklaşımda kurumlar, çatışmaların çözümünün sonuçları olarak görülmektedir. Kurumların başarısı ise çatışmaların çözümü doğrultusunda ortaya koydukları *makul değer* ile ilişkilendirilmektedir (Rutherford, 1994: 1-2; Yılmaz, 2000: 146).

1980’li yıllar ile birlikte ana akım iktisadın aşırı soyutlama ve mükemmeliyetçiliği zirve yapsa da kurumların açıklanmasına yönelik istekler devam etmiştir. Yılmaz (2000), bu durumu kurumsal iktisadın yaşadığı inişlere ve çıkışlara rağmen ana akım iktisada olan muhalefetinin devam etmesi olarak ifade etmiştir. Hem kurumların açıklanmasına yönelik isteğin hem de bahsedilen kurumsal karşı duruşun günümüzdeki adlandırılması *yeni kurumsal iktisat* olmaktadır³⁹. Ancak yeni kurumsal iktisadın ekonomik kurumların analizini ana akım iktisadın metodolojik araçları ile gerçekleştirilmesi yeni kurumsal iktisadın ‘*ortodoksinin katı çekirdeğinden doğmuştur*’ şeklinde tanımlanmasına yol açmıştır (Coase, 1984: 230; Özveren, 1994: 474; Palermo, 1999: 279; Yılmaz, 2000: 150). Benzer şekilde, North, yeni kurumsal iktisat’ın geçmiş dönemlerde olduğu gibi neo-klasik iktisadın yerini alacak bir teori inşa etmektense, neo-klasik teoride değişimler yapmaya ve onu genişletmeye yöneldiğini belirtmiştir (North, 1992: 1). Öyle ki, Demir, bu durumu kurumsal iktisat ile neo-klasik iktisadın bir araya getirilmesi yani uzlaştırılması olarak ifade etmiş ve bu uzlaşımın taraftarlarını da yeni kurumsalcılar olarak tanımlamıştır (Demir, 1996: 202).

Diğer taraftan, yeni kurumsal iktisat yaklaşımı eski kurumsal iktisatta olduğu gibi ana akım yaklaşımı aşırı soyutlamasından dolayı eleştirmektedir. Ancak eski kurumsal iktisadın aksine yeni kurumsal iktisat, klasik ve neo-klasik iktisadın

³⁹ Yeni Kurumsal İktisadın, işlem maliyetlerini ekonomik analize kazandıran Coase’un (1937) ünlü makalesi *Firmanın Doğası* (The Nature of the Firm) ile başladığını birçok ekonomist kabul eder. Coase, bu noktada bu alana katkı sağlayan ekonomistleri ve meslektaşlarını da bu başarıya dahil etme gerekliliğinin altını çizmiştir. Dahası Oliver Williamson’ı da yeni kurumsal iktisat ismini icat eden kişi olarak göstermiştir (Coase, 1998: 72). Oliver Williamson 1975’te yazdığı *Piyasalar ve Hiyerarşiler: Çözümleme ve Antitröst İçerimler* (Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications) adlı kitabında kendi yaklaşımını Eski Kurumsal İktisat yaklaşımından ayırmak için ‘Yeni Kurumsal İktisat’ kavramını kullanmıştır (Pratten, 1997: 782; Demir, 1996: 206; Yılmaz, 2000: 152; Richter, 2005: 163).

varsayımlarını kabul etme eğilimindedir. Ancak işlem maliyetleri nedeni ile bu tam anlamıyla bir kabul ediş olmamaktadır. Nitekim sınırlı rasyonallite ve belirsizlik gibi yaklaşımlar bu varsayımlara adapte edilmiştir⁴⁰ (Richter, 2005: 171). Coase, bu noktada yeni kurumsal iktisatçıların gerçek kurum ve insanlar ne ise, onları o şekilde ele alarak analiz etmeleri gerektiğini ifade etmiştir (Coase, 1984: 231).

Yılmaz, yeni kurumsalcıların ana akım iktisadın katı çekirdeğine pek itirazlarının olmayışının eski kurumsalcılarla arasındaki temel farklılık olduğunu belirtir. Ancak bununla birlikte yeni kurumsalcıların köklü itirazları olmadığı vurgusu yapılsa da ortodoksiye yönelik tadilat talepleri ve kurum kavramlarını analizlerine sokmaları ve gevşek de olsa Commons ve onun çizgisinde olanlara yönelik yapılan vurgu bu iki okul arasında bir bağ kurulmasına yol açmıştır (Yılmaz, 2000: 155).

Eski ve yeni kurumsal iktisadın arasındaki ilişkiye yönelik olarak Rutherford, yeni kurumsal iktisadın eski kurumsal iktisat ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir (Rutherford, 2001: 187). Bu bağlantıyı sağlayan kavramlar işlem ve işlem maliyetleridir⁴¹. Kaufman (2006) ve Rutherford (2001), Commons'la olan bu bağlantının Williamson tarafından da kabul edildiğini belirtmişlerdir (Rutherford, 2001: 187; Kaufman, 2006: 7). Nitekim Williamson'ın, Commons'ın aktivitelerin temelini işlem olduğu söylemine itibar göstermesi bu bağlamda örnek gösterilebilir (Williamson, 2000: 599).

Eski kurumsal iktisadın kurucularından olan John R. Commons (1934) işlem kavramını ortaya koyan kişidir. Commons, bütün ekonomik aktivitelerin piyasa, firma ve aile gibi kurumların içerisinde gerçekleştiğini ve her kurumun üretim ve değiş-tokuşu düzenlemek için çalışma kuralları kullandığını belirtir. Bu noktada ise mülkiyet hakları hem sahiplik hem de kaynakların kullanımına izin verilebilirlik açısından önemli

⁴⁰ Yeni kurumsal iktisat, neo-klasik iktisadın “*kıtlık ve rekabet*” gibi temel varsayımlarını kullanmaya devam ederken “*rasyonallite ve tam bilgi*” gibi gerçek dışı varsayımlarını reddeder ve bunların yerine “*sınırlı rasyonallite, eksik sözleşmeler, işlem maliyetleri, mülkiyet hakları ve fırsatçılık*” gibi daha gerçekçi varsayımları analize dahil ederek “*farklı bir metodolojik perspektif*” ortaya koymaktadır. Yeni kurumsal iktisat, “*kurumlar ve organizasyonlar*” analizi olmaktadır. Bu açıdan, kurumları, iktisadi analizlerin merkezine taşıyan bu yaklaşım, kurumların varlığı ve gelişimi ile ilgilenmektedir (Çetin, 2012: 44).

⁴¹ Kurumsal yaklaşımın temel odak noktasının işlem ve işlem maliyeti olduğu yapılan açıklamalardan da anlaşılmaktadır. Bu temel öneminin yanında işlem ve işlem maliyetlerinin kurumları analiz eden yaklaşımlar (eski ve yeni kurumsal iktisat) arasında bağlantı sağlayan bir köprü görevi görmesi de ilginin bu kavramlar üzerinde toplanmasına yol açmıştır (Kaufman, 2008: 291).

olmaktadır. Dolayısıyla Commons kurumsal iktisadın temelini işlem olduğunu ve işlemin ise mülkiyet haklarının yasal transferini temsil ettiğini belirtir. Burada ifade etmek istediği piyasada mal ve hizmet ticareti gerçekleştiğini ancak aslında gerçekleşenin mülkiyet haklarının değiş tokuşu olmasıdır⁴². Ancak Commons işlem kavramını icat etmesi ve tanımlamasına rağmen, bu kavramı açıkça tartışmamıştır. Öte yandan, Ronald Coase'un (1937), 'eğer işlem, mülkiyet haklarının yasal transferi ise, işlem maliyeti de bu transferin yerine getirilmesinin maliyetidir' şeklinde tanımlaması ile de işlem maliyeti kavramı tartışmaya açılmıştır (Kaufman, 2004: 14-15; Kaufman, 2008: 291-292). Bu bağlamda işlem maliyeti ile kastedilen, sözleşme yapma, bilgi edinme ve danışmanlık gibi maliyetlerdir (Demir, 1996: 212).

Coase (1937) *Firmanın Doğası* adlı çalışmasında ekonomik aktivitelerin iki mekanizma tarafından koordine edildiğini belirtir. Bunlardan bir tanesi, piyasa ve fiyat mekanizmasıdır. Diğeri ise organizasyon ve yönetmektir. Bu noktada Coase, işlem maliyetleri sıfır olduğunda piyasa mekanizmasının ekonomik aktiviteleri gerçekleştireceğini ve dolayısıyla organizasyona yani firmaya gerek olmadığını belirtir. (Kaufman, 2006: 8-9). Öte yandan Coase (1937) "Bir piyasa ekonomisinde kaynak tahsisinde eğer fiyat mekanizması en etkin yolsa, firmaların varlığına ne gerek vardır?" sorusunu ortaya atmış ve bu soruya cevap olarak ekonomik ajanların fiyat mekanizmasını kullandıkları zaman işlem maliyetlerini ortaya çıkardığını ifade etmiştir. İşlemlerin sayısı ve kompleksliği ne kadar artarsa bunların ortaya çıkardığı maliyetlerin de o kadar artacağını belirtmiştir. Bu noktadan hareketle Williamson⁴³, belirsizlik, asimetrik enformasyon ve fırsatçılığın işlemlerin doğasında var olduğu ve bu yüzden birbirine bağlı olan üretim ve bölüşüm süreçlerinin yalnızca piyasa mekanizması ile koordinasyonunun zor olacağını iddia etmiştir. Bu zorluk firmaların ortaya çıkışına ve birleşmelerin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu sayede birçok aktivitenin tek bir firma yapısından gerçekleşmesi ile işlem maliyetleri azalmaktadır. Bu noktadan hareket

⁴² Emek piyasalarında da emek ve ücret değiş tokuşunun gerçekleştiği yani Commons'un perspektifinden bakıldığında çalışanın mülkiyetinde olan emek ile işverenin mülkiyetinde olan paranın (ücretin) değiş tokuş edildiği yani mülkiyet hakları ticaretinin gerçekleştiğini ancak bu değişimin de bir maliyeti olduğunu söylemek mümkündür (Kaufman, 2004: 14-15; Kaufman, 2008: 291-292).

⁴³ O. Williamson (1985), Coase'un (1937) işlem maliyeti yaklaşımını geliştirmiştir (Kaufman, 2004: 15; Kaufman, 2006: 7).

eden Williamson'a göre işlem maliyetleri iktisadi firma ile ilgili bir daldır⁴⁴. Burada firma bir idare yapısı olarak analiz edilmektedir. Williamson'ın yaklaşımı firmanın organizasyonu ve bu organizasyona bağlı işlem maliyetleri ile ilgili olmaktadır. Dolayısıyla bir iktisadi organizasyon olarak firmanın amacı ise işlem maliyetlerinin minimizasyonunu sağlamaktır. Diğer bir ifade ile firmanın işlem maliyetlerini piyasa ile kıyaslandığında, daha fazla düşürdüğü söylenebilir ⁴⁵ (Coase, 1937: 388; Yılmaz, 2000: 152-153; Knoedler, 1995: 386; Demir, 1996: 210).

Williamson (1979: 233), işlem maliyetlerinin ihmal edilebilir olduğu durumlarda ekonomik aktivitelerin organizasyonunun anlamsız olduğunu ifade etmiştir. Ancak işlem maliyetlerinin ekonomik analizlerin temelini oluşturması ise bu maliyetlerin ihmal edilemeyeceğini göstermektedir. Yine Williamson (1996), gerek mülkiyet haklarının tahsisinde gerekse idare yapısının seçiminde pozitif işlem maliyetleri ile karşılaşılacağını öne sürmüştür (Williamson, 1996: 16).

Coase (1937; 1992), pozitif işlem maliyetlerinin olmadığı ortamda neo-klasiklerin öngördüğü etkin yani tam rekabet piyasalarının var olacağını ifade etmiştir. Bu noktada işlem maliyetlerinin var oluşu üçüncü oyuncuları (devlet veya firma) devreye sokmuş ve bu oyuncular ile işlem maliyetlerinin azaltılacağı beklentisi ortaya konmuştur (Nee, 2002: 2-3). Çünkü piyasalar etkin olduğunda işlem maliyetleri olmamakta ve dolayısıyla kurumlar gereksiz olmaktadır. Bu bağlamda bireyler amaçlarına ulaşmada farklı ve hatalı modeller seçseler dahi bilginin geri besleme süreci, aktörlerin doğru modellere ulaşmalarını sağlayacaktır. Ancak gelinen noktada işlem maliyetlerinin varlığı, bu doğrulama sürecinin ancak kurumların varlığı ile gerçekleşeceğini belirtmektedir. Piyasaların etkin olmadığı yani eksik rekabetçi yapıda olduğu yaklaşımı, yeni kurumsalcıların, iktisat, iktisat tarihi ve ekonomik kalkınma alanlarına yaptıkları temel katkı olmaktadır (North, 1992: 3).

Neo-klasik iktisatçıların tam rekabet fikri işlem maliyetlerinin sıfır olmasını yani *“kontrat süreci ve mülkiyet haklarının değişimi”* gibi faaliyetlerin *sıfır* maliyetle

⁴⁴ İşlem maliyeti iktisadi, mikro analitik yaklaşımı ekonomik organizasyon teorisine adapte etmiştir. İşlemler, mal ve hizmetlerin transfer süreçleri ile ortaya çıkmakta ve bu işlemler sonucunda gerçekleşen maliyetlerin ekonomize edilmesinde de organizasyonun önemi görülmektedir (Williamson, 1985: 1-2).

⁴⁵ Rutherford, kurumlar analizinde işlem maliyetlerinin azaltılmasının önemli bir gösterge olduğunu belirtmiştir (Rutherford, 2001: 187).

gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ayrıca model, tam rasyonalite ve tam bilgi gibi varsayımlara dayanmaktadır. Kurumsal iktisatçılar hem neo-klasik teorinin geçerliliğini hem de sonuçların ampirik uygunluğunu sorgulamışlardır. Nitekim bu bağlamda Stigler (1972) sıfır işlem maliyetli dünyayı sürtünmesiz bir fiziksel dünyaya benzetmiştir. Dolayısıyla böyle bir dünya mümkün olmadığından ekonomik teorinin de bu sürtünmeleri dikkate alması gerekliliğini belirtmiştir. Bu sürtünmelerden ilki Simon (1979) tarafından ortaya atılan “sınırlı rasyonalite” kavramıdır⁴⁶. İkinci sürtünme “eksik bilgi ve temel belirsizlik” olarak ifade edilirken üçüncü sürtünme ise hükümetin “mülkiyet haklarını ve kontratları, sınırlı yaptırım ve eksik bilgi nedeni ile tam olarak koruyamaması ve destekleyememesidir” (Kaufman, 2006: 7-8). Bu sürtünmelerin ekonomideki karşılığı işlem maliyetidir.

Bu bağlamda emek piyasalarında da diğer piyasalarda olduğu gibi pozitif işlem maliyetlerinin var olduğunu söylenebilir. Yine bu piyasada sınırlı rasyonalitenin, eksik bilginin var olması emek piyasalarının her zaman ve her yerde tam rekabetçi bir piyasa olmadığını göstermesi açısından önemlidir⁴⁷. Kurumsal iktisatçılar emek piyasasının eksik rekabet sürecinde olduğu ön şartını kabul etiklerinden beri emeği koruma yasaları ve sendikalar gibi kurumsal düzenlemelere yönelik güçlü bir kamu desteği bulmuşlardır (Kaufman, 2008: 293-295).

Kurumsal iktisatçılar, tam rekabetçi bir piyasanın emek piyasalarında geçerli olması için işlem maliyetlerinin sıfır olması gerekliliğini vurgularken günümüzde bunun mümkün olmadığını belirtmişlerdir (Kaufman, 2006: 2-3). Williamson da (1985), kurumların ekonomide işlem maliyetlerini azaltarak emek piyasalarının etkinleşmesine katkı sağladıklarını ifade etmiştir. Çünkü işlem maliyetlerinin varlığı bu maliyetleri azaltacak kurumsal düzenlemelerin gerekliliğini haklı çıkarmaktadır (Auer, 2008: 327). Coase, işlem maliyetlerinin ihmal edilebilir ve mülkiyet haklarının belli olduğu

⁴⁶Eski ve yeni kurumsal iktisat arasında bağlantı sağlayan bir diğer kavram da sınırlı rasyonalitedir (Rutherford, 2001: 187). Nitekim Veblen, hedonist insan tanımlamasını yani acı ve zevki ışık hızında hesaplayan insan kavramını eleştirmiştir (Veblen, 1990: 73). Commons (1934), her ne kadar insan davranışının amaca yönelik ve bencil olduğunu ifade etse dahi bu davranışların akılsızlık, bilgisizlik ve hırstan etkilendiğini ifade eder (Commons, 1934 aktr: Kaufman, 2006: 7-8). Williamson da bu noktada işlem maliyetleri analizinde sınırlı rasyonalitenin önemine vurgu yapmıştır (Williamson, 1996: 18).

⁴⁷ Firma içerisinde emeğin dağılımını sağlayan piyasa (yani arz ve talep) olmamakta bunların yerine emirler ve yöneticiler işin içerisine girmektedir. Bu nedenle, oluşturulan sözleşmelerin eksik olacağı yani kaynakların etkisizliğini arttıracığı öne sürülebilir. Nitekim bu söylem *emek piyasalarının her zaman ve her yerde eksik rekabetçi yapıda olduğunu göstermektedir* (Kaufman, 2008:291-293).

durumlarda karar sürecinde yapılan pazarlıkların etkin olacağını vurgulamıştır. Bu yüzden, işlem maliyetlerinin var olduğu emek piyasasında da kurumların karar süreçlerinde kuralları belirleyerek etkinliği sağladığı ifade edilmektedir (Freeman, 2008: 15). Nitekim ne işveren çalışanları sürekli izleyebilir ne de çalışanlar işe olan katkılarını tam olarak ölçebilir. Bu sebeple, yaşanan bu bilgi problemi, işgücü ve istihdam açığının tam anlamıyla eşleşmesini engellemekte ve etkin olmayan bir durumun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Yine bir diğer aksaklık da piyasa gücünden gelmektedir. Eğer işverenler, işveren-çalışan ilişkilerinde baskın ise ücretler aşağı yönlü bir eğilim gösterirken bu güç emekçilerin lehine dönerse ücretler yukarı yönlü hareket edecektir. Bu noktada da emek piyasasında oluşturulan kurumlar ve kurumsal düzenlemeler (sendikalar, asgari ücret, toplu pazarlık, vb.) piyasa gücünün dengelenmesinde etkin olacaktır⁴⁸. Bu dengelenme neticesinde gelirin paylaşılmasında da bir adalet sağlanacaktır. Piyasa mekanizmasının işsizlik riskine karşı etkin bir sigorta sistemi sunamaması da bahsedilen aksaklıklar kapsamında değerlendirilmektedir. Bu bağlama oluşturulan işsizlik yardımları da yaşanan olumsuzlukların yükünü hafifletecektir (IMF, 2003: 130-131; Kaufman, 2005; Kaufman, 2010a: 11-18; Kaufman, 2010b: 430).

Woodbury (1987: 1798-1799) tüm piyasalarda olduğu gibi emek piyasalarının da eksik bir piyasa olduğunu ifade etmekte ve bu ifade ile kurumsal iktisatçıların görüşlerini onaylamakta ve yapısal işsizlik sorununu örnek olarak göstermektedir. Yapısal işsizliğin işveren ve iş gücü arasındaki arz ve talep dengesizliği olarak düşünüldüğünde bu noktada piyasaya bir müdahalenin gerekliliğinin ortada olduğunu ifade etmek mümkündür. Piyasaların etkin çalıştığında problemlerin piyasalar aracılığı ile çözümleneceği ve işsizlik sorununun ortadan kalkacağına yönelik sınırlı destek, ortaya atılan piyasa hâkimiyetini destekleyen düzenlemelerin dikte edilerek kolay bir şekilde uygulanamayacağını ortaya konmuştur (Cerami, 2005: 17).

⁴⁸ Dolayısıyla emek piyasalarına bakıldığında eksik rekabetçi bir yapının gerçekleştiği, ücret oranlarının sendikaların varlığında pazarlıkla belirlendiği, sendikaların yokluğunda ise işverenin bu süreçte etkin olduğu ve belirlenen ücret oranlarının da emek piyasalarında dengeyi sağlayamadığı ifade edilebilir. Aslında bu noktada bahsedilen teorik ifadelerin Keynesyen ve Kurumsal İktisatçılar arasında da bağlantı sağladığı söylenebilir. Çünkü bahsedilen bu ifadeler bir nevi emek piyasalarındaki rijitliği anlatmakta ve piyasaların kendiliğinden dengeye gelemeyeceğini göstermektedir (Kaufman, 2008: 295; Atkinson ve Oleson, 1998: 1019).

Diğer taraftan ise neo-liberalizm, bu kurumların emek piyasalarında katılığa yol açtığı ve ülkelerin istihdam oranlarını arttırma hedefi doğrultusunda emek piyasalarını esnekleştirmeleri gerektiğini söylemiştir. Nitekim birçok ülke bu doğrultuda çeşitli düzenlemeler yapmış ve sonuçta daha az devlet müdahalesi daha az cömert sosyal güvenlik sistemi ya da toplu pazarlıkta daha az merkezîyetçi yapı gibi düzenlemeler gerçekleştirmiştir (Özşuca,2003: 2).

Bu sayede, emek piyasalarının kurumlar olmadan etkin bir şekilde çalışmayacağını ifade eden kurumsalcı yaklaşım karşısına emek piyasasında oluşan kurumların piyasaların etkin çalışmasını engellediği dolayısıyla olumsuz makro ekonomik sonuçların ortaya çıkmasına yol açtığını savunan neo-liberal yaklaşım konmaktadır.

Her ne kadar piyasa sürecine bir uyum beklense de durumun beklenen şekilde olmadığı, değişime direnç gösterdiği ve dolayısıyla ulusal düzlemde farklılıkların oluştuğu ifade edilmiş hatta emek piyasaları ve sosyal politikalar alanında bu durum neo-liberalizme karşı bir duruş olarak da tanımlanmıştır. Bu karşı duruşun ise en önemli sebebi kurumların patika bağımlılığıdır.

Yeni kurumsal iktisat içinde önemli bir isim olan ve yeni kurumsal iktisada tarihsel boyut kazandıran Douglas North, ekonomilerin uzun dönemli performanslarının belirlenmesinde kurumların önemini vurgulamıştır. Uzun dönemde yaşanan iktisadi değişimi açıklamak için kullandığı anahtar kavram ise patika bağımlılığıdır. Kavramın önemi, neo-klasik teoriye, eksik bilgi, eksik rekabet ve kurumların artan getiri özelliklerini katarak modifiye etmesidir. Bunu yaparken temel amacı ise mikro düzeydeki faaliyetleri kurumsal çevrenin ortaya çıkardığı makro seviye ile ilişkilendirmektir (Yılmaz, 2000: 153-154).

Basit olarak geçmişin geleceği şekillendirmesi olarak tanımlanan patika bağımlılık ekonomi ve sosyal bilimlerde alanında önemli bir kavram haline gelmiştir. Kavram, geçmiş olayların sonraki kararları etkilediğini yani alınan kararların geçmişten bağımsız olamayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla patika bağımlılığın, kendi kendini takviye eden, güçlendiren bir yapı olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren ekonomi ve daha sonra da diğer sosyal bilimlerde literatüründe patika bağımlılık kavramı kendine yer bulmuştur. Özellikle yeni kurumsalcılık akımı ile

birlikte kurumların dinamik sosyal bir sürecin ürünü olduklarını açıklamada patika bağımlılık önemli bir ampirik destek sağlamıştır (Ebbinghaus, 2005: 5-6).

North (2010), neo-klasik iktisatçıların yavaş ilerleyen ülkelerin, hızlı gelişen ülke pratiklerini kendilerine adapte ettiklerinde hızlı bir uyum sürecinin gerçekleşeceği ifadelerine karşı çıkmakta ve kurumların patika bağımlılıkları sebebi ile ekonomide farklılıkların devam ettiğini savunmaktadır. North'un gerek teknoloji ve sosyal etkileşim arasındaki paralelliğin altını çizmesi gerekse kurumsal gelişmenin artan getirilere bağlı olduğu vurgusu çok önemli olmaktadır. Bu yüzden patika bağımlılığının, kurumların ortaya çıkışında, devamlılığında ve değişimindeki önemi büyük olmaktadır (North, 1991: 108; Pierson, 2000: 256; North, 2010: 93;).

Artan getiriler ile birlikte⁴⁹, kişiler tek alternatif odaklanma konusunda teşvik edilecek ve bu doğrultuda ilk adımın atıldığı yönde bir patikanın oluşmasına sebep olacaklardır. Nitekim bu süreçte oluşan pozitif geri besleme etkisi kilitlenme sürecine (lock in) yol açmakta ve bu da bu sürecin uzun dönemde en etkili alternatif olmasa dahi kullanılmaya devam edilmesine neden olmaktadır (Pierson, 2000: 254). Bu bağlamda kurumsal düzenlemeler bir kere yapıldığında tekrar değişimin çok zor olduğu belirtilmektedir. Ancak dışsal bir şok ve kritik bir dönemeç bu değişimin sağlanmasına yol açabilmektedir⁵⁰(Crowley, 2005: 22).

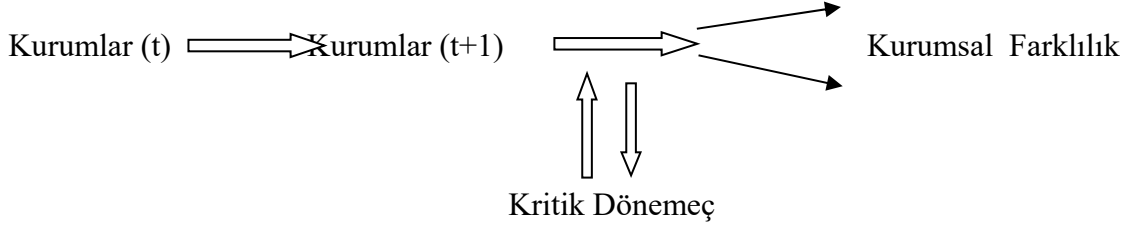
Acemoğlu, uzun dönemde meydana gelen ekonomik gelişmede etkin olan kurumların, orijinine gidildiğinde tarihsel araya girmeler (historical intrusions) ve kritik dönemeçler (critical junctures) olduğunu savunmuştur (Acemoğlu, 2012: 17-18). Şekil 1'den görüldüğü üzere yaşanan kritik dönemeç kurumsal farklılıkların temel belirleyicisi olmakta dolayısıyla farklı toplumların farklı ekonomik ve politik gelişmeler yaşamasına yol açmaktadır. Ancak bahsedilen bu büyük değişimlerin oldukça nadir

⁴⁹ Azalan getiri şartlarında ekonomilerin bahsedilen denge mekanizmasına ulaşırken, artan getiriler yaklaşımının ortaya çıkması ile birlikte patika bağımlılık yaklaşımı öne çıkmıştır. Nitekim North da bu bağlamda modern kapitalizmin kalkınma sürecinde artan getiriler yaklaşımını kullanarak Nobel İktisat Ödülünün sahibi olmuştur (Pierson, 2000: 254).

⁵⁰Burada kritik dönemeç olarak adlandırılan durumun nasıl başladığı sorusu sorulmakta ve bunun karşılığında tarihsel kurumsalcıların verdikleri cevapların (ekonomik kriz ve askeri çarpışma gibi) yeterli olmadığı yönünde bir eleştiri ile karşılaşılmaktadır (Hall ve Taylor, 1996: 942). Nitekim komünizmin çöküşü kritik bir dönemeç olarak adlandırılmakta ve post-komünist transformasyon süreci bu bağlamda değerlendirilmektedir (Crowley, 2005: 22).

ortaya çıktığı daha çok kurumların devamlılığının (patika bağımlılık) görüldüğü belirtilmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2006: 683).

Şekil 1: Kurumsal Farklılığı Anlamak

Kaynak: Acemoğlu, 2012: 36

Örneğin, refah devletinde yaşanan değişim, idari reform, ve Keynesyen politikalardan monetarist politikalara geçiş, politikaların dengeden sapıp yeni bir yörüngeye oturduğu diğer bir ifade ile yeni patika bağımlılıklarının ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmaktadır⁵¹ (Peters vd., 2005: 1290). Emek piyasalarının esnekleştirilme süreci de bu bağlamda ele alınabilir. Nitekim emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemelerin ortadan kaldırılma sürecinde neo-liberalizmden “bir tarihsel araya girme” ya da “kritik dönemeç” olarak bahsedilebilir.

Bahsedilen örneklerde patika bağımlılığının kesikli olduğu görülmektedir. Yine bu örneklerde değişimin tetikleyicileri politik ve ekonomik faktörler olmakta ve bu süreçte ekonomik amaçlar gözetilmektedir. Yaşanan bu değişim süreçlerinde de neo-liberal politikaların etkin olduğu ve piyasanın öne çıktığı görülmektedir (Peters, vd., 2005: 1296).

⁵¹ Keynesyen politika yapım sürecinden monetarist politika yapım sürecine geçiş, tarihsel kurumsalcılıkla bağlandırma adına önemli bir dönüşümdür. Bu bağlamda İngiltere’de yaşanan politika yapım süreci örnek olarak gösterilmektedir. Nitekim 1970’li yıllarda hâkim olan Keynesyen politikaların Thatcher ile birlikte yerini monetarist politikalara bırakması bu bağlamda değerlendirilmektedir (Hall, 1992:90-96). Aynı doğrultuda idari alanda yapılan reformda da benzer gelişmeler izlenmektedir. Piyasanın kamu yönetimine uygulanması ile birlikte kamu sektörü artık eskisi kadar geniş bir alanda görülmemekte yani küçülmekte, özel sektörle ortaklık kuran bir yapıya bürünmekte ve amaçlarını gerçekleştirmek için piyasa mantığından faydalanmaktadır. Bu reform sürecine girilmesinde yönetim sisteminin sorunların çözümünde yetersiz kalması ve daha iyi ve daha az maliyetle bu sorunların çözüleceği yaklaşımları etkili olmuştur (Peters vd., 2005: 1292-1293). Refah Devleti her ne kadar fordist birikim rejiminin ayakta kalmasını sağlasa da bazı faktörleri de olumsuz etkilemiştir. Nitekim artan üretim patlaması yabancı piyasalara açılmayı beraberinde getirirken bu ulusal ekonominin kapalılığı ile çelişmekteydi. Dolayısıyla refah devletinden çalışma refahına geçiş süreci de yukarıda altı çizilen bağlam açısından değerlendirilmektedir (Jessop, 2009: 138).

Neo-liberal politikaların etkisi ve piyasalaşma sürecinin emek piyasalarına nüfuz etmesi ile değişimin bu yönde gerçekleşeceği beklentisi oluşurken geline noktada farklı emek piyasası kurumları ile karşılanmaktadır. Bu farklılıklar kurumsal düzenlemelerin geçmişi ile ilişkili olmakta ve patika bağımlılık ile açıklanmaktadır. Dolayısıyla her ülkeye uygun tek bir modelden bahsetmek olanaklı değildir. Bu bağlamda farklı kapitalizm türlerinin yaşanan piyasalaşma süreci ve ülkelerin bu sürece verdikleri tepki neticelerinde ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim bazı ülkeler bu sürece uyarken bazı ülkeler ise bu uyum sürecine karşı bir tavır takınmıştır.

4. KURUMSAL FARKLILIKLAR, FARKLI KAPİTALİZM TÜRLERİ VE EMEK PİYASALARI

Farklı ülke modellerinin ve emek piyasası kurumlarının neo-liberalizmin etkisi ile piyasanın öne çıktığı, esnek ve liberal bir modele evrilip evirilmeyeceği gibi sorular önemli tartışma alanlarıdır. Bu sorulara cevap olarak ise kurumsal farklılıkların⁵² gelişmiş kapitalist ülkelerde artarak devam ettiği, dolayısıyla uyumdan ziyade farklılıkların yaşandığı ve kurumsal yapılanma farklılıklarının devam edeceği yani bir uyum sürecinin yaşanmayacağı belirtilmiştir. Çünkü kurumsal yapılanmalarda yaşanan değişimin maliyeti ve toplumların farklı değer yargılarına sahip olması farklı kurumsal yapılanmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Freeman, kurumsal yapılanmaların tam rekabetçi bir piyasanın oluşmasına engel olduğunun söylenebileceğini ancak bu kurumsal düzenlemelerin ne hikâye kitaplarının sonundaki canavar ne de filmlerdeki kötü adam olduğu yani işsizliğe yol açan birinci faktör olmadıklarını belirtmiştir (Freeman 2000; Freeman, 2004: 6).

Ülkelerarasında yaşanan kurumsal farklılaşma süreçleri ile ilgili olarak politik iktisatçılar⁵³ ilgilerini korumuş ve ülkeler arasındaki bu kurumsal farklılaşmayı

⁵² Ülkelerin değerler açısından farklılıkları, kurumsal yapılanmalarda da farklılıkların oluşmasına yol açmaktadır (Freeman, 2000: 6).

⁵³ Klasik politik iktisatçılar (liberal, marksist ya da muhafazakâr), kapitalizm ve refah arasındaki ilişkiye kafa yormuşlar bu ilişki ile ilgili olarak da farklı söylemlerde bulunmuşlardır. Fakat onların analizlerinin odak noktasını piyasa ve devlet daha özeldir ise mülkiyet ve demokrasinin oluşturduğu ifade edilebilir. Klasik liberal politik iktisatçılara bakıldığında piyasaya bir üstünlük addettikleri gözlemlenmektedir. Nitekim Adam Smith, sınıfların, eşitsizliğin ve ayrıcalıklılığın kaldırılmasında piyasayı en üstün mekanizma olarak tasvir ederken müdahale sürecinin ise tam tersi etkilere yol açacağını belirtmiştir. Bu bağlamda Çağdaş Neo-liberalizmin aslında bir nevi liberal klasik politik iktisadın bir taklidi olduğunu yukarıdaki ilişkiye bakarak söylemek mümkün olmaktadır. Ancak günümüzde çağdaş politik iktisat her

anlamaya yönelik kavramsal yapılarla ilgilenmişlerdir⁵⁴ (Hall ve Soskice, 2001: 1). Bu noktada kurumsal yapıların benzerlikleri ve farklılıklarının karşılaştırılması⁵⁵ yaşanan değişim ve dönüşümlerin anlaşılması açısından önemli olmaktadır (Deeg ve Jackson, 2007: 150). Ulusal ekonomiler arasında yaşanan farklılıkların anlaşılmasında ulusal ekonomilerin rekabetçi yapılarına ve kurumsal bağlılıklarına odaklanan ve bu konuda açıklamalar getiren iki önemli yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan biri Hall ve Soskice'nin kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı olurken diğer ise Esping-Andersen'in ortaya attığı refah devletleri tipolojisi olmaktadır. Bu yaklaşım refah kapitalizminin çeşitleri (varieties of welfare capitalism) olarak da adlandırılmaktadır (Bosch vd., 2007: 256-258).

Kapitalizmin çeşitleri literatürü ulusal ekonomilerin nasıl çalıştığı, global ve hızlı teknolojik değişimlerin yaşandığı dünyada ulusal ekonomilerin ne ölçüde özgür olduklarını⁵⁶ anlamaya çalışan bir yaklaşım olmaktadır (Soskice, 2005: 171). Dahası kapitalizmin çeşitleri literatürü iki temel iddia ortaya atmaktadır. Bunlardan ilki küreselleşen alanda farklı ulusal kapitalizmler ile karşılaşacağımız iddiası iken diğeri ise yaşanan bu farklılıkların küreselleşme süreci ile birlikte meydana gelen uyum sürecine gösterdikleri direnç olarak belirtilmiştir (Crowley, 2005: 3).

Kapitalizmin çeşitleri literatürü bu bağlamda farklı kapitalizm türlerinin olduğu ve bu kapitalizm türlerinin bazılarında çalışanların var olan kurumlar ve koruma önlemleri ile korundukları (Eşgüdümlü Piyasa Ekonomisi) bazılarında ise bu önlemlerin daha zayıf (Serbest Piyasa Ekonomisi) oldukları belirtilmiştir (Heyes vd., 2012: 12).

ne kadar hâlâ kesin doğrulara yönelik inanca sadık kalsa da karşılaştırmalı ve tarihsel metod da önemini korumaktadır (Esping-Andersen, 1990: 9-12).

⁵⁴ Bu yapılar önemli bazı soruların cevaplarına bağlı olmaktadır. Bu sorular, “*hangi çeşit politikalar ekonominin gelişmesini sağlayacak?*” gibi politika ile ya da “*farklı ülkelerde yerleşen firmaların yapı ve stratejilerinde sistematik farklılaşma olacak mı?*” gibi firma ile ilişkili olabilmektedir. Bunların yanı sıra “*bazı kurumların bazı ülkelerde diğerlerine göre nasıl düşük enflasyon, işsizlik oranı ya da yüksek büyümeyi sağlayabildikleri?*” gibi ekonomik sorular veya “*teknolojik süreçlerin ve küreselleşmenin rekabetçi baskısının kurumsal yakınlaşmaya yol açacağını bekleyebilir miyiz?*” gibi kurumsal değişim ve istikrarlılık ile ilgili sorular da bu bağlamda değerlendirilmektedir (Hall ve Soskice, 2001: 1).

⁵⁵ Yine kurumlar arası etkileşim ve tamamlayıcılık ilişkisi ulusal düzeyde firmaların ve bireylerin davranışlarını şekillendirmektedir. Bu bağlamda literatür bu yapılanmalar ile ulusal ekonomilerin ekonomik şoklara, küreselleşme ve Avrupa entegrasyonu gibi süreçlere nasıl cevap verdiğini analiz etmektedir (Deeg ve Jackson, 2007: 150).

⁵⁶ 1980'lere kadar politik iktisatçılar devletin eylemleri üzerine odaklanmışlardır. Ancak küreselleşme süreci ile birlikte devletin oynadığı rol azalmaya başlamıştır. Devlet artık Keynesyen politikaların önerdiği müdahaleci bir yapıdan rekabetçi bir yapılanmayı sağlayacak altyapı yatırımlarını gerçekleştiren, rekabetin önündeki engelleri kaldırmayı amaçlayan bir aktör konumunu almıştır (Soskice, 2005: 171).

Benzer bir tartışma da refah devletleri açısından Esping-Andersen (1990) tarafından yapılmıştır (İskandinav-Sosyal Demokrat, Kıta Avrupası-Korporatist ve Anglo-Saxon-Liberal ve daha sonra ise bu modellere Akdeniz-Güney Avrupa modeli eklenmiştir). Knuth, Esping-Andersen'in bu sınıflandırmasında ülkeler arasında yaşanan tarihsel ve kültürel farklılıkların farklı ulusal refah devletlerinin ortaya çıkmasına yol açtığını gözlemlemenin mümkün olacağını belirtmektedir (Knuth, 2009:1056).

Yaşanan neo-liberalizm süreci ile birlikte liberal modelin öne çıkacağı ve liberal modellere yönelik olarak ülkelerin kurumsal dönüşümleri gerçekleştireceği (küreselleşme sürecinin yakınsama) tezi gelinen noktada ülkelerin bu sürece karşı duruş sergilemesi ile sorgulanmıştır. Bu noktada kapitalizmin çeşitleri literatürünün yaşanan gelişmeleri farklı ülke örnekleri ve farklı kapitalizm türleri ile açıklaması bu literatürün öne çıkmasına neden olmuştur. Emek piyasaları ve kurumları ise yaşanan bu çeşitlenmelerin analiz edilmesi açısından önemli bir inceleme alanını sunmaktadır.

4.1. Kapitalizmin Çeşitleri Yaklaşımı Ve Emek Piyasalarına Bakış

Özellikle Sovyetler Birliğinin çöküşü ve Çin'in piyasa ekonomisine geçişi ile birlikte, kapitalizm günümüz dünyasının tek ekonomik modeli olarak ortaya çıkmıştır. Geçmiş dönemin kapitalizm-sosyalizm şeklindeki iki kutuplu dünyası artık yerini kapitalizmin egemenliğine bırakmıştır. Ancak farklı ülkelerde ortaya çıkan farklı kapitalizm türleri, ilginin bu alana çekilmesine yol açmış, karşılaştırmalı politik iktisat literatüründe de ülkeler arasında ortaya çıkan bu farklı kapitalizm türlerine dikkat çekilmiştir (Boyer, 2005: 510; Kang, 2006: 4; Kaufman, 2010c: 23). Bu bağlamda tartışma ile ilgili literatür 1960'lı yıllara kadar uzansa da, söz konusu tartışmanın Hall ve Soskice'in (2001) "*Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*" (*Kapitalizmin Çeşitleri: Mukayeseli Üstünlüğün Kurumsal Temelleri*) adlı çalışmasından sonra⁵⁷ karşılaştırmalı politik iktisat alanında egemen bir

⁵⁷ Kapitalizmin çeşitleri ile ilgili literatüre katkılar çok sayıda olmakla birlikte bu konuda Kitschelt ve diğ. (2000) "Continuity and Change in Contemporary Capitalism" adlı çalışması öne çıkmaktadır. Bu çalışmada yaşanan kurumsal dönüşüm sürecinin dışsal olduğu ve bu dışsal değişime artan getiriler özelliğine sahip olan kurumların aracılık ettiği ifade edilmiştir. Nitekim ulusal ekonomiler arasında farklılıkların yaşandığının altını çizen bu analiz makro seviyede gerçekleştirilmekte ve artan getiriler yaklaşımına dayandırılmaktadır. Yine bu bağlamda yapılan ikinci öncü çalışma ise Iversen ve diğ. (2000) "Unions, Employers and Central Banks: Macroeconomic Coordination and Institutional Change in Social

konuma geldiği gözlemlenmiştir. (Boyer, 2005: 510; Kang, 2006; Bozkurt, 2011: 8). Bu bağlamda Hall ve Soskice'nin bu çalışması gelişmiş ekonomilerdeki kurumsal benzerlik ve farklılıkların analiz edilmesinde yeni bir yapı sağlamaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 1-2). Hall ve Soskice (2001) kurumsal yapıların farklılıklarını açıklamada *kurumların tamamlayıcılık* (institutional complementarities) rolüne vurgu yapmışlardır. Bu tamamlayıcılıkların kapitalizmin farklı türlerinde farklı biçim aldığı belirtilmiştir. Yine *koordinasyon* konsepti de farklı kapitalizm türlerinin tanımlanmasında yardımcı olmaktadır⁵⁸ (Kaufman, 2010c: 24-25).

Literatürün önemli temsilcilerinden olan Hall ve Soskice'nin ayrımına bakıldığında Serbest Piyasa Ekonomileri (liberal market economies-LME) ile Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri (coordinated market economies-CME) şeklinde iki farklı ayırım yapıldığı görülmektedir (Soskice, 2005: 171; Hyman, 2008: 4-5). Kapitalizmin çeşitleri adı altında ortaya konan bu ikili ayırım oldukça önemli olmakta ve bu alanda yapılan çalışmalarda kullanılmaktadır (Crouch, 2005: 442). Firma üzerinden analizlerini gerçekleştirmeleri her iki modelin temel karakteristik özelliği olarak ifade edilebilir. Firma, ekonomide öne çıkan en önemli aktör olmakta ve farklı alanlarda (endüstri ilişkileri, kurumsal yönetim, firmalar arası ilişkiler, işçi ilişkileri ve mesleki kurs ve eğitim) ortaya çıkan etkileşimlere yönelik olarak reaksiyonlar göstermekte ve bu doğrultuda karşılaştırmalı kurumsal avantajlarını geliştirmektedir (Pegasiou, 2013: 5).

Market Economies” adlı çalışması olmaktadır. Bu çalışmada farklılıkların anlaşılmasında sendikalar, işverenler ve merkez bankası gibi daha alt düzey değişkenler incelenmiş ve dışsal şoklara bu aktörlerin verdikleri cevaplar sonucunda oluşan ulusal farklılıklar vurgulanmıştır. Kapitalizm çeşitleri literatürünün öne çıkmasına, zengin ve kompleks bir içerik kazanmasına neden olan çalışma ise Hall ve Soskice'nin (2001) “Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage” adlı çalışması olmaktadır. Çalışma firmayı analizin merkezine alarak mikro temelli bir analizle ortaya çıkmaktadır. Çalışmalar her ne kadar farklı değişkenler kullanarak model analizine girişeler de ulaştıkları sonuçlar benzer olmakta ve ülkeleri liberal ve yönlendirilmiş piyasa ekonomileri şeklinde iki grup altında toplamaktadırlar. Hall ve Soskice'nin çalışmasının diğerlerinden ayrıldığı nokta ise bu süreçte firmaların oynadığı koordinasyon rolü olmaktadır (Blyth, 2003: 1-2). Bu çalışmanın bir diğer önemli noktası da makro ekonomi ve mikro ekonomi arasındaki bağlantıyı sağlamasından ileri gelmektedir. Nitekim geleneksel ekonominin ihmal ettiği bu bağlantı Hall ve Soskice'nin çalışması ile gerçekleşmiştir. Makro düzlemde gerçekleşen kurumsal düzenlemeler ve mikro düzlem (firma organizasyonu ve performansı) arasındaki ilişki bu bağlamda önemlidir (Hancké ve Herrmann, 2007: 122)

⁵⁸ Aslında kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı ile iki model arasındaki koordinasyon farklılığına işaret edilmektedir. İlk yöntemde firma, diğer aktörlerle rekabetçi piyasa aracılığı ile koordinasyon sağlarken (liberal piyasa ekonomileri), diğerinde ise firma diğer aktörlerle (sendika, sermaye arz edenler vb.) stratejik bir iş birliği süreci ile bunu gerçekleştirmektedir (yönlendirilmiş piyasa ekonomisi)(Hall ve Gingerich, 2009: 452).

Hall ve Soskice'nin (2001) çalışması karşılaştırmalı politik iktisat literatüründe kapitalist farklılaşmaların açıklanmasında kurumsal yaklaşımı baz alması açısından önemli olmaktadır. Nitekim kurumların karşılaştırmalı avantajları yapılan sınıflandırmanın oluşmasına katkı sağlamıştır (Kang, 2006: 4; Kaufman, 2010c: 25). Politik iktisat tasarımına yönelik kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı sadece ülkeler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları tanımlamamış aynı zamanda da ulusal ekonomilerde yaşanan politik iktisat değişimini göstermesi açısından da önemli olmuştur (Hall ve Soskice, 2001: 65). Bu yaklaşımda firmalar bir aktör olarak ekonomik dağıtım sürecinin merkezinde yer almakta ve diğer aktörler ile olan (çalışanlar, diğer firmalar ve üretici gruplar gibi) ilişkileri önem arz etmektedir. Bu ilişki verilen kurumsal desteğe bağlı olmaktadır. Nitekim Serbest Piyasa Ekonomileri'nde bu ilişki bir koordinasyon mekanizması olarak piyasa tarafından sağlanırken, Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde ise koordinasyon için daha fazla çabanın ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bu farklı koordinasyon yöntemleri, ulusların küreselleşme sürecine verdikleri cevap doğrultusunda karşılaştırmalı kurumsal avantajları ortaya çıkarmaktadır (Hall and Thelen, 2009: 7-8).

Öte yandan, Serbest Piyasa Ekonomisi'nde⁵⁹ firmalar yaptıkları aktivitelerinin koordinasyonlarını, hiyerarşi ve rekabetçi piyasa düzeni aracılığı ile sağlamaktadırlar. Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde⁶⁰ ise firmalar aktivitelerinin koordinasyonunda piyasa dışı ilişkileri kullanmaktadır. Bu ikinci tip piyasa ekonomisi rekabetçilikten çok işbirliği yaklaşımına (collaborative) dayanmakta, koordinasyon ve iş birliği gibi kavramlar bu yaklaşım açısından önemli olmaktadır. Yine Serbest Piyasa Ekonomileri'nde piyasa ilişkileri, rekabet ve resmi kontrat (formal contracting) bağlamında mal ve hizmetlerin değişimi ile karakterize olurken Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde ise, firmalar arası ağ ilişkileri öne çıkmakta ve piyasa dengesinin oluşmasında firmalar ve diğer kesimler arasında yaşanan bu etkileşim önemli

⁵⁹ Liberal piyasa ekonomilerinde devlet müdahalesi oldukça sınırlı ve piyasa, ekonomik aktörleri koordine etmede oldukça etkindir (Pegasiou, 2013: 5). Bu piyasa ekonomileri, neo-liberal politikalar, radikal inovasyon, yeni sektörler ve anadili İngilizce olan ülkelerle (Anglophone countries) özdeşleştirilmektedir (Crouch, 2005: 442).

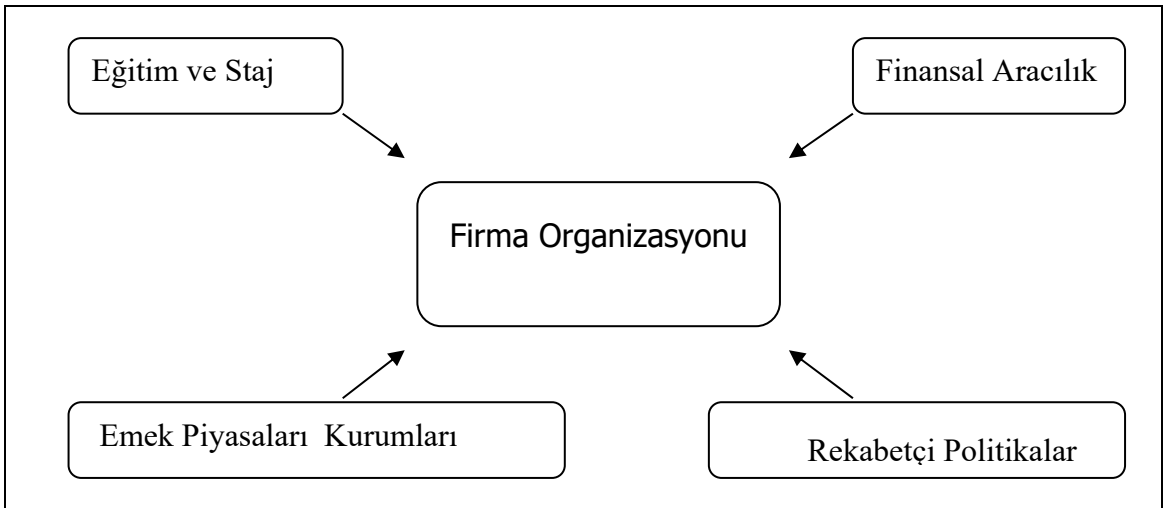
⁶⁰ Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda ise eşgüdümlü piyasa ekonomilerinde piyasa dışı güçlerin ilgili aktörler arasında koordinasyonu sağlama konusunda devreye girdikleri, sosyal ve politik kurumların ekonomik eylemleri şekillendirdiği gözlenmiştir. Bu piyasa ekonomileri, sosyal demokrasi, artan inovasyon, düşüş halinde olan ekonomik sektörler ve anadili İngilizce olmayan ülkelerin (non-Anglophone countries) oluşturduğu bir gruptur (Crouch, 2005: 442; Pegasiou, 2013: 5).

olmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 8; Hopkin ve Blyth, 2004: 3; Hall ve Gingerich, 2009: 453).

Amerika, İngiltere, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, İrlanda gibi ülkeler Serbest Piyasa Ekonomileri olarak ifade edilirken Almanya, Japonya, İsviçre, Hollanda, Belçika, İsveç, Danimarka, Finlandiya ve Avusturya gibi ülkeler ise Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri olarak ifade edilmektedirler. Bunların haricinde ise Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan ve Türkiye gibi nerede durdukları belirsiz ülkeler de bulunmaktadır. Bu belirsiz durumda bulunan ülkeler Akdeniz (Mediterranean) ya da Güney Avrupa grubu olarak ifade edilmektedir. Bu gruptaki ülkelerin geniş tarım sektörüne sahip olduğu ve geçmişte yoğun devlet müdahalelerine maruz kaldıkları vurgusu önemli olmaktadır. Ayrıca bu grubun, finans alanında piyasa dışı koordinasyon mekanizmasına sahip olduğu ifade edilirken emek ilişkileri alanında daha liberal olduklarının da altı çizilmektedir (Hall ve Soskice, 2001: 19-21).

Aşağıdaki Şekil 2’de görüldüğü üzere kapitalizmin çeşitleri yaklaşımında Serbest ve Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri arasındaki temel ayrımlar dört bileşenle ilgilidir. Bunlar sırası ile eğitim ve staj organizasyonu, emek piyasası kurumları, finansal aracılık ve rekabetçi politikalar olmaktadır (Boyer, 2005: 537).

Şekil 2: VoC Yaklaşımında Firmanın Organizasyonunu Şekillendiren Kurumlar

Kaynak: Boyer, 2005: 537

Bu doğrultuda yukarıda bahsedilen farklı ülke gruplarını emek piyasalarına bakarak da tanımlamak ve belirtilen ayrımı gerçekleştirmek mümkün olmaktadır

(Thelen, 2001: 73; Lallement, 2011: 637). Nitekim serbest piyasaları tanımlarken, deregüle edilmiş emek piyasaları vurgusu ön plana çıkmakta, eşgüdümlü piyasalarda ise yapılan işbirliği ve toplu antlaşmalar belirleyici konumda olmaktadır (Boyer, 2005: 537-538). Bu bağlamda Serbest Piyasa Ekonomileri'nde esnek emek piyasaları ile işten çıkarmalar kolaylaşmakta ve bu sebeple firma değişen koşullara hızla adapte olabilmektedir. Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde ise firmalar iş gücü piyasası kurumlarının varlığı sebebi ile işten çıkarmaları zorlaştırmaktadır⁶¹ (Hall ve Soskice, 2001: 16; Soskice, 2005:171-172).

Aşağıda Tablo 1'de görüldüğü üzere Serbest ve Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nin yanına bir üçüncü ülke grubu olarak Akdeniz modeli dahil edilebilir. Bu ülke grubu emek piyasalarının hem güvencesiz hem de piyasa paylaşımının adaletsiz yani eşitsizliklerin mevcut olması diğer ülke gruplarından ayrılmasına ve yeni bir sınıflandırmanın oluşmasını sağlamıştır (Lallement, 2011: 638). Nitekim İngiltere ve ABD (Serbest Piyasa Ekonomisi) gibi emek piyasalarını esnekleştirmiş yani sendika üye sayıları ve toplu pazarlık kapsamı azalan ülke örnekleri olduğu gibi İsveç ve Danimarka (Eşgüdümlü Piyasa Ekonomisi) gibi yüksek koordinasyonlu çoklu endüstriyel pazarlık sisteminin devam ettiği ülkeler de varlığını sürdürmektedir (Thelen, 2001: 75). Öte yandan, Yunanistan, İtalya, İspanya ve Türkiye (Akdeniz ya da Güney Avrupa Ekonomileri) gibi ülkeler de ise tartışmalı olsa da güçlü istihdam koruması ve emek piyasalarında ortaya çıkan katmanlaşma farklı bir yapılanmayı göstermektedir. Crowley (2005; 2006), gelişmiş ülkeleri Serbest ve Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri şeklinde ayırarak inceleyen kapitalizmin çeşitleri literatürünü Avrupa Birliğine yeni üye olan Doğu Avrupa ülkelerini incelerken kullanması⁶², gelişmekte olan ülkelerin de bu bağlamda incelenmesinde önemli katkı sağlamıştır.

⁶¹ Kurumsal yapılarda yaşanan farklılaşmalar işbirliği stratejisinde sistematik farklılaşmalar yaratmıştır. Bu bağlamda yaşanan benzer şoklara Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri ve Serbest Piyasa Ekonomileri farklı cevaplar vermektedir. Nitekim bir tarafta kârlılık ön planda iken diğer tarafta pazar payının muhafazası öne çıkmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 16).

⁶² Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı ileri kapitalist toplumların incelenmesinde kullanılan teorik bir yaklaşım olmaktadır. Ancak Crowley'in (2005; 2006) çalışmalarında bu literatürün Avrupa Birliği'ne sonradan aday olan Doğu Avrupa ülkelerine de uygulandığı gözlemlenmektedir (Crowley, 2006: 3).

Tablo 1: Emek Piyasaları Regülasyonu ve Kapitalizmin Çeşitleri

	Serbest Piyasa Ekonomileri	Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri	Akdeniz Ekonomileri
Emek Piyasası Özellikleri	Zayıf istihdam koruma İkincil ve dışsal piyasalar	İstihdam korumanın ara seviyesi, genel yeteneğin yüksek seviyesi ile mobilitenin kolaylaştırılması, Mesleki piyasalar	Güçlü İstihdam Koruma, İçsel piyasalar, Emek piyasalarında katmanlaşma
İstihdamın Düzenlenmesinde Tercih Edilen Enstrümanlar	Dışsal esneklik: İşten çıkarmalar, ücret esnekliği	İçsel esneklik: çalışma saati, fonksiyonel esneklik	İki yönlü esneklik: ana işgücü ve güvencesizlik için koruma
İstihdam Krizine Verilen Başlıca Cevap	Yanlış ayarlama vurgusu	Krize adaptasyon	Eşitsizliklerin güçlendirilmesi

Kaynak: Lallement: 2011: 638

Gelinen noktada emek piyasalarının esnekleştirilmesi yani ülkelerin liberal modele uyum sağlayacaklarına yönelik neo-liberal beklentinin ortaya çıkan farklı kapitalizm türleri itibari ile gerçekleşmediği görülmüştür. Dolayısıyla neo-liberalizmin öngörüsünün tutmadığı ve ülkeler arasında bir yakınsamadan ziyade bir farklılaşmanın yaşandığı bu bağlamda ileri sürülebilir.

4.2.Esping-Andersen’in Refah Kapitalizmi Çeşitleri

Hem kurumsal farklılıklar hem de performansları açısından farklı kapitalizmlere vurgu yapan benzer bir tanımlama da Esping-Andersen (1990) tarafından yapılan Avrupa Refah Devleti Rejimleri’dir⁶³. Bu tanımlamalar sırası ile İskandinav- Sosyal Demokrat, Kıta Avrupası- Korporatist ve Anglo-Sakson-Liberal rejimler olmaktadır. Daha sonra ise bu modellere Akdeniz-Güney Avrupa rejimlerinin eklenmesi ile bu sayı dörde ulaşmıştır⁶⁴ (Esping-Andersen, 1990; Crouch, 2005: 447-448; Sapir, 2006;

⁶³ Esping-Andersen, refah rejimleri teriminin “çok geniş bir kurumlar ve programlar dizisinden oluşan refah devletlerine yönelik yeni bir kavramlaştırma” olduğunu ifade etmiştir. Başlarda kullandığı refah devleti rejimleri kavramını da daha sonra refah rejimleri olarak kısaltmıştır (Özdemir, 2007: 126-131).

⁶⁴ “The Three Worlds of Welfare Capitalism” adlı çalışmasında üç refah rejiminden bahseden Esping-Andersen’in bu yaklaşımı ilerleyen dönemlerde geliştirilmiş ve Güney Avrupa Refah Rejimi olarak da

Pegasiou, 2013: 9). Esping-Andersen'in sosyal politika ve refah rejimleri üzerine yaptığı bu tanımlamanın en önemli özelliği sorunu *tarihsel kurumsalci yaklaşım* açısından ele almasıdır (Bozkurt, 2012: 202). Ayrıca, Esping-Andersen, demografik değişimlerin (nüfusun yaşlanması ve aile yapısında yaşanan değişimler gibi), üretim yapısında yaşanan değişimlerin (esnek üretimin kitle üretimin yerini alması) ve küreselleşme sürecinin (yoğun rekabet ortamının) emek piyasaları ve devlet politikası üzerinde önemli etkileri olduğunu belirtmiştir⁶⁵ (Buğra ve Keyder, 2003: 13).

Gerek Esping-Andersen'in "*Three Worlds of Welfare Capitalism*" gerekse Hall ve Soskice'nin "*Varieties of Capitalism*" çalışmaları kapitalizmin çeşitleri üzerine yapılan tartışmaların gelişmesini sağlamıştır. Hall ve Soskice'nin çalışmalarında yaşanan kurumsal farklılıklar öne çıkarılırken, Esping-Andersen'in çalışmasında ise refah devleti rejimlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Sosyal Demokrat Refah Devleti Rejimleri, sosyal eşitlik ve meta-dışlaştırma (decommodification) konusunda önemli gelişme sağlarken Liberal Refah Devleti Rejimleri ise bu konuda düşük performans göstermiştir. Kıta Avrupası Refah Devleti Rejimleri (Hristiyan Demokratik Rejimler) ise ikisi arasında kalmıştır (Hopkin ve Blyth: 2004: 6).

Estevez-Abe (2001), Serbest ve Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri ile Esping-Andersen'in Refah Devleti Rejimleri (Sosyal Demokrat, Kıta Avrupası ve Liberal Rejimler) arasında bağlantı olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nin ya Sosyal Demokrat ya da Kıta Avrupa'sı Refah Devleti Rejimine sahip oldukları belirtilirken Serbest Piyasa Ekonomileri'nin ise Liberal Refah Devleti Rejimini benimsedikleri öne sürülmüştür (Soskice, 2005:175).

ifade edilen Akdeniz modeli kendine özgü özellikleri ile bu sınıflandırmaya dahil edilmiştir (Pegasiou, 2013: 9).

⁶⁵ Refah rejimleri ile ilgili olarak yapılan araştırmalar incelendiğinde genel olarak sosyal refah harcamalarının dikkate alındığı gözlemlenmiştir. Esping-Andersen ise bunun yanıltıcı olabileceğini refah rejimleri arasındaki farkı tam olarak yansıtmayabileceğini belirtmiştir. Örnek olarak ise Avusturya'da sosyal harcamaların yüksek olduğu ancak bu yüksekliğin belirli bir sınıfa yönelik (memurlara) harcamalardan kaynaklandığını belirtmiştir. Dolayısıyla kendisi "dekomüdfikasyon" adını verdiği bir sınıflandırma geliştirmiş ve bu sınıflandırma ile piyasadaki bağımsızlık derecelerine göre refah devletlerini sınıflandırmıştır. Bu bağlamda dekomüdfikasyonu düşük olan ülkeler liberal; yüksek olan ülkeler ise sosyal demokrat refah devleti rejimleri olarak tanımlanmışlardır. Bu sınıflandırmada devletlerin yaptığı yaşlılık maaşları, işsizlik sigortası ve hastalık ödenekleri gibi yardımlar dikkate alınmıştır (Özdemir, 2007: 142-143).

Jessop, Esping-Andersen'in ortaya attığı bu tipolojinin⁶⁶ temelinde Keynesyen Ulusal Refah Devleti tanımının merkezdeki boyutlarından sadece birine dayandığını belirtmiştir. Bu boyutun da emeğin meta-dışlaştırılmasına yönelik olarak devletin oynadığı rol olduğunu ifade eder⁶⁷ (Jessop, 2009:112-113).

Bahsedilen rejim tiplerinden ilki *liberal refah rejimi* olmaktadır. Bu rejim tipinde devlet piyasayı aktif ya da pasif olarak desteklemekte dolayısıyla meta-dışlaştırma⁶⁸ etkisi de düşük olmaktadır (Esping-Andersen, 1990: 26-27). Anglo-Sakson model ya da kalıntı refah rejimleri olarak da adlandırılan liberal modelde devletin vatandaşlarına yarar sağlarken gelir düzeylerini dikkate aldıkları ve yapılan yardımların da asgari düzeyde olduğu yani bu yöndeki harcamaların daha az olduğu belirtilmektedir. Bu modelde ne tam istihdam ne de sosyal sorunların giderilmesi yaklaşımı mevcuttur. Devletin bu anlamda müdahale alanı oldukça sınırlanmış, sorunların aşılmasında piyasa mekanizması öne çıkarılmıştır. Bu anlamda en son çare durumunda devletin ortaya çıkarılması (kalıntı refah anlayışı) öngörülmüştür. Devletin bu derece sınırlarının daraltılması ile kamu istihdam oranlarının düşük düzeyde seyrettiği, özel sektör istihdamının ise tersi eğilimde oldukça yüksek oluşu bu modelin özelliklerinden olmaktadır. Yine bu bağlamda vergi oranlarının düşük, kadın istihdam

⁶⁶ Esping-Andersen'in yaptığı sınıflandırmada üç eksen önem arz etmektedir. Bunlardan ilki refah rejimlerinin ücretli işgücünü, piyasa güçlerinden bağımsız kılma yani meta-dışlaştırıcı boyutu olmaktadır. Bu boyut günümüzde emeğin metalaşma tartışmasında önem arz eden bir alan olmaktadır. Nitekim refah devletinin bu alana katkısı ile bireyin yaşamını devam ettirme doğrultusunda emeğini satmaya yönelik zorunluluğu azalmakta ve dolayısıyla bir "mal" gibi düşünülen insan emeği sosyal refah yararları ile korunmaktadır. Sınıflandırmanın ikinci boyutunu sınıflandırma/tabakalaştırma boyutu oluşturmaktadır. Refah hizmetleri belirli ülkelerde farklı sınıf ya da meslek mensuplarına göre farklılaşmaktadır. Son boyut ise hizmetin kimler tarafından sağlandığı önemli olmaktadır. Nitekim neo-liberaller piyasaya, muhafazakârlar aile ve yerel topluluklara önem verirken, sosyal demokratlar ise bu konuda asıl sorumluluğu devlete vermişlerdir (Özdemir, 2007: 145-146).

⁶⁷ Ancak bu yönelimde de sadece erkek emeğin dikkate alındığı, kadın emeği ile ilgili olarak devletin rolünün dikkate alınmadığı belirtilmektedir. Ayrıca yine devletin, eğitim, sağlık ve barınma gibi toplumsal yeniden üretime dahil olmasının diğer boyutları da analiz dışında (son çalışmalarında bu konulara el atsa da) kalmıştır (Jessop, 2009: 112-113).

⁶⁸ Marksizm emeğin meta olmaktan çıkma sürecini yoğun bir şekilde savunmaktadır. Bu bağlamda tam istihdam sürecinin garanti edilmesi ve piyasa eşitsizliklerinin giderilmesi tartışılan noktalar arasındadır. Nitekim Marks Kapital'de sermayenin başarısının emeği daha fazla güçlendireceğini belirtmiştir. Yine Karl Polanyi de bu noktada tam anlamıyla emeğin metalaşma sürecinin mümkün olmayacağını ifade eder (Dow, 2006: 137-138). Polanyi bunu "...:Piyasa sürekli genişliyor, ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerde kısıtlayan karşıt bir hareketle karşılanıyordu." şeklinde ifade etmiştir (Polanyi, 2011: 191).

oranlarının da yüksek oluşu modelin diğer özelliklerindedir (Özdemir, 2007: 134-136).

İkinci rejim tipi de Avusturya, Fransa ve İtalya'nın oluşturduğu Kıta Avrupası Modeli'dir. Bu model *korporatist refah rejimi* olarak da tanımlanmaktadır. Bu refah devleti tipinde din önemli bir ağırlığa sahip olmaktadır. Diğer bir deyişle, bu rejim tipi kilise tarafından şekillenmektedir. Dolayısıyla geleneksel aile yapısının korunmasına ekstra önem verilmektedir. Çalışmayan eşler bu rejim tipinde sosyal sigorta sisteminin dışında tutulmakta ancak annelik ise aile yardımları tarafından teşvik edilmektedir. Günlük bakım ve diğer aile hizmetleri çalışmayan eşler tarafından görüldüğünden bu hizmet alanı gelişmemiş bir alandır. Devlet ise sadece aile bu hizmetleri karşılayamayacak duruma geldiğinde devreye girmektedir (Esping-Andersen, 1990: 27).

Bu rejim türü muhafazakâr-korporatist refah rejimi isimlendirmesi yanında, sosyal sigorta modeli, Bismark modeli, Hristiyan Demokratik model gibi isimlerle de anılır. Model piyasa önceliğini reddeden, devlet yardımına ve ailenin sosyal refah önceliğine vurgu yapan bir yapıdadır. Bu sebeple, bu model piyasa verimliliğinden ziyade geçmişin hiyerarşik sosyal düzenini korumaya yönelik çaba göstermekte ve orijinalinde de anti-liberal olmaktadır. Kadın istihdamı ve iş gücüne katılım oranları bu modelde düşük orandadır. Gerek aileye bağımlılıklarında⁶⁹ gerekse cinsiyete karşı tutumlarında bu modelin kilise ile yakınlığı sosyal politikalar üzerinde etkilidir. Nitekim bu refah rejiminin katolik partilerin güçlü, sol partilerin ise zayıf olduğu ülkelerde ortaya çıkması da bu bağlamda değerlendirilmektedir (Özdemir, 2007: 137-138).

Üçüncü rejim tipi ise İskandinav Modeli olmaktadır. Bu model *sosyal demokrat rejimi* olarak adlandırılmaktadır. Bu rejim tipini benimsemiş ülkelerde, adından da anlaşılacağı üzere, sosyal demokrasi, sosyal reformların arkasındaki baskın güçtür. Sosyal demokratlar, piyasa ve devlet, çalışan sınıf ile orta sınıf arasındaki farklılığa göz yummak yerine, refah devleti vasıtası ile yüksek standartlara yönelik eşitliği sağlamayı amaçlamıştır (Esping-Andersen, 1990: 27). Üstelik Özdemir'e göre bu modelde sosyal

⁶⁹ Muhafazakâr görüş sahiplerinin aslında refah devletlerine bakışı çok da olumlu olmamaktadır. Çünkü refah devletinin, sürdürülen aile geleneğini bozacağını ve kilisenin öneminin azaltacağı yönündeki görüşler bu olumsuz bakışı destekleyen faktörlerdendir. Nitekim devlet bir sosyal politika sağlayıcı kurum olarak ortaya çıktığında doğal olarak bireylerin ailelerine ve kiliseye olan bağımlılıkları azalacaktır. Bu bağımlılığın azalmasının da beraberinde çeşitli sosyal sorunları ortaya çıkaracağı belirtilmektedir (Özdemir, 2007: 139).

haklar devlet tarafından sağlanır. Korporatist modelden farklı olarak yapılan yardımlar statü farklarına dayanmaz. Başka bir ifadeyle, yapılan yardımlar evrenselidir. Vatandaşların eşitliği kavramı bu modelde önemli bir yer tutmaktadır. Yapılan yardımlar ise gereksinimlerin minimumdan ziyade yüksek düzeyde karşılanmasına dayanır. Yine modelde toplam istihdam oranları ve kadınların işgücüne katılım oranları yüksektir. Ayrıca güçlü sendikalar bu modeli benimseyen ülkelerde bulunmakta ve vasıf düzeyi düşük olan işçiler bile yüksek ücret elde edebilmektedir. Dolayısıyla modelde bir gelir dağılımı adaletinin öne çıktığını söylemek mümkündür. Modelin bir diğer önemli özelliği ise vatandaşlarını piyasadan bağımsız kılma (dekomüdfite etme) arzusudur (Özdemir, 2007: 140-141).

Danimarka, Finlandiya, İsveç kısmen de Hollanda (Kıta Avrupası ve İskandinav modelinin arasında kaldığı belirtilmektedir) gibi ülkelerin oluşturduğu İskandinav modelinin en önemli özelliği en yüksek sosyal koruma harcamalarının yapıldığı yer olmasından ve evrensel anlamda refah hizmetlerinin gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca emek piyasalarına yönelik yoğun mali müdahalelerin gerçekleştirilmesi, kamuda istihdamın yoğun olması, sendikaların iş yerlerinde konumlanması ve işsizlik yardımları ile ilgili olarak söz haklarının bulunması bu model için tanımlanan özellikler arasında yer alır (Boeri, 2002: 3; Sapir, 2006: 375).

Son rejim olan Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz'in oluşturduğu *Güney Avrupa Refah Rejimi* ya da diğer bir ismi ile Akdeniz ülkeleri grubu ise emekli maaşı harcamalarına yoğunlaştığı ve emek piyasalarında yardım ve statülerin yüksek düzeyde katmanlaşmasına izin verildiği modeldir. Bu modelin sosyal refah sistemlerinde istihdam koruma ve erken emeklilik gibi mekanizmalar mevcuttur. Yine özellikle formel sektörlerde güçlü sendikaların varlığı ve toplu pazarlık kapsamının genişliği modelin göze çarpan özellikleri arasında yer almaktadır (Boeri, 2002: 4; Sapir, 2006: 376).

Güney Avrupa Refah Rejimin'de de, istihdam edilenlerin küçük işletmelerde yoğunlaştığı ayrıca emek piyasalarında kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçisi olanların önemli paya sahip oldukları gözlemlenmektedir. Yine bu refah rejiminde kayıtsız işlemlerin yoğun olduğu, içeriden dışarıya doğru bir iş göçünün yaşandığı, sosyal güvenlik sistemlerinin korporatist yapıda olduğu, ailenin, dini ve dini olmayan

kurumların zor zamanlarda destek olma gibi bir misyona sahip oldukları ve yoksulluktan kaynaklanan dışlanmayı önlemede sosyal politikaların zayıf olması bu refah rejiminin temel özellikleri olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, Güney Avrupa'nın özellikleri olarak tanımlanan yukarıdaki açıklamaların büyük ölçüde Türkiye ile özdeşleştiğini, bu doğrultuda bu alanda yapılan çalışmaların büyük bir kısmında Türkiye'nin de bu ülke grubunun içerisinde gösterildiği söylenebilir (Buğra ve Keyder, 2003: 13-14).

Esping-Andersen Refah Devleti Rejimleri analizini emek piyasası kurumları ve programları üzerinden gerçekleştirmektedir (Erhel ve Zajdela, 2004: 127). Ayrıca piyasa, devlet ve aile gibi yapılanmalar arasındaki farklı düzenlemelerin olması refah devletlerinin farklı refah rejimleri altında kümelenmelerine yol açmıştır⁷⁰. Bununla beraber refah devletlerinin bu ayrımından hareketle bu devlet tiplerinin iyi ya da kötü olduğunu belirlemenin ise yanıltıcı sonuçlara yol açacağı ise bu açıdan önemli bir tespit olmaktadır⁷¹ (Esping-Andersen, 1990: 25-29).

Esping-Andersen'in yaptığı refah rejimi sınıflandırmasıyla ilgili olarak çeşitli eleştirilerin yöneltildiğini de belirtmek gerekmektedir. Bunlardan ilki İngiltere ve ABD'nin de aynı kategoride gösterilmesidir. Çünkü İngiltere'nin sahip olduğu Ulusal Sağlık Hizmeti İskandinav modeline yakındır. Yine, her ne kadar özellikle son yirmi yılda feminist akımın sosyal bilimler literatüründe hâkim bir akım olmasına karşın Esping-Andersen'in sınıflandırmasının kadına yönelik herhangi bir ayrıştırmada bulunmaması eleştiri konusu olmuştur⁷². Esping-Andersen'in Refah Devleti sınıflandırmasında, iş piyasası göstergelerine belirli bir grup açısından yaklaştığı (resmi iş piyasası) ve bu nedenle bu ilişkiye dahil olmayanlar açısından işgücünü piyasaya mahkûm etmeyecek refah yardımlarının etkin olmayacağı eleştirisi de önemlidir. Son olarak ise Esping-Andersen'in Sosyal Demokrat Modele çok angaje olması da eleştiri

⁷⁰ Bu farklılığın oluşmasında ise farklı tarihsel ve kültürel temellerin olduğunun altı çizilmektedir (Knuth, 2009: 1056).

⁷¹ Her ne kadar yukarıda refah devletleri arasında bir sınıflandırma yapılmış olsa da gelinen noktada bahsedilen anlamda pür bir refah rejimine rastlamak mümkün değildir. Nitekim İskandinav ülkeleri sosyal demokrat geleneğe sahip olsa da, onları liberal unsurlardan tamamen ayrı düşünmek mümkün değildir (Esping-Andersen, 1990: 28).

⁷² Moreno, kadınların, aile içerisinde birçok hizmeti ücretsiz olarak gerçekleştirdiğini belirtmiştir (Moreno, 2013: 376).

aldığı bir diğer noktadır⁷³ (Özdemir, 2007: 147-148). Esping-Andersen ilerleyen çalışmalarında yapılan eleştiriler doğrultusunda sınıflandırmasını, cinsiyet farklılaşmalarını, hane halkları yapılarını ve hizmet sektörleri arasındaki ulusal ihtisaslaşma modellerini katarak genişletmiştir (Bosch vd., 2007: 258-259).

4.3. Kapitalizmin Çeşitleri Yaklaşımının Eleştirisi Ve Kapitalist Farklılıkların Anlaşılmasına Yönelik Marksist Bir Yaklaşım: Tek Fakat Parçalı Bir Organizasyon Olarak Kapitalizm

Marksist yaklaşımlar kapitalizmin farklılaşmasını açıklamakta ve kurumlara yönelik analize dayanmaktan ziyade üretim ilişkilerini ve sınıf mücadelelerini analizlerinin başlangıç noktası olarak ele almaktadırlar. Bu bağlamda kurumsal yaklaşım farklı kapitalizmlerin kurumsal yapılarındaki farklılıkları ve yol bağımlılıkları vurgularken, Marksist yaklaşımlar üretim ilişkilerinin küresel organizasyonu ve üretim yapısı olarak kapitalizmi bütüncül olarak analiz etme eğilimindedirler (Bozkurt, 2011: 8).

Ulusal rejimler arasında yapılan sınıflandırmaların aksine, uluslararası politik iktisada tarihsel materyalist yaklaşım, dünyada yaşanan gelişmeleri piyasa yönelimli yapılanmaların ortaya çıkışı şeklinde teorileştirmektedir. Bu yaklaşımdan hareketle neo-liberalizm evrensel bir büyüme rejimi olarak adlandırılmaktadır. Bu noktada neo-liberal modelin etkisi ve dünya çapında yaşanan politik ve ekonomik sürecin altı çizilmekte ve piyasa sürecinin oynadığı rol vurgulanmaktadır (Brenner vd., 2010: 190).

Macartney, neo-liberalizmin “*ne şekil olarak tek parça ne de etki olarak evrensel*” olduğunu belirtmiştir. Bunun yerine farklı türlerde bir neo-liberalizm söyleminden bahsetmiştir. Bu şekilde yapılan tanımlama yaşanan konsensüs ve çatışmaları ortaya çıkarma imkânı vermektedir. Yani yaşanan neo-liberalizm sürecini analiz etmeye olanak sağlamaktadır (Macartney, 2009: 457-458). Yaşanan piyasa sürecinin hakimiyeti ve bu bağlamda ortaya çıkan ve oluşturulan kurumlar farklı ölçek

⁷³ Bu eleştirilere yönelik olarak Esping-Andersen, yayınladığı “Social Foundations of Post Industrial Economies” adlı kitabında bu yöndeki eleştirilere cevap vermiş ve analizini genişletmiştir. Nitekim bu çalışmasında cinsiyet farklılıkları ve aile ile ilgili olarak analizlerindeki eksikliği kabul etmiştir. Aile bağlarının kuvvetli olduğu Akdeniz Refah Rejimini de analizine katması bu bağlamda önem arz etmektedir (Esping-Andersen, 2003: 12).

düzelelerine uygulanmakta ve dolayısıyla ortaya çıkan neo-liberalizasyon sürecinde farklılaşmaların yaşanmasına neden olmaktadır (Brener vd., 2010:195).

Bu süreçte kapitalizm, gerek devlet müdahalesinin kapsamı ve düzeyi gerekse sermaye-emek piyasası regülasyonlarının biçimi gibi faktörlerin varlığı nedeni ile çeşitlenmektedir (variegated)⁷⁴. Yaşanan bu çeşitlenme tek fakat parçalı kapitalizm olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda kapitalizmin çeşitleri literatürü, neo-liberalizmi bir alt rejim olarak tanımlarken, marksist literatürde ise neo-liberalizm küresel bir hadise olarak algılanmaktadır (Bozkurt, 2011: 13).

Tablo 2: Kapitalizmin Çeşitleri Versus Farklılaştırılmış Kapitalizm

Kapitalizmin Çeşitleri (Varieties of capitalism)	Tek Fakat Parçalı Kapitalizm (Variegated capitalism)
Farklı yerel, bölgesel ve ulusal modellerin aynı ölçek veya bölgede birbirine rakip olma durumunu inceler.	Tek, küresel fakat parçalı kapitalizm yapısında (variegated capitalism) farklı ölçeklerdeki modeller arasındaki, tamamlayıcılık ve gerilimleri inceler.
Farklı modellerin birbirinden bağımsız olması bu yüzden istikrarın içsel olduğunu tanımlar.	İstikrarlı alanların nasıl istikrarsız alanlarla ilişkili olduğunu araştırır.
Literatür, dünya piyasalarının uzun dönemli dinamikleri ile ilgilenmemekte, analizler kısa ve orta dönemli olmaktadır.	Analizler aykırılık, çatışma ve kriz eğilimliliği ile ilişkili olmaktadır.
Eğer bir tür verimli, etkin ve gelişen ise bu model başka yerlerde uygulanabilir.	Baskın model her yere adapte edilemez.

Kaynak: Jessop, 2014a: 49

Tablo 2 incelendiğinde kapitalizmin çeşitleri ve tek fakat parçalı kapitalizm yaklaşımlarının farklılaştıkları noktalar görülmektedir. Buradan hareketle kapitalizmin çeşitleri literatürü, kapitalizmin farklı ulusal modelleri ile ilgilenmekte ve bu modellere aynı alanda rekabet eden rakipler gibi davranmaktadır. Nitekim Euro bölgesinde yaşanan krizde iyi ve kötü modellerin ortaya çıktığı görülmektedir. Yine bahsedilen modellerin birbirinden bağımsız oldukları vurgulanmakta ve ulus devletlerin, kurumların şekillenmesinde anahtar rol konumunda oldukları belirtilmektedir.

⁷⁴ Neo-liberal sürecin *variegated* karakterine vurgu yapılması aslında benimsenmiş olan uyum ya da homojenleşme süreci ile tam bir tezat teşkil etmektedir (Brener vd., 2010: 184).

Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımının anlayışı kısa ve orta dönemli olması ve uzun dönemli sermayenin küresel dinamikleri ile ilişkisiz durması ve ayrıca bu yaklaşımın üretken ve gelişen yapıların kopya ya da ihraç edileceği anlayışı eleştirilmektedir (Jessop, 2012a: 5-6; Jessop, 2014a: 48). Dahası, Jessop (2014a), kapitalizmin çeşitleri literatürünün “*daha az tarihsel derinliğe*”, “*daha çok sınırlı karşılaştırmalara*” ve “*dar bir teorik odağa*” sahip olduğunu ifade etmiştir. Aslında Jessop’un yaklaşımı, kapitalizmin farklı türleri (varieties of capitalism) olduğu şeklinde değil, kendi içinde farklılaşmaları olmakla beraber tek bir kapitalizm (variegated of capitalism) olduğundan bahsetmek olmuştur. Bu noktada kapitalizmin farklılaşması farklı mekân-zamansal bağlamla (spatio-temporal contexts) ilişkili olmakta ve değerlendirilmektedir. Bu açıdan bu farklılaşmış kapitalizm, mekânsal-zamansal düzlemde gömülü farklı sermaye birikimi modellerinin toplamı olarak da ifade edilmektedir (Oğuz ve Ercan, 2010: 13; Jessop, 2012a: 6; Jessop, 2014b; Jessop, 2014a: 45-46).

Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımının literatüre temel katkısı ekonomik aktivitelerin koordinasyonunda piyasaların, hiyerarşilerin ve ağ yapılanmalarını analizlerine dahil etmesi olmuştur. Ancak bu yaklaşım bize kapitalizmin analizini sunmamakta ve sermaye konsepti bu analizlerde yer almamaktadır. Bunun yerine analizde sadece firma kullanılmaktadır (Heyes vd., 2012: 11). Yine Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı, yaşanan piyasalaşma sürecini Aglo-Amerikan modeli içerisinde değerlendirmekte ve dolayısıyla sürecinin etkisi altına aldığı farklı politik bağlamların değerlendirilmesinde sınırlı bir temel sağlamaktadır (Brener vd., 2010:188). Ayrıca yine bu yaklaşım, neo-liberal süreci, ulusal rejim tipi şeklinde tanımlamış ve bu sürece yönelik analizleri de sınırlı seviyede kalmıştır. Nitekim kurumsal farklılıkların dışsal şoklara bağlanması ve bu dışsal şokların önceki denge koşullarında değişikliğe sebep olduğu şeklinde yaklaşımlar, yaşanan neo-liberal dönüşüm sürecinin etkilerinin analiz dışında kalmasına yol açmıştır. Gelineen noktada ortaya çıkan farklılıkların kısa dönemli ve dengeden sapma şeklinde ifade edilmesi yaşanan piyasalaşma sürecinin ülkelerdeki etkilerinin görmezden gelinmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla aslında yaşanan dönüşümler daha temelden ve piyasa ilişkilerini genişletici şekilde olmaktadır (Brener vd., 2010: 188-190).

Yine kapitalizmin çeşitleri literatüründe emek sermaye ilişkilerine gerekli önem verilmediği ve devletin etkisinin ihmal edildiğinin altı çizilmektedir. Bu noktada devlet,

hem finansal gelişmenin sağlanmasında hem de emeğin gücünün zayıflatılmasında önemli bir faktör olmaktadır. Yine bu literatürün ülkeler arasında yaşanan dinamik değişimi anlamada da eksik kaldığı yapılan eleştirilerin bir diğer ayağını oluşturmaktadır (Heyes, vd., 2012: 16-17). Dahası kapitalizmin çeşitleri yaklaşımının her ne kadar emek piyasaları organizasyonu, mesleki eğitim ve sendikaların rolü gibi ekonomik koordinasyonlara yönelik odaklanmaları mevcut olsa da, iş gücünü pasif bir üretim faktörü olarak görmesi ve emek-sermaye çelişkisini görmezlikten gelmesi bu açıdan yaklaşımın eksikliği olarak değerlendirilmektedir (Jessop, 2014b). Yine iş gücünün pozisyon kaybı ile ilgili yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin kapitalizmin çeşitleri literatürü açısından gerek Serbest gerekse Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde gözlemlenmesi bu literatüre yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur (Heyes, vd., 2012: 12).

4.4. Yapılan Eleştirilere Yönelik Olarak Kapitalizmin Çeşitleri Literatüründe Yaşanan Değişimler

Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımına yönelik çeşitli eleştiriler ortaya atılmıştır. Genel olarak analizin statik olduğu ve patika bağımlılık ve devamlılığa odaklandığı dolayısıyla ekonomik değişimin dinamik boyutunu kaçırmaması yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Yine yaklaşımın fonksiyonalist olması, değişimin içsel faktörleri görmezden gelmesi ve kurumsal determinizme olan eğilimi dolayısıyla kurumsal değişikliğe yol açacak sosyal sınıflar gibi güç odaklarını ihmal etmesi de eleştirilerin yoğunlaştığı bir diğer noktadır. Ayrıca firmaları yaratıcı ve yıkıcı bir aktör olmaktan ziyade kurumsal alıcılar (institution-taker) olarak görmeleri ve dünyayı tanımladıkları firma temelli iki model üzerinden sınıflandırmaya tabi tutmaları da analizin eksikliği olarak gösterilmiştir. Yine servis sektörlerini analiz dışında tutarken odaklarına sadece imalat sanayini almaları, ulus devletleri birbirlerinden ayrı düşünmeleri ve küreselleşme ve yakınsama güçlerinin etkilerini ihmal etmeleri, cinsiyet farklılıklarını görmezden gelmesi ve devletin rolünü analiz dışında tutmaları da yoğun eleştiri aldıkları diğer noktalardır (Hancké ve vd., 2007: 7-8).

Bu noktada eleştirilere cevap olarak ise kapitalizmin çeşitleri analizini geliştiren çeşitli çalışmalara da rastlamak mümkün olmaktadır. Nitekim Schmidt (2002) bu bağlamda üç tür kapitalizmden bahsetmiştir. Bunlar sırası ile, Piyasa Kapitalizmi

(market capitalism- İngiltere), Devlet Kapitalizmi (state capitalism- Fransa) ve Yönlendirilen Kapitalizm (managed capitalism- Almanya) şeklindedir. Piyasa modeli dışında diğer modellerde devlet etkin bir aktördür. Bu, devletin analizlerde yerini aldığını göstermesi açısından önemlidir (Schmidt, 2002: 107). Yine Hall ve Gingerich (2004), Eşgüdümlü ve Serbest Piyasa Kapitalizmleri'nin yanında farklı kapitalizm modellerinin de olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Güney Avrupa ülkeleri ile Merkez ve Doğu Avrupa'nın yükselen ekonomilerinin bu bağlamda farklı bir tanımlamayı gerektirdiğini belirtmişler ve bu grubun *hibrit* bir sistemi temsil ettiğini ifade etmişlerdir (Hancké vd., 2007: 14-15). Yine Hancké ve diğ. (2007), kapitalizmin çeşitleri yaklaşımının emekten ziyade firmalara odaklandığı ve dolayısıyla sınıflar arasındaki gelişmeleri ihmal ettiğine yönelik olarak yapılan eleştirileri sınıflar arasında oluşan koalisyonu dikkate alarak karşılamışlardır (Hancké vd., 2007: 19-23). Nitekim sınıflar arasındaki uzlaşının varlığının değişimiyle kurumsal yapılarında değişebileceği bu bağlamda önemli bir tespittir

Kapitalizmin çeşitleri literatürüne yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde ilgili literatürün üretim rejimleri ve refah devleti yapıları arasındaki ilişkiyi dikkate aldıkları⁷⁵ ve bu iki değişkenin politik sistemle olan bağlılıklarını da analize konu etmeyi başardıkları görülmektedir. Bu bağlamda Eşgüdümlü Piyasa Ekonomilerinin kariyer ve özel yetenek gibi olgularının güçlü refah devleti ile ilişkili olduğu belirtilmiştir. Bu noktada Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nin liberal değil kıtasal ya da Sosyal Demokrat Refah devletlerine sahip oldukları ortaya konmuştur. Liberal Piyasa Ekonomileri'nde ise esnek emek piyasalarının bulunması sebebi ile buradaki refah devletinin liberal olduğunun altı çizilmiştir (Soskice, 2007: 92).

⁷⁵ Hall ve Soskice, farklı kapitalizm türleri ile farklı refah devletleri arasında ilişki olduğunu belirtmiştir. Nitekim liberal piyasa ekonomilerine liberal refah devletinin eşlik ettiğini eşgüdümlü piyasa ekonomilerine ise sosyal demokrat devletin eşlik ettiğini belirtmiştir (Hall ve Soskice, 2001: 50-51).

Tablo 3: Talep Yönetim Rejimleri, Politik Sistemler, Refah Devletleri ve Üretim Rejimleri Arasındaki Tamamlayıcılıklar

Üretim Rejimi	Liberal Piyasa Ekonomisi	Eşgüdümlü Piyasa Ekonomisi
Politik Sistem	Çoğunlukçu	Konsensus
Refah Devleti	Liberal	Sosyal Demokrat/ Kıtasal
Toplam Talep Yönetim Rejimi	İsteğe Bağlı/Yetkilendirilmiş, Merkezi	Kural Temelli/ Anlaşma Yoluyla Sözleşme

Kaynak: Soskice, 2007: 90

Tablo 3'ten de görüldüğü üzere Liberal Piyasa Ekonomileri'nin politik sistemlerinin çoğunlukçu ya da tek partinin iktidarda olduğu buna karşın Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nin politik sistemlerinde ise koalisyon ya da diğer partiler tarafından desteklenen azınlık hükümetlerin (minority government) ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla eşgüdümlü piyasa ekonomilerinde politik sistemde gerçekleşen konsensüs ilgili grupların politika belirleme süreçlerine dahil olmasını sağlamaktadır. Bu birliktelik de güçlü bir refah devleti ile oluşmaktadır. Çoğunlukçu sistemde ise politika yapımı tek partinin elinde olmakta ve bu grubun çıkarları politik süreci belirlemektedir. Bu noktada iktidarın ortanca seçmenin çıkarlarına uygun hareket edip etmediği tartışması önemlidir (Soskice, 2007: 93-94).

Yine iyi performans gösteren yapıların kolayca ihraç edileceği yönündeki eleştiriye, Deeg ve Jackson'ın (2007) kurumların parçalı bir şekilde alınması ile olumlu sonuçlar elde edilemeyeceği ifadesi ile karşılık verilebilir. Yapılan bu transfer kurumların tamamlayıcılığı yani birbirini destekler niteliği ve patika bağımlılık sebebi ile ortaya çıkan sonucun beklenen performansın oldukça altında kalmasına yol açacaktır (Kaufman, 2010c: 28-29; Deeg ve Jackson, 2007: 150).

Yapılan eleştiriler ve bu eleştirilere verilen cevaplar dikkate alındığında geldiğimiz nokta itibari ile kapitalizmin çeşitleri literatürünün daha sağlam yere bastığı ileri sürülebilir. Gerek devletin analizlerde yerini alması gerek sınıfların kurumsal değişimdeki rolüne vurgu yapılması gerekse politik sürecin bu durumla ilişkilendirilmesi literatürün öneminin daha fazla artmasına yol açmıştır.

5. EM EK PİYASALARI BAĞLAMINDA FARKLI KAPİTALİZM TÜRLE RİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1980'lerden itibaren hem OECD hem de Avrupa Birliği gibi uluslararası kurum ve kuruluşlar, pasif harcamaların aktivasyonu ve çalışma odaklı programların gelişmesini sağlamıştır. Yaşanan uyum sürecinin gerçekleşmesi ile birlikte sosyal politika alanında emek piyasalarının esnekleştirilmesi ve çalışmanın teşviki gibi dönüşüm süreçlerini sağlayacak politikalar ortaya çıkmıştır (Erhel ve Zajdela, 2004: 126). Özellikle rekabetçi dünya düzeninde geriye düşmemek adına ülkelerin uyguladığı reform süreci bu bağlamda değerlendirilmiş ve yaşanan bu süreç emek piyasalarına yönelik düzenlemelerin de gündeme gelmesine neden olmuştur.

Heyes ve diğ.(2012), gelinen nokta itibari ile çalışanların pozisyonlarını kaybettiklerini yani hem liberal hem de yönlendirilmiş piyasa ekonomileri özelinde çalışanların kazanımlarında bir gerileme yaşandığını belirtmiştir. Öte yandan Hall (2007: 76-78) ise yaşanan bu süreci kurumsal değişim ile açıklamakta ve bu sürecin yeni olmayıp İkinci Dünya Savaşı'ndan beri devam ettiğini ifade etmektedir. Firmalar ve hükümetlerin bu değişim sürecine stratejilerini revize ederek karşılık vermesi sebebi ile farklı politik ekonomiler ile karşılaşmanın mümkün olacağı öne sürülmüştür. Dolayısıyla liberalizasyon konseptini ve bu konsept neticesinde ülkelerin tek bir modele evirileceği yaklaşımını da eleştirmekte ve ayrıca her ne kadar bu yönde bir eğilim olsa da ülkeler arasında farklılıkların devam ettiğinin altını çizmektedir⁷⁶. Bununla birlikte, Hall ve Soskice, farklı kapitalizm türleri ile farklı refah devletleri arasında kurduğu ilişkiyi emek piyasaları açısından ele almış ve farklı kapitalizm türlerinin farklı emek piyasalarına sahip olduğunu ifade etmiştir (Hall ve Soskice, 2001: 50-51). Dev Roy (2009) ise, ülkeler arasında emek piyasalarının kurumsal karakteristiğinin farklı olduğunu Avrupa Birliği üzerinden göstermiş ve bu kurumsal farklılıkların ekonomik şoklara cevaplarının farklı olacağını belirtmiştir (Dev Roy, 2009: 19).

⁷⁶ Bu noktada Fransa örneği önemli olmaktadır. Nitekim 1985 yılından sonra Fransa'da piyasa süreci önemli bir rol oynamış dolayısıyla devletin kordinasyondaki önemi azalmıştır. Diğer taraftan ise, Almanya ve İsveç gibi ülkelerde yükselen işsizlik oranlarına yönelik devlet müdahalesi gerçekleşmiştir (Hall, 2007: 78).

Tablo 4: Sendika Yoğunluğu

	2000	2005	2010	2011	2012
Serbest Piyasa Ekonomileri					
İngiltere(UK)	30,1	28,4	26,4	25,6	25,8
ABD	12,9	12	11,4	11,3	11,1
İrlanda	39	34	32,6	32,6	31,2
Kanada	28,2	27,7	27,4	27,1	27,5
Avustralya	25,7	22,3	18,4	18,5	18,2
Yeni Zelanda	22,4	20,9	20,8	20,8	20,5
Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri					
Almanya	24,6	21,7	18,6	18	17,9
Avusturya	36,6	33,3	28,4	27,8	27,4
İsveç	79,1	76,5	68,2	67,5	67,5
Japonya	21,5	18,8	18,4	19	18
Hollanda	22,9	20,6	18,6	18,2	17,7
Belçika	56,2	53,7	53,8	55,1	55
Danimarka	73,9	70,7	67	66,4	67,2
Finlandiya	75	70,6	69,1	68,4	68,6
Akdeniz Piyasa Ekonomileri					
Fransa	8,0	7,7	7,7	7,7	7,7
Yunanistan	26,5	24,6	22,5	22,6	21,3
İtalya	34,8	33,6	35,5	35,7	36,3
İspanya	16,6	14,8	17,6	17,2	17,5
Portekiz	21,6	21,2	19,3	19,5	20,5
Türkiye	9,9	8,2	5,9	5,4	4,5
Orta ve Doğu Avrupa Ekonomileri					
Polonya	17,2	21,5	14,6	13,5	12,5
Çek Cum.	26,8	20,2	15,5	13,9	13,4
Slovakya	32,3	22,8	16,9	17,0	16,8
Macaristan	21,7	17,5	12,5	11,4	10,6
Slovenya	25,0	23,1	..

Kaynak: OECD,2015

Ülkeler sendika yoğunlukları açısından kıyaslandığında farklı ülke gruplarının farklı yoğunluklara sahip olduğu gözlemlenmektedir. Tablo 4'e bakıldığında Serbest Piyasa Ekonomilerinin düşük sendika yoğunluğuna sahip olduğu görülebilir. Yine beklendiği üzere Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde de sendika yoğunluğu yüksek olmaktadır. Öte yandan, Akdeniz piyasa ekonomilerinde ise bu oranın düşük düzeyde seyrettiği görülmektedir. Post komünist ülkelerde ise bu oranın düşük düzeyde seyretmesi de altı çizilmesi gereken bir nokta olmaktadır. Ancak bu farklılıkların vurgulanması ile birlikte ülkelerin sendika oranlarındaki azalan seyir ise neo-liberal politikaların etkisi olarak değerlendirilmektedir. Heyes ve diğ., bu noktanın altını çizmişler ve sendika yoğunluklarında yaşanan azalmayı neo-liberalizmin etkisi olarak tarif etmişlerdir (Heyes vd., 2012: 14, 16). Bu ifadede kapitalizmin çeşitlerinin vurguladığı “neo-liberalizme karşı duruş” eleştirilmekte ve “neo-liberalizmin bütün ülkeleri etkisi altına aldığı” yaklaşımı desteklenmektedir.

Bu noktada ülke gruplarının sendika yoğunlukları açısından yıllar itibari ile azalan bir seyir gösterdiği tespiti doğru olmakla birlikte her ülke grubunun farklı yoğunluklara sahip olması da farklı bir anlatı sunmaktadır. Dolayısıyla Eş güdümlü Piyasa Ekonomilerinin yoğunluk oranlarının Serbest Piyasa Ekonomilerinden oldukça farklı olması kurumsal farklılıkların devam ettiğini gösteren önemli bir kanıttır.

Tablo 5: İstihdam Koruma Endeksi

	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Serbest Piyasa Ekonomileri						
İngiltere(UK)	1,67	1,67	1,67	1,67	1,67	1,55
ABD	1	1	1	1	1	1
İrlanda	1,81	1,81	1,9	1,9	1,99	1,99
Kanada	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Avusturalya	1,83	1,83	2,01	2,01	2,01	2,01
Yeni Zelanda	0,88	1,11	1,11	1,11	0,99	0,99
Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri						
Almanya	2,94	3,08	3,08	3,08	3,08	3,08
Avusturya	2,89	2,62	2,62	2,62	2,62	2,62

	2000	2005	2010	2011	2012	2013
İsveç	2,61	2,57	2,57	2,57	2,57	2,57
Japonya	2,14	2,14	1,9	1,9	1,9	1,9
Hollanda	2,91	2,91	2,87	2,87	2,87	2,92
Belçika	2,72	2,75	2,89	2,89	2,75	2,75
Danimarka	2,56	2,56	2,34	2,39	2,39	2,39
Finlandiya	2,18	2,08	2,01	2,01	2,01	2,01
Akdeniz Piyasa Ekonomileri						
Fransa	2,63	2,72	2,66	2,66	2,66	2,66
Yunanistan	2,92	2,92	2,92	2,47	2,47	2,44
İtalya	3,15	3,15	3,15	3,15	3,15	2,86
İspanya	2,75	2,75	2,75	2,65	2,65	2,35
Portekiz	4,09	3,97	3,48	3,48	3,07	2,81
Türkiye	2,38	2,54	2,54	2,54	2,54	2,54
Orta ve Doğu Avrupa Ekonomileri						
Polonya	2,55	2,41	2,41	2,41	2,41	2,41
Çek Cum.	2,96	2,96	2,78	2,78	2,69	2,69
Slovakya	2,9	2,65	2,65	2,65	2,18	2,27
Macaristan	2,39	2,39	2,39	2,39	2,39	2,16
Slovenya	2,85	2,82	2,82	2,82

Kaynak: OECD, 2015

Ayrıca istihdam koruma yasası endeks değerlerine göz atıldığında Serbest Piyasa Ekonomilerinin düşük endeks değerine sahip olduğu yani çalışanların işlerinden daha kolay çıkarıldığı yargısına varılabilir. Eş güdümlü Piyasa Ekonomileri'nde bu sürecin daha zor olduğu, aldıkları yüksek endeks değerlerinden anlaşılabilir. İstihdam koruma endeksinde yaşanan değişimleri gösteren Tablo 5 incelendiğinde ülkelerin farklı endeks değerlerine sahip olduğu söylenebilir. Heyes ve diğ., bu endeks değerlerinin zaman içinde birçok ülkede düştüğü yani çalışan kesimi korumaya yönelik düzenlemelerin esnekleştirildiği ve çalışan kesimlere yönelik koruyucu tedbirlerin

azaldığı çıkarımını yapmaktadırlar (Heyes vd., 2012: 15). Ancak bu sürece rağmen farklı ülke gruplarının farklı endeks değerleri alması yine kapitalizmin çeşitlerinin vurguladığı ülkeler arasındaki kurumsal farklılıkların devam ettiğini göstermektedir.

Tablo 6: İşsizlik Yardımları*

	2001	2005	2010	2011	2012	2013
Serbest Piyasa Ekonomileri						
İngiltere(UK)	30	29	29	30	30	30
ABD	21	21	34	33	31	26
İrlanda	47	52	60	59	58	58
Kanada	25	25	27	26	26	26
Avustralya	47	45	41	41	40	40
Yeni Zelanda	47	46	44	43	43	42
Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri						
Almanya	61	46	44	41	41	41
Avusturya	52	52	52	52	52	52
İsveç	43	43	43	42	42	41
Japonya	23	23	23	23	23	23
Hollanda	56	39	38	38	38	38
Belçika	61	63	63	63	64	63
Danimarka	66	65	40	40	40	40
Finlandiya	49	47	44	44	48	49
Akdeniz Piyasa Ekonomileri						
Fransa	55	50	49	49	49	49
Yunanistan	22	21	22	22	21	22
İtalya	21	22	23	23	23	23
İspanya	42	42	43	41	41	39
Portekiz	49	48	52	53	43	43
Türkiye		21	23	23	23	23
Orta ve Doğu Avrupa Ekonomileri						
Polonya	23	23	22	22	22	21

	2001	2005	2010	2011	2012	2013
Çek Cum.	19	20	20	21	21	21
Slovakya	22	21	21	22	22	22
Macaristan	22	21	22	22	17	17
Slovenya		29	25	25	25	25

*Sosyal ve Konut Yardımları Dahil Değil

Kaynak: OECD, 2015

Yapılan işsizlik yardımları da ülkelerin dahil oldukları ülke grupları açısından farklılaşmaktadır. Tablo 6 yapılan işsizlik yardımının daha önce elde edilen gelirin ne kadarına tekabül ettiğini göstererek (yerine geçme oranı-replacement rate) yapılan işsizlik yardımlarının miktarı hakkında bilgi vermektedir. Buradan hareketle Anglo-Sakson ülkelerinin işsizlik yardımı konusunda cimri davranırken İskandinav ülkelerinin daha cömert oldukları görülmektedir. Yine Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin işsizlik yardımları miktarının düşüklüğü, Anglo-sakson modele yaklaştıkları yani emek piyasalarında liberal bir yönelim gösterdikleri yorumunun yapılmasına yol açmaktadır. Diğer taraftan Akdeniz Piyasa Ekonomilerinin ise yüksek miktarda işsizlik yardımları bu yönelimim tam tersini bize göstermektedir. Dolayısıyla Heyes ve diğ. (2012) ülkelerin emek piyasalarında gerçekleştirdiği liberalleşme girişimlerine yönelik söylemi, yaşanan farklılıkları göstererek eleştirebilir ve buradan hareketle kapitalizm çeşitleri savunusu yapılabilir.

Tablo 7: İşçinin Gelir Payı

	1995	2000	2005	2010
Serbest Piyasa Ekonomileri				
İngiltere(UK)	0,61	0,63	0,64	0,66
ABD	0,61	0,64	0,55	0,51
İrlanda	0,42	0,31	0,34	0,31*
Kanada	0,49	0,43	0,43	0,40.4**
Avustralya	0,66	0,65	0,60	--
Yeni Zelanda	0,49	0,45	0,47	--
Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri				
Almanya	0,78	0,76	0,70	0,70

	1995	2000	2005	2010
Avusturya	0,67	0,62	0,60	0,59
İsveç	0,56	0,59	0,57	0,54
Japonya	0,58	0,57	0,55	0,52
Hollanda	0,55	0,54	0,49	0,47
Belçika	0,65	0,62	0,63	0,66
Danimarka	0,62	0,54	0,52	0,54
Finlandiya	0,55	0,52	0,55	0,55
Akdeniz Piyasa Ekonomileri				
Fransa	0,68	0,65	0,68	0,70**
Yunanistan				
İtalya	0,68	0,64	0,68	0,69
İspanya	0,63	0,62	0,59	0,60*
Portekiz	0,58	0,57	0,58	0,58**
Türkiye	0,17	0,28	0,24	---
Orta ve Doğu Avrupa Ekonomileri				
Polonya	0,61	0,65	0,50	0,49*
Çek Cum.	0,52	0,54	0,54	0,54
Slovakya	0,46	0,51	0,44	0,46
Macaristan	0,68	0,58	0,53	0,45

Kaynak: OECD, 2015

*Bir önceki yıl verileri dikkate alınmıştır.

**İki yıl önceki veriler dikkate alınmıştır

Diğer taraftan Heyes ve diğ., (2012), gerek Serbest Piyasa Ekonomileri gerekse Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde işçilerin gelir paylarının azaldığı görüşünü savunmaktadırlar (Heyes vd., 2012: 15). Ancak bu ifade, içerisinde eksiklikler de barındırmaktadır. Tablo 7 incelendiğinde, bu ifadede eksik olarak tespit edilen nokta, Eş Güdümlü Piyasa Ekonomileri'nde işçilerin gelirden aldığı payın Serbest Piyasa Ekonomileri'nden yüksek oluşudur. Bundan dolayı, işçi kesiminin gelirinde zaman içinde bir düşüşten bahsedilse dahi ülkelerin farklı performansları bu söylemin genelleştirilmesini engellemektedir.

Tablo 8: Toplu Pazarlık Kapsamı

	1995	2000	2005	2010	2012
Serbest Piyasa Ekonomileri					
İngiltere(UK)	6,2	8,6	8,1	7,9	8
ABD	7,6	8,4	7,8	7,5	7,5
İrlanda	6,2	2,9	4,2	5,1	6,1
Kanada	6,5	7,8	7,5	7,4	7,5
Avusturalya	5,2	5,5	5,9	5,4	4,6
Yeni Zelanda	7,9	8,1	7,7	7,6	8,1
Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri					
Almanya	4,5		3,2	3,5	
Avusturya	4,5	3,5	2,8	2,7	2,3
İsveç	4,5	3,8	3,6	3,4	4,2
Japonya	7,9	7,4	8,4	8	8,1
Hollanda	4,5	4,4	4,1	4,1	4,5
Belçika	3,8	4,2	3,8	4,2	4,6
Danimarka	8,1	4,9	6,2	5,3	6,4
Finlandiya	3,9	2,9	3,1	3,9	2,9
Norveç	5,2	4	4,6	4,2	4,5
Akdeniz Piyasa Ekonomileri					
Fransa	4,2	5,5	6,4	7	6,8
Yunanistan	4,5	4,2	3,5	3,5	4,9
İtalya	4,5	3,7	3,6	3,7	3,4
İspanya	5,2	4,9	6,1	4,3	4,9
Portekiz	5,2	4,9	5,5	5,5	6
Türkiye	7,2	6,6	6,4	7,1	7,5
Orta ve Doğu Avrupa Ekonomileri					
Polonya	5,2	7	6,1	7,2	7,4
Çek Cum.	5,6	7,7	7,7	7	7
Slovakya	5,2	7,7	8,3	6,8	6,8
Macaristan	5,2		7,5	7,4	6,5
Slovenya		5,1	5,5	4,7	5,3

Kaynak: Fraser Enstitüsü, 2015

Fraser Enstitüsü'nün yaptığı ekonomik özgürlük endeksinde (economic freedom index) emek piyasası regülasyonlarının alt başlıklarından bir tanesi de toplu pazarlık düzeyi ile ilgilidir. Endeks değerinin yüksekliği toplu pazarlığın firmalar düzeyinde ele alındığını, endeks değerinin düşüklüğü ise toplu pazarlığın merkezi düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir. Dahası, Serbest Piyasa Ekonomileri'nde literatür ile uyumlu olarak endeks değerlerinin yüksek seyrettiği, Eş Güdümlü Piyasa Ekonomileri'nde ise düşük düzeyde seyrettiği yani merkezi düzeyde toplu pazarlıkların yapılmaya devam edildiği görülmektedir. Yine bu noktada Orta ve Doğu Avrupa'nın yüksek endeks değerleri bu ülkelerin daha alt düzeylerde toplu pazarlıkları gerçekleştirdiklerini yani Serbest Piyasa Ekonomileri'ne yaklaştıklarını göstermektedir. Bu noktada post-komünist ülkelerin Serbest Piyasa Ekonomisi'ne yönelimleri AB içerisindeki neo-liberal gidişatı göstermesi açısından da önemli olmaktadır.

Tablo 8 incelendiğinde toplu pazarlık kapsamında genel anlamda ülkeler düzeyinde bir azalmanın olduğu tespitini yapmak mümkündür. Nitekim bu azalmanın daha önce de bahsedilen sendikalaşma oranlarındaki düşüşle de denk gelmesi önemli olmaktadır. Heyes ve diğ., yaşanan bu gerilemelere piyasa sürecinin yol açtığını savunmuş ve bu bağlamda Almanya örnek gösterilmiştir. Ancak diğer taraftan da hem Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nin hem de Akdeniz Piyasa Ekonomileri'nin toplu pazarlık kapsamı verilerinin Serbest Piyasa Ekonomileri'nin verilerinden daha yüksek düzeyde bulunduğu da görülmektedir (Heyes vd., 2012: 15). Bu sebeple yaşanan bu süreçle ilgili olarak piyasalaşma mantığına karşı bir duruş gösterildiği şeklinde yorum yapmak mümkündür.

Tablo 9: Gini Katsayısı⁷⁷

	1980'li yılların ortası	1990'lı yılların ortası	2000'li yılların ortası
Serbest Piyasa Ekonomileri			
İngiltere(UK)	0,32	0,35	0,34
ABD	0,33	0,35	0,37

⁷⁷ Gini katsayısı, transfer ve vergiler çıktıktan sonra ve yalnızca çalışma çağındaki(18-65 yaş aralığı) nüfus için hesaplanmıştır.

	1980'li yılların ortası	1990'lı yılların ortası	2000'li yılların ortası
İrlanda	0,32	0,32	0,32
Kanada	0,29	0,29	0,32
Avusturalya	--	0,30	0,31
Yeni Zelanda	0,26	0,33	0,33
Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri			
Almanya	0,25	0,27	0,30
Avusturya	0,23	0,23	0,27
İsveç	0,20	0,22	0,24
Japonya	0,30	0,32	0,31
Hollanda	0,26	0,28	0,27
Belçika	--	0,28	0,27
Danimarka	0,21	0,21	0,23
Finlandiya	0,20	0,23	0,27
Akdeniz Piyasa Ekonomileri			
Fransa	0,31	0,28	0,28
Yunanistan	0,33	0,32	0,31
İtalya	0,31	0,35	0,35
İspanya	0,30	0,28	0,31
Portekiz	--	0,34	0,38
Türkiye	--	--	0,41
Orta ve Doğu Avrupa Ekonomileri			
Polonya	--	--	0,38
Çek Cum.	--	0,25	0,27
Slovakya	-	--	0,27
Macaristan		0,27	0,30

Kaynak:Heyes vd., 2012: 13; OECD, 2015

Ülkeler arasında yaşanan eşitsizliği göstermesi açısından kullanılan gini katsayısı da aslında çalışan nüfusun ülkeler bazında yaşadığı eşitsizlikleri göstermesi açısından önemlidir. Heyes ve diğ., farklı kapitalizm türleri arasında eşitsizlik verileri açısından çok büyük fark olmadığını belirtmiştir. Yani hem Eş güdümlü Piyasa

Ekonomilerinde hem de Akdeniz Piyasa Ekonomilerinde eşitsizliklerin arttığı yani bu gruba dahil ülkelerin piyasa sürecine maruz kalarak, Serbest Piyasa Ekonomileri'ne yaklaştıkları vurgulanmıştır (Heyes vd., 2012: 15).

Ancak Tablo 9'daki veriler farklı yorumlamaları da beraberinde getirmektedir. Bu yorumlama Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri'nde eşitsizliğin Serbest Piyasa Ekonomileri'ne göre daha az olduğu sonucunu ortaya koymakta ve kurumsal düzenlemelerin savunulmasına destek sağlamaktadır.

Böylece, neo-liberalizmin emek piyasalarını esnekleştirilmesine yönelik tutumuna farklı ülkelerin farklı tepkiler gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bazı ülkeler bu sürece uyum sağlarken bazıları ise karşı bir duruş göstermiş yani yaşanan değişim sürecine direnmişlerdir. Neo-liberal söylemin esneklik yanlı tutumuna karşı bazı ülkelerin ortaya koyduğu bu direnç, kurumların katılık yaratması dolayısıyla kötü ekonomik performansa yol açması sebebiyle yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Nitekim günümüzün önemli bir sorunu olan işsizliğin temel kaynağının emek piyasası kurumları olduğu ifadesi de bu bağlamda tekrarlanmaktadır. Bu söylem özü itibari ile neo-liberalizmi temsil etmekte ve arka planında ülkelerin serbest piyasa ekonomilerine yönelimlerini hedeflemektedir. Buradan hareketle ikinci bölümde emek piyasası kurumları ve ekonomik sonuçlarının detaylı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM EMEK PİYASASI KURUMLARI, POLİTİKALARI VE EKONOMİK SONUÇLARI

1. EMEK PİYASASI KURUMLARINA YÖNELİK İKTİSADİ YAKLAŞIMLAR

Emek piyasalarına yönelik iktisadi yaklaşımları Reed (2010) iki başlık altında toplamıştır. Bunlardan ilki, emek piyasalarına yönelik neo-liberal yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temel savunusu emek piyasalarının esnekleştirilerek olumlu sonuçların elde edileceğidir. Bu doğrultuda her türlü düzenleme kötü olarak adlandırılmakta ve bu düzenlemelerin ortadan kaldırılması savunulmaktadır. İkinci yaklaşım ise emek piyasalarına yönelik alternatif yaklaşımlar olarak ifade edilmektedir. Burada neo-liberal yaklaşımın alternatifleri tek bir başlık altında toplanmıştır. Bu alternatif yaklaşımlar arasında vurgulanacak temel nokta, çalışmanın ilk bölümünde de üzerinde durulan, emek piyasalarının eksik rekabetçi yapısıdır. Emek piyasalarının bu yapısı emek piyasası kurumlarının önemini ve gerekliliğini öne çıkarmaktadır. Örneğin, Manning (2006), işverenlerin piyasa gücüne sahip olduklarını ve dolayısıyla bu güç sayesinde çalışanlar üzerinde hâkimiyet kurduklarını ifade eder. Emek piyasalarında gerekli düzenlemelerin yokluğunda ise bu gücün monopsoncu bir güç olacağını belirtir. Emek piyasalarına yönelik eksik rekabetçi sürecin analize dahil edildiği bu yaklaşımda emek piyasalarına yönelik bir müdahalenin gerekliliğinin altı çizilmektedir (Manning, 2006: 84). Dolayısıyla bu yapı ilk bölümde bahsedilen piyasaların eksik rekabetçi bir yapıda olduğu durumda kurumların önemi vurgusu ile örtüşmekte ve emek piyasasındaki kurumsal yapıların gerekliliğini haklı çıkarmaktadır. Bu noktadan hareketle belirtilen alternatif yaklaşım yerine kurumsal yaklaşım ifadesinin kullanılmasının çalışmanın bütünlüğünü sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu noktada Özveren, kurumsal iktisat ve kurumların sayıca arttırılmasını savunan kurumlar iktisadının farklı olduğunu vurgulasa da, yeni kurumsal iktisadın, oyun kuramının sağladığı kazanımlarla kurumların iktisadi açıklamasına yöneldiğini ifade etmiştir (Özveren, 2007: 15-16). Yine Kaufman, *Institutional Economics and the Theory of What Unions Do* ve *Institutional Economics and The Minimum Wage: Broadening The Theoretical and Policy Debate* çalışmalarında asgari ücret ve sendika

gibi kurumların analizinde kurumsal iktisat perspektifini kullanmıştır (Kaufman, 2010a: 4; Kaufman, 2010b). Nitekim bu çalışmada da kurumsal iktisat literatürünün, kurumların analizinde kullanılması amaçlanmaktadır.

1980’li yıllarda iktidara gelen muhafazakâr hükümetler emek piyasalarının esnekliğinin olumlu sonuçlara yol açacağı söylemini benimsemişlerdir. OECD’nin “Jobs Study” (1994) adlı raporunda da benzer bir yaklaşımın ifade edildiği görülmektedir. Yine İngiltere’de New Labour hareketinin de emek piyasalarının esnekliği üzerinden ekonomik söylemler geliştirdiği gözlenmektedir. Benzer gelişmeler AB üzerinden Lizbon Stratejisi vasıtası ile de izlenebilmektedir (Coats, 2006: 7). Son olarak ise yaşanan 2008 küresel krizi ile birlikte benzer savunular tekrar gündeme gelmiş ve krizin suçlusu olarak da emek piyasalarının esnek olmaması gösterilmiş ve krizden çıkış stratejisi olarak emek piyasalarının esnekleştirilmesi önerilmiştir. Kısacası, 1980’lerden günümüze gelene kadar benzer yaklaşımın sürekli tekrarlandığı tarihsel süreç içinde görülmektedir. Bu dönemin neo-liberalizmin hâkimiyeti altında olduğu ve dolayısıyla önerilen politikaların da neo-liberal politikalar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu doğrultuda iktisat teorisinde emek piyasaları esnekliğini savunan yaklaşım da neo-liberal yaklaşım olarak tanımlanır. Bu yaklaşım emek piyasaları esnekliğini engelleyecek her türlü düzenlemeyi kötü olarak görmekte ve eleştirmektedir⁷⁸ (Freeman, 2005a: 1; Reed, 2010: 30). Bu yaklaşım işsizlik yardımlarının miktarının düşük, sendikalaşma oranlarının zayıf ve toplu pazarlığın kapsamının düşük olduğu durumlarda büyüme ve istihdam oranlarının yüksek seviyede seyredeceğini savunur. Bu noktadan hareketle ABD’nin esnek emek piyasaları ile başarılı sonuçlar elde ettiği, Kıta Avrupa’sının ise esnek olmayan piyasalarının başarısızlığa yol açtığı tespiti ortaya konmuştur (Coats, 2006: 7). Kıta Avrupa’sındaki emek piyasaları performansının bu olumsuz seyri ise kurumsal yapılara (sendika ve hükümet kısıtlamaları gibi) bağlanmakta ve bu doğrultuda uygulanan politikaların ücretler ve istihdam esnekliğine etki ettikleri belirtilmektedir. Kıta Avrupa’sındaki bu duruma karşın Anglo-Sakson

⁷⁸ Emek piyasası esnekliğine yönelik çeşitli tanımlamalar ortaya konmuştur. Bunlardan ilki, emek piyasalarının esnekliğini makro ekonomik şoklara verilen hızlı cevap olarak tanımlamaktadır. İkinci tanımlama ise emek piyasalarının esnekliğini, yüksek istihdam ve düşük enflasyon gibi olumlu sonuçlarla ilişkilendirmektedir. Üçüncü tanımlama ise emek piyasalarının esnekliğini, kurumların, ücretleri ve emek piyasasındaki arz ve talebi etkilemesi şeklinde ifade etmektedir. (HM Treasury, 2003: 9-10).

ülkelerinin emek piyasası esnekliği methedilmekte ve Avrupa'ya örnek teşkil etmesi gerektiği vurgusu sürekli olarak tekrarlanmaktadır⁷⁹ (Freeman ve Nickell, 1988: 63; Esping-Andersen, 1995: 20).

Emek piyasalarında esnekliği savunan neo-liberal yaklaşımın temeli tam rekabettir. Bu yaklaşım emek piyasalarının tam rekabetçi ya da ona çok yakın olduğunu varsayar. Buradan hareketle tam rekabetçi bir emek piyasasında;

- Çalışanlar ürettiklerinin değeri kadar ücret alırlar. İktisat terminolojisi ile ifade edildiğinde, ücretler marjinal ürüne eşittir. Ücretler, yetenek (beşeri sermaye) ve diğer verimliliği arttırıcı faktörler (motivasyon gibi) tarafından belirlenir. Aynı verimlilik düzeyi ile çalışan iki kişi eşit ücret alır.
- Firmalar cari ücret düzeyinden istediği kadar çalışanı emek piyasasından bulabilir. Yine iktisadi terminoloji ile ifade edilirse bu durum firmaların yatay emek arz eğrisi ile karşılaştıklarını gösterir.
- İşverenler çalışanalara ürettikleri değerdan (marjinal ürün) daha az ücret vermeye giriştiklerinde, çalışanaları işlerinden ayrılmasını engelleyecek herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır.
- Çalışanlar bir işten diğerine maliyetsiz bir şekilde geçebilir (Reed, 2010: 32).

Neo-liberal düşünce emek piyasalarına yönelik yaptığı yukarıdaki açıklamalar ile piyasa mantığının emek piyasalarındaki gerekliliğini öne çıkarmıştır. Bu noktada piyasanın çalışmasını engelleyecek düzenlemeler ise kötü olarak tanımlanmış ve emek piyasalarında katılaşmaya sebep oldukları ifade edilmiştir. Bu düzenlemelerin ortadan kaldırılması ile emek piyasalarının esnekleştirileceği ve tekrar işler hale geleceğinin altı çizilmiştir (Wickham, 2002: 5). Ücret sınırlamaları, çalışma zamanlarının regülasyonu, istihdam koruma yasaları ve aktif istihdam politikaları gibi emek piyasası kurumları neo-liberal yaklaşım açısından şu şekilde eleştirilmektedir (Boeri ve van Ours, 2008: 4,15-16; Reed, 2010: 32-33):

⁷⁹ABD modeli, çalışma ve emek piyasası koşullarında esnekliği savunmaktadır. Bu sebeple, bu modelin karşısında yer alan bir modeli benimseyen Kıta Avrupası ise katı piyasalara sahip olmakla karakterize edilmektedir (Wickham, 2002: 5).

- **Ücret Sınırlamaları:** Çalışanların marjinal ürününden daha fazla bir asgari ücretin işsizliğe yol açacağı ifade edilmiştir. Çünkü bu durum firmalar açısından ekonomik değildir. Tersine bir durumdaysa, yani ücretler marjinal ürününden daha düşük bir seviyede belirlenirse, başka bir firmaya geçiş maliyetsiz olduğundan çalışanlar işlerini bırakacaktır.

- **Çalışma Saatlerinin Düzenlenmesi:** Çalışma zamanlarına yönelik sınırlamalar da emek piyasasının etkinliğini azaltacaktır. Çünkü çalışılan saat düzenlemeleri daha fazla çalışmak isteyen kişilerin isteğine cevap vermemektedir. Dolayısıyla neo-liberal yaklaşım çalışma saatlerine yönelik düzenlemeleri olumlu karşılamamaktadır.

- **İstihdam Koruma Yasaları:** Bu yasal düzenlemeler hem çalışanların iş değiştirmelerini zorlaştıracak hem de firmaların yeni işçi alımlarını maliyetli hale getirecektir. Böylelikle istihdam seviyelerinin azalmasına neden olacaktır.

- **Aktif İstihdam Politikası:** Bu politika da neo-liberal yaklaşım açısından gereksiz görülmektedir. Çünkü çalışanlar isterlerse maliyetsiz bir şekilde iş bulabilmektedirler.

- **İşsizlik Yardımları:** Bu yardımlar da çalışmaya yönelik teşviki azaltarak, işsizlik oranlarının yükselmesine yol açmaktadır.

Öte yandan, neo-liberal yaklaşım emek piyasası sonuçları üzerinde net bir etkisi olmayan ya da pozitif katkı sağlayan düzenlemelerin de mevcut olduğunu savunur. Bu düzenlemeler, annelik ve babalık izinleri, sağlık ve güvenlik yasaları, eğitim ve staj gibi düzenlemelerdir. Örneğin, sağlık ve güvenlik düzenlemeleri, maliyetli olarak algılsa da iş kazalarının görülme durumunu azaltarak çalışanların verimliliğinin artmasına yol açabilir (Reed, 2010: 33).

Yukarıdaki açıklamalar neticesinde neo-liberal yaklaşım savunucuları, emek piyasalarında kurumsal düzenlemelere karşı olduklarını ve emek piyasalarının esnekleştirilmesi neticesinde olumlu sonuçlar alınacağını belirtmektedirler. Ayrıca, uluslararası kurumların raporlarına bakıldığında da emek piyasası kurumlarının, makro ekonomik denge politikalarına ve yapısal uyum programlarına zarar vereceği ifade edilmiştir. Çünkü bu emek piyasası kurumları uygulanmak istenilen politikalara karşı çalışanların refahını korumayı amaçlamakta ve dolayısıyla uygulanan politikalara da karşı bir çıkışın meydana gelmesi kaçınılmaz olmaktadır (Freeman, 2005a: 4). Bu

bağlamda IMF ve OECD gibi uluslararası kurumlar da yukarıdaki açıklama ile bağlantılı olarak emek piyasalarında reformların gerekliliğini savunmuşlardır. Daha öncede belirtilen OECD'nin *The Job Study* adlı raporu bu açıdan önemli ve semboliktir. OECD'nin 1994 yılında yayınladığı bu raporunda, işsizlik sorununu, dönemin en korkutucu problemlerinden biri olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda bu sorunun çözümü doğrultusunda, çalışma sürelerinin esnekleştirilmesi, ücretlerde esneklik, iş gücü maliyetlerinin esnekliği, istihdam güvenliği yasası ve işsizlik yardımlarının kaldırılması gibi politika önerileri ortaya konmuştur. Diğer bir ifadeyle, raporda, emek piyasalarının esnekleştirilerek işsizlik sorununun çözülebileceği belirtilmiştir. Benzer yaklaşım IMF raporunda da görülmektedir. Bu raporda da ücret pazarlık süreci, emek piyasalarında yapılan regülasyonlar (çalışma saatleri, part-time çalışma, istihdam koruma ve asgari ücret gibi) ve işsizlik yardımlarının emek piyasalarında katılığa yol açtığı belirtilmiş ve işsizlik sorununun çözümü emek piyasalarının esnekleştirilmesinde aranmıştır (IMF, 1999: 95-105).

Buna karşın emek piyasalarının esnek olmasının beklenen gelişmelere yol açmadığını ifade eden alternatif yaklaşımlar da bulmak mümkündür. Nitekim Coats, esnek emek piyasasına sahip olan ABD'de düşük işsizlik oranları görülürken katı emek piyasasına sahip olan AB'de ise, işsizlik oranları yüksektir söyleminin yanlış olduğunu belirtir. Coats, ayrıca, bu ifadelerinde AB'nin tek bir ülke gibi düşünülmemeyeceğini belirtmiştir. Örneğin, Fransa ve Almanya yüksek işsizlik oranına sahip iken, Danimarka, Hollanda, İsveç ve Avusturya daha düşük işsizlik oranlarına sahiptir. Dolayısıyla neo-liberal söylemin belirttiği gibi emek piyasası kurumlarının işsizliğe yol açtığı ve bu yüzden emek piyasalarının esnekleştirilmesi gerektiği şeklindeki bir söylemin kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır (Coats, 2006: 10). Freeman, Howell'ın *Fighting Unemployment: The Limits of Free Market Orthodoxy* adlı çalışmasının önsözünde, İskandinav ülkelerinin elde ettikleri başarılar karşısında Yeni Zelanda'nın başarısızlığının ortaya konduğunu ve ortaya çıkan performansların *basit bir esneklik hikayesi* ile açıklanamayacağını belirtmiştir (Howell, 2005; Freeman, 2005b).

Öte yandan, Baker ve diğ. (2003; 2004), geleneksel görüş olan emek piyasası kurumlarının işsizliğe yol açtığı görüşünün eldeki kanıtlar ile gerçekçi olmadığını ifade etmiştir. Nitekim emek piyasalarını yüksek düzeyde regüle etmiş bazı ülkelerin istihdam performansının ABD'den daha iyi olması bu argümanı desteklemiştir. Ayrıca onlar,

birçok ekonomist ve uluslararası kuruluş tarafından yapılan vurgunun aksine emek piyasaları kurumları ve işsizlik arasında güçlü bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Nickell (1997), emek piyasasındaki kurumların bazı Avrupa ülkelerinde yüksek işsizliğe yol açtığını ancak bu yargının AB ülkelerinin emek piyasalarının katı ve dolayısıyla işsizlik oranlarının da yüksek olduğu sonucunu çıkarmanın hatalı olacağını belirtmiştir. Bellot ve Ours, emek piyasası kurumları ve emek piyasasının performansı arasında birebir ilişki olmadığını belirtmiş ve emek piyasaları katı olarak sınıflandırılan ülkelerin aslında oldukça iyi bir performans gösterdiklerini ifade etmiştir (Bellot ve van Ours, 2004: 621). Diğer taraftan, Ederveen ve Thissen (2004) ise, AB'ye sonradan dahil olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin emek piyasalarına yönelik liberal uygulamaları gerçekleştirmelerine rağmen işsizlik oranlarının yüksek seyrinin devam ettiğini belirtmiştir. Bu sebeple, işsizlik oranlarının emek piyasası kurumları ile ilişkili olmadığını, sorunun yapısal, yasal ve demokratik olduğunu öne sürmüştür. Dahası, Freeman, kurumların gelir dağılımını düzenleyici bir rolünün olmasının (asgari ücret, sendikalar) ve işsizliğin olumsuz taraflarını gidermeye yönelik (işsizlik yardımları) katkısının, kurumsal yapılanmaların olumlu tarafları olduğunu ifade etmiştir (Freeman, 1998: 9; Freeman, 2008: 19-20; Boeri ve van Ours, 2008: 20).

Emek piyasalarına yönelik savunulan kurumsal yaklaşımda, neo-liberal yaklaşımın bireysel davranışların rasyonel, ileri görüşlü ve fayda maksimizasyoncu olduğu şeklindeki varsayımları kabul edilmektedir. Ancak neo-liberal yaklaşımın tam rekabetçi bir emek piyasası varsayımı yerine emek piyasalarının eksik rekabetçi yapıda olduğu belirtilmektedir. Çünkü ilgili piyasada çalışanlar ve işverenler arasında bilgi asimetrisi ve dışsallıklar gibi piyasanın etkin çalışmasını engelleyen faktörler mevcuttur. Dolayısıyla emek piyasalarının eksik rekabetçi bir piyasa olduğu kabulü, emek piyasasına yönelik yapılacak düzenlemeler ile ilgili açıklamaların da değişmesine ve neo-liberal yaklaşımdan ayrılmasına yol açmaktadır. Yapılacak düzenlemeler ve ortaya çıkması beklenen sonuçlar aşağıdaki şekilde ele alınmıştır (Boeri ve van Ours, 2008:18-20; Reed, 2010: 36-38) :

- **Ücret Sınırlamaları:** Asgari ücret düzenlemelerinin yokluğunda, çalışanlar marjinal verimliliklerinden daha düşük bir ücret alacaklarından işlerinden ayrılmayı ekonomik bulacaklardır. Bu da işsizlik oranlarında artışa sebep olacaktır.

Ancak asgari ücret düzenlemeleri ile çalışanların ücretleri yükseltirirse, çalışanlar işlerinde devam edecek ve bu sayede işsizlik oranları da yükselmeyecektir.

- **Ücret Pazarlıkları:** Ücret pazarlıkları, ücretlerin yükselmesine yol açacaktır. Böylece, ürettiği katma değer altında ücret alan çalışanlar yükselen ücretler ile birlikte ürettikleri değere karşılık gelecek bir ücret elde etmiş olacaklar ve dolayısıyla işlerini terk etmeyeceklerdir. Bu sayede hem adil bir ücret elde edilecek hem de işsizlik oranlarının yükselmesi engellenmiş olacaktır.

- **Çalışma Saatlerinin Düzenlenmesi:** Bu düzenleme ile işveren tarafından çalışanların daha fazla süre çalışmaya zorlanmasının önüne geçilecek ve böylece çalışanlar işlerini bırakmak zorunda kalmayacaklardır. Yapılan bu düzenlemelerle hem daha insani bir çalışma koşulu yaratılacak hem de işsizlik oranlarındaki değişim engellenecektir.

- **Aktif İstihdam Politikaları:** Bu politikalar iş bulmanın maliyetini azaltarak işsizlik oranlarında düşüşün sağlanmasına yol açacaktır.

- **İşsizlik Yardımları:** Bu yardımlar iş aramanın maliyetini sübvansede etmektedir. Bu sayede hem çalışanların kendilerine uygun bir iş bulma fırsatı hem de firmaların aradığı standartta bir çalışana istihdam etme ortamı sağlanacaktır.

- **Sendikalar:** Bu kurumlar, çalışma ve çalışma ortamı ile ilgili şikâyet ve konularla ilgilenmekte, diğer bir ifadeyle, çalışanların sesi olmaktadır. İş değiştirmenin maliyetli olması sebebiyle çalışanlar işten çıkmak yerine sorunlarını ve şikâyetlerini dile getirmeyi tercih etmektedir. Sendikalar da çalışanların sesi olarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Ayrıca sendikalar, çalışan ve firma arasındaki bilgi paylaşımında da önemli bir rol oynamaktadırlar.

- **Sağlık ve Güvenlik Yasaları:** Bu yasalarla uygun çalışma koşulları yaratılarak çalışanların işlerine devam etmesi amaçlanmaktadır.

Emek piyasalarının eksik rekabetçi bir yapıda olduğu kabulü ile birlikte yapılan değerlendirmelerin neo-liberal yaklaşımdan nasıl farklılaştığı yukarıdaki açıklamalardan anlaşılabilir. Nitekim emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemeleri kötü olarak tabir eden neo-liberal yaklaşımın aksine ortaya konan kurumsal yaklaşımda, emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemelerin gerekliliği vurgulanmıştır.

Diğer taraftan, emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemelerin gerekliliğini savunan Freeman (2005a) ve Manning (2006), ortaya konan düzenlemelerin her zaman faydalı olacağı anlamına gelmediğini ifade ederler. Örneğin, asgari ücretler çok yüksek olursa olumsuz bir sonuç ortaya çıkabilir. Öte yandan, neo-liberal yaklaşımın yaptığı emek piyasaları düzenlemelerinin zararlı olduğu şeklinde kapsayıcı bir tespit de hatalı olduğu belirtilir. Onun yerine kendi bağlamlarında kurumsal düzenlemelerin incelenmesinin faydalı olacağı ifade edilir (Reed, 2010: 38). Bu doğrultuda emek piyasaları kurumlarının incelenmesi ve emek piyasası üzerine olan etkilerinin analiz edilmesi bu görüşlerin değerlendirilmesi açısından önemli olmaktadır. Dolayısıyla öncelikle istihdam koruma düzenlemeleri, işsizlik yardımları, aktif emek piyasası politikaları, sendikalar ve asgari ücret gibi kurumsal düzenlemelerin incelenmesi ve bu kurumların emek piyasaları üzerindeki etkisinin işsizlik ve istihdam bağlamında analiz edilmesi amaçlanmıştır. Böylece bu analiz ile kurumsal yapıların emek piyasasında yarattığı etki ile ilgili olarak daha doğru tespitler yapma imkânı elde edilebilecektir.

2. EMEK PİYASASI KURUMLARININ EKONOMİK SONUÇLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

2.1. Emek Piyasası Kurumları Ve İşsizlik İlişkisi

Bir önceki kısımda emek piyasaları kurumlarına yönelik yaklaşımlar analiz edilmiştir. Bu yaklaşımlardan ilki, emek piyasalarındaki kurumların ve düzenlemelerin olumsuz ekonomik performansın temel sebebi olduğunu ifade etmekte ve bu kurumların ortadan kaldırılmasının gerekliliğini vurgulamaktaydı. Alternatif olarak ortaya konan yaklaşımda ise emek piyasası kurumlarının ortaya çıkan aksaklıkların düzenlenmesi için gerekli olduğu savunulmaktaydı.

Bu noktadan hareketle emek piyasasındaki mevcut kurumların ekonomik sonuçlar üzerindeki etkisinin incelenerek kurumların ortaya çıkan olumsuzlukların nedeni olup olmadığı analiz edilecektir. Analizde kullanılacak temel değişken işsizliktir. Ancak işsizlik oranlarının analize dahil edilmesi de çeşitli eleştirilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlardan ilki hesaplama yöntemleri ile ilgilidir. Örneğin, ILO'nun işsizlik oranlarının ölçümü aktif olarak iş arayanları kapsamaktadır. Dolayısıyla uzun dönemli

işsizler, iş bulma umudunu kaybettiklerinden ve tekrar iş başvurusu yapmadıklarından bu oranlar içerisinde yer almamaktadır. Yapılan bir diğer eleştiri de part-time çalışan ve düşük ücret alanların yoğun olduğu ülke işsizlik oranları (ABD) ile refah devleti yapılanmalarının mevcut olduğu, ücretlerin asgari düzeyde belirlendiği ve part-time işlerin az olduğu ülkelerin (Kıta Avrupası) işsizlik rakamlarının kıyaslanamamasıdır. Son olarak, iş aramayan yani inaktif durumda olan bir işsiz, iş bulması durumunda aktif konuma geçebilir. Fakat işsizlik rakamları bu kişileri de kapsamamakta, bu da hatalı ölçüme neden olmaktadır. Bu noktada istihdam oranlarının kullanılmasıyla daha gerçekçi sonuçlar elde edileceği ifade edilmektedir (Reed, 2010: 49). Dolayısıyla yapılacak analizlerde işsizlik oranlarının yanı sıra istihdam oranlarının da kullanılmasıyla bahsedilen açıkların kapatılması amaçlanmıştır.

Emek piyasası kurumlarının işsizlik oranlarındaki yüksek seyrin nedeni olduğu literatürde sıklıkla duyulan söylemlerden biridir. ABD'nin esnek emek piyasalarının düşük işsizlik oranlarına yol açtığı bu noktada örnek olarak gösterilirken, AB'nin de işsizlik sorununu çözmesi için emek piyasalarını esnekleştirmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu doğrultuda emek piyasalarının esnekleştirilerek işsizlik oranlarının azaltılacağına yönelik analizlere ilgili literatürde (OECD, 1994; Scarpetta, 1996; IMF, 1999; Bernal-Vergudo vd., 2012; Furceri, 2012) rastlamak mümkündür.

Tablo 10: İşsizlik Oranları

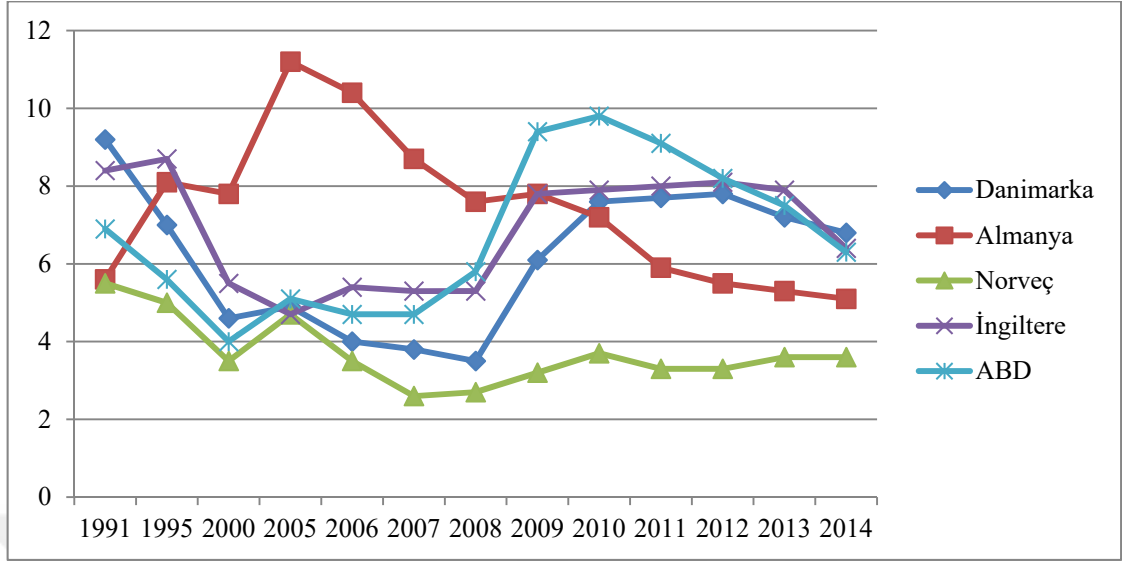
	1991	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Avusturalya	9,7	8,6	6,4	5,1	4,9	4,4	4,3	5,7	5,3	5,1	5,3	5,8	6,2
Avusturya	3,4	3,7	3,5	5,7	5,3	4,9	4,2	5,4	4,9	4,6	4,9	5,4	5,7
Belçika	7	9,4	7	8,5	8,3	7,5	7	8	8,4	7,2	7,6	8,5	8,6
Kanada	10,4	9,6	6,9	6,8	6,4	6,1	6,2	8,4	8,1	7,6	7,4	7,2	7
Çek Cumhuriyeti	2,3	4	8,8	8	7,2	5,4	4,4	6,8	7,4	6,8	7	7	6,2
Danimarka	9,2	7	4,6	4,9	4	3,8	3,5	6,1	7,6	7,7	7,8	7,2	6,8
Finlandiya	6,6	15,4	9,8	8,4	7,7	6,9	6,4	8,4	8,5	7,9	7,8	8,3	8,7
Fransa	9,2	11,9	10,3	8,9	8,9	8	7,4	9,1	9,3	9,2	9,9	9,9	9,9
Almanya	5,6	8,1	7,8	11,2	10,4	8,7	7,6	7,8	7,2	5,9	5,5	5,3	5,1
Yunanistan	7,8	9,3	11,6	10,1	9,1	8,5	7,9	9,8	12,9	18,1	24,7	27,7	26,7
Macaristan	11,6	10,2	6,4	7,2	7,5	7,5	7,9	10	11,3	11,1	11	10,2	7,8
İrlanda	15,1	12,4	4,7	4,8	4,7	4,9	5,9	12,5	14,1	14,9	15,3	14,1	12,1

	1991	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İtalya	11,1	11,7	10,6	7,9	6,9	6,2	6,8	7,9	8,5	8,5	10,8	12,3	12,9
Japonya	2,1	3,3	5	4,6	4,3	4,1	4,2	5,3	5,3	4,8	4,6	4,3	3,8
Hollanda	6,9	7,1	3,1	5,3	4,3	3,6	3	3,7	4,5	4,4	5,3	6,7	7,5
Yeni Zelanda	10,7	6,5	6,2	3,9	3,9	3,8	4,3	6,3	6,7	6,7	7,2	6,5	6
Norveç	5,5	5	3,5	4,7	3,5	2,6	2,7	3,2	3,7	3,3	3,3	3,6	3,6
Polonya	11,4	13,7	16,4	18	14	9,7	7,2	8,3	9,7	9,8	10,2	10,4	9,1
Portekiz	4,2	7,4	4,2	8,1	8,1	8,5	8	10	11,4	13,3	16,3	17	14,5
Slovakya	10,9	13,1	18,8	16,2	13,3	11	9,6	12	14,4	13,7	14	14,3	13,2
Slovenya	5,5	7,2	6,9	6,7	6,1	5	4,5	6	7,4	8,3	9	10,2	9,9
İspanya	16,2	22,8	13,9	9,2	8,5	8,3	11,3	18	20	21,6	24,9	26,2	24,6
İsveç	3,3	9,2	5,9	7,8	7,1	6,2	6,3	8,5	8,7	7,9	8,1	8,2	8,1
İsviçre	1,8	3,4	2,7	4,5	4,1	3,7	3,4	4,2	4,6	4,1	4,3	4,5	4,7
Türkiye	8,4	7,8	6,7	10,9	10,5	10,5	11,2	14,3	12,1	10	9,4	9,9	10,1
İngiltere	8,4	8,7	5,5	4,7	5,4	5,3	5,3	7,8	7,9	8	8,1	7,9	6,4
ABD	6,9	5,6	4	5,1	4,7	4,7	5,8	9,4	9,8	9,1	8,2	7,5	6,3

Kaynak: OECD, 2015; World Bank, 2015.

Tablo 10, seçilen OECD ülkelerinin 1991 ile 2014 yılları arasındaki işsizlik oranlarını göstermektedir. Tablodaki işsizlik oranları OECD'nin ve Dünya Bankası'nın yayınladığı istatistiklerden yararlanılarak oluşturulmuştur. Tablodaki veriler grafiğe aktarıldığında verilerin hem görsel açıdan izlenmesi hem de yorumlanması daha kolay olmaktadır. Ancak bütün ülkeleri grafiğe aktarmak ülkelerin takip edilmesini zorlaştıracağından seçilen ülkeler üzerinden analiz yapılması uygun görülmüştür. Ülkeler seçilirken dikkate alınan husus, emek piyasalarının esnekliği ve katılımı olmuştur. Bu doğrultuda emek piyasaları esnek olarak tanımlanan ABD ve İngiltere ile emek piyasalarında kurumsal yapılanmalara sahip olan Danimarka, Almanya ve Norveç gibi ülkelerin verileri analiz edilerek Şekil 3 oluşturulmuştur.

Şekil 3: Ülkelerin İşsizlik Oranlarının Karşılaştırılması

Kaynak: OECD,2015; World Bank, 2015

Şekil 3 incelendiğinde göze çarpan en önemli husus emek piyasalarında kurumsal düzenlemelere sahip olan ülkelerin bahsedildiği gibi işsizlik oranları açısından kötü bir durumda olmadıklarıdır. Bu noktada Norveç, 1990-2014 yılları arasında işsizlik rakamları açısından en iyi performansı gösteren ülkedir. Yine ABD'nin işsizlik oranı 1990'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar iyi bir performans gösterirken, 2000'li yıllardan sonra bu oranın yükseldiği görülmektedir. 2008 küresel krizi ile birlikte işsizlik oranı tepe noktasına ulaşmıştır. İngiltere'nin de ABD ile benzer bir güzergâh izlediği söylenebilir. Danimarka'nın işsizlik rakamları her ne kadar küresel kriz sonrası yükselse de bu artış ABD ve İngiltere'nin gerisinde kalmıştır. Öte yandan, küresel kriz sürecinde işsizlik oranları açısından iyi bir performans gösteren ülkelerden biri Almanya'dır. Almanya'nın küresel kriz sürecinden daha az etkilenmesi ve hızlı bir şekilde toparlanması mevcut kurumsal düzenlemeleri ile ilişkilendirilmektedir. Benzer şekilde Howell da, güçlü refah devleti yapılanmalarına sahip Avusturya ve Norveç gibi ülkelerin işsizlik oranlarının ABD'den daha düşük düzeyde seyrettiğini ifade etmiştir. Ayrıca, ücret eşitsizlikleri düşük ve sosyal koruma seviyeleri yüksek olan Danimarka, Hollanda ve İsveç gibi Avrupa Refah Devletlerinin de işsizlik oranlarının İngiltere'nin işsizlik oranlarından düşük olduğunu belirtmiştir (Howell, 2005: 310). Dolayısıyla genel olarak kurumsal düzenlemelerin işsizlik üzerine olan etkisinin neo-liberal yaklaşımın belirttiği gibi olumsuz olmadığı söylenebilir. Bu noktadan hareketle bir sonraki alt

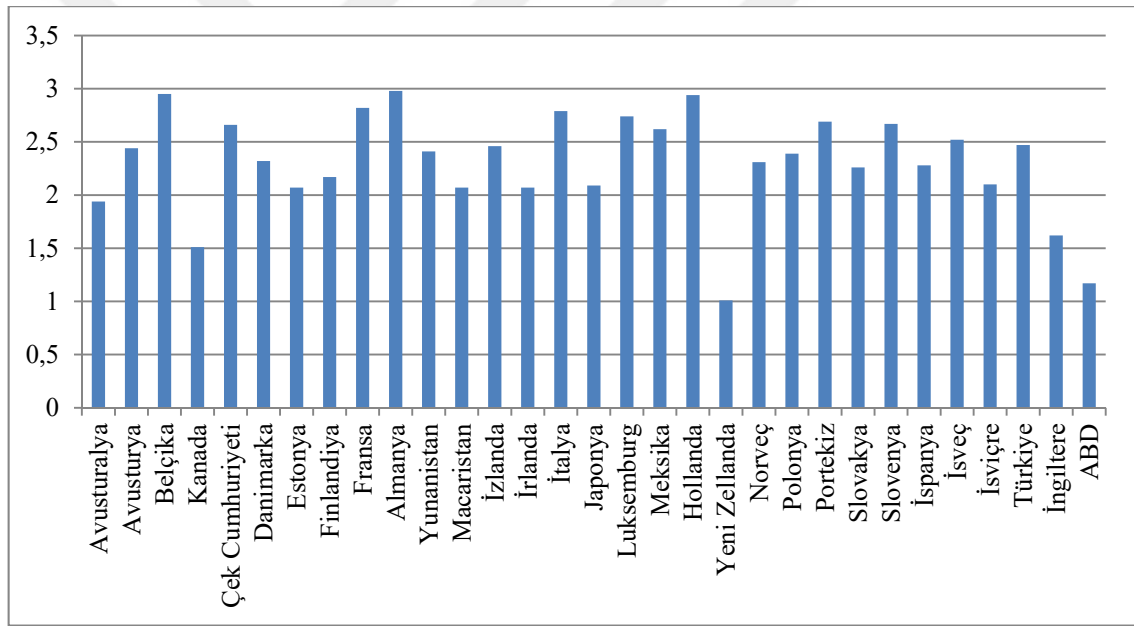
bölümde, emek piyasasındaki kurumsal düzenlemeler ve bu düzenlemelerin işsizlik ve istihdam üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

2.1.1. İstihdam Koruma Yasaları

İstihdam koruma yasaları, işe alım ve işten çıkarma kurallarını içermektedir. Bu yasalar çalışanların refahlarını korumayı amaçlamaktadır (Cazes, 2002: 3). İstihdam koruma yasalarının işsizlik yardımları ile benzerlikleri bulunmakla birlikte ayrıldıkları temel nokta ise yardımcı oldukları kitlelerle ilgilidir. İstihdam koruma yasaları çalışanların refahını korumayı amaçlarken işsizlik yardımlarının odak noktasını ise işsizler oluşturmaktadır (Boeri ve van Ours, 2008: 200). Dahası, istihdam koruma yasası çalışanların işsiz kitesine dahil olmalarını maliyetli bir hale getirerek işlerine devam etmelerini sağlamaktadır (Duman, 2014: 47). Öte yandan ise, işverenler yapılan bu yasal düzenlemeleri, işçileri işten çıkarma özgürlüklerini sınırladığı gerekçesiyle eleştirmiştir (Riboud vd., 2002: 4). Bu bağlamda katılık-esneklik tartışması ile ilgili olarak bu yasaların emek piyasasında katılıklara yol açtığı ve emek piyasasının etkin çalışmamasına neden olduğu görüşü ilgili literatürün egemen söylemidir (Scarpetta, 1996: 71; Cazes, 2002: 3; Feldman, 2009: 88). Ayrıca bu düzenlemelerin, ortaya çıkan şoklara cevap kabiliyetini de azalttığı belirtilmektedir (Duman, 2014: 47). Diğer taraftan ise, bu yasal düzenlemelerin işsizlik üzerinde belirli bir etkisi olmadığını savunan görüşler de ortaya konmuştur (Baker vd., 2004; Rodgers, 2007: 3; Vandenberg, 2010: 15). Bu bağlamda OECD de, istihdam koruma yasalarının işsizlik üzerindeki etkisinin muğlak olduğunu belirtmiştir (OECD, 2004: 63). Özellikle 1990'lı yıllardan sonra, uygulanan ekonomik ve sosyal reformlar neticesinde bu düzenlemeleri eleştirenlerin baskın geldiği ve bunun doğal sonucu olarak da bu düzenlemelerin zayıfladığı gözlemlenebilir. Örneğin, merkezi planlamanın uygulandığı ülkelerde işçiler yüksek düzeyde istihdam güvenliğine sahip iken ilerleyen yıllarda bahsedilen reformlar neticesinde işçiler bu ayrıcalıklarını kaybetmeye başlamışlardır (Ederveen ve Thissen, 2004: 21). Ancak bu zayıflamaya rağmen ülkeler arasında farklı düzenlemelerin ortaya çıktığı da görülebilir. Bu farklılıklar OECD'nin yayınladığı istihdam koruma yasası endeksi üzerinden incelenebilir.

Oluşturulan endeksler ülkelerde uygulanan yasal düzenlemelerin katılık derecesini göstermesi açısından önemli olmaktadır. OECD'nin ortaya koyduğu istihdam koruma yasası düzenlemeleri endeksi ile ilgili iki yöntem mevcuttur. Bunlardan ilki, kalıcı ve geçici istihdam ile ilgili yasal düzenlemeleri dikkate alan bir yöntemdir. İkinci yöntem ise, endeks kapsamına toplu işten çıkarma ile ilgili yasal düzenlemeleri de dahil etmiştir. Bu endeks 1'den 6'ya kadar değer almaktadır. Ülkelerde İstihdam koruma yasaları sertleştikçe endeksin aldığı değerler de artmaktadır (Riboud vd., 2002: 4). Çalışmada kullanılan genel endeks değeri, kalıcı ve geçici işte çalışanlara yönelik düzenleme ile toplu işten çıkarmaya yönelik istihdam koruma düzenlemesini kapsamaktadır.

Şekil 4: İstihdam Koruma Düzenlemesi (Genel Endeks Değeri-2013)

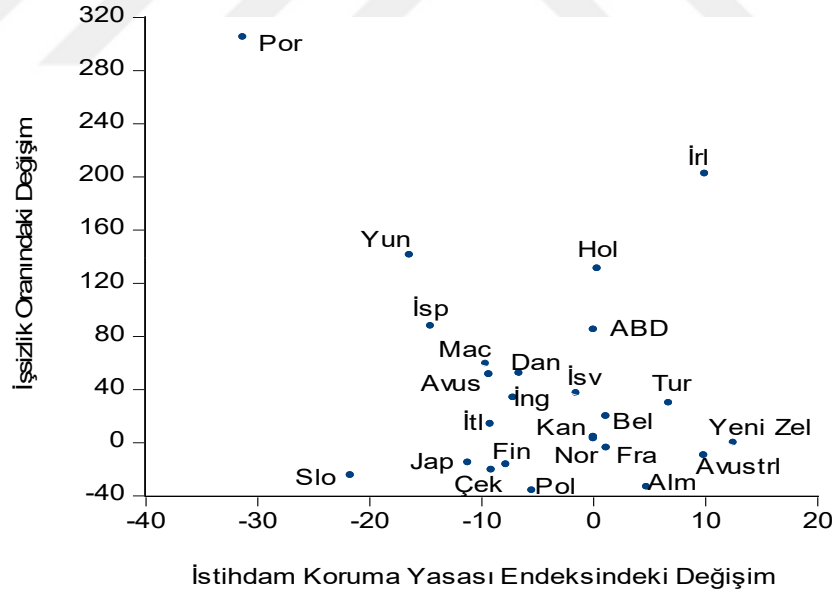
Kaynak: OECD, 2015

Şekil 4 incelendiğinde aldığı genel endeks değeri itibari ile istihdamın korunmasına yönelik düzenlemelerin katı olmadığı ülkeler Yeni Zelanda ve ABD'dir. Yine Avustralya, Kanada ve İngiltere de katı olmayan yasal düzenlemelere sahip ülkeler arasındadır. Almanya, Fransa ve Avusturya gibi Kıta Avrupası ülkelerinde ise bu oran yüksek düzeylerde seyretmektedir. İspanya, Yunanistan, İtalya ve Türkiye gibi Güney Avrupa ülkeleri de, ortalama olarak aldıkları endeks değerleriyle, istihdam korumasına yönelik olarak katı düzenlemelere sahip ülkeler içerisinde oldukları görülmektedir.

İstihdam koruma düzenlemelerinin emek piyasalarında ortaya çıkardığı ekonomik sonuçların analiz edilmesi için bu yasal düzenlemelerin işsizlik ve istihdam üzerindeki etkisinin ortaya konması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesinde saçılım diyagramları kullanılmıştır.

İşsizlik oranındaki değişim ile istihdam koruma yasası endeksinin değişimi arasındaki ilişki Şekil 5'teki saçılım diyagramı aracılığı ile görülebilir. Emek piyasalarında etkili olan diğer faktörlerin analize dahil edilmemesi, ülkelerdeki ölçümlerin farklılıkları ve birçok konuya değinmenin imkânsızlığı gibi nedenler saçılım diyagramları ile yapılan analizlerin eksik yönlerini oluşturmaktadır. Ancak her ne kadar bu analiz yöntemi eleştirilmiş olsa da 2006 yılında OECD'nin *Employment Outlook* çalışmasında da bu yöntem kullanılmıştır (Reed, 2010: 56). Ayrıca, Rodgers (2007), Cazes (2002), Reed (2010) ve Duman (2014) emek piyasası kurumları, işsizlik ve istihdam oranları arasındaki ilişkiyi incelerken benzer yöntemleri kullanmışlardır.

Şekil 5: İstihdam Koruma Yasası Endeksi ve İşsizlik Oranları Değişim Değerleri (2000-2013)

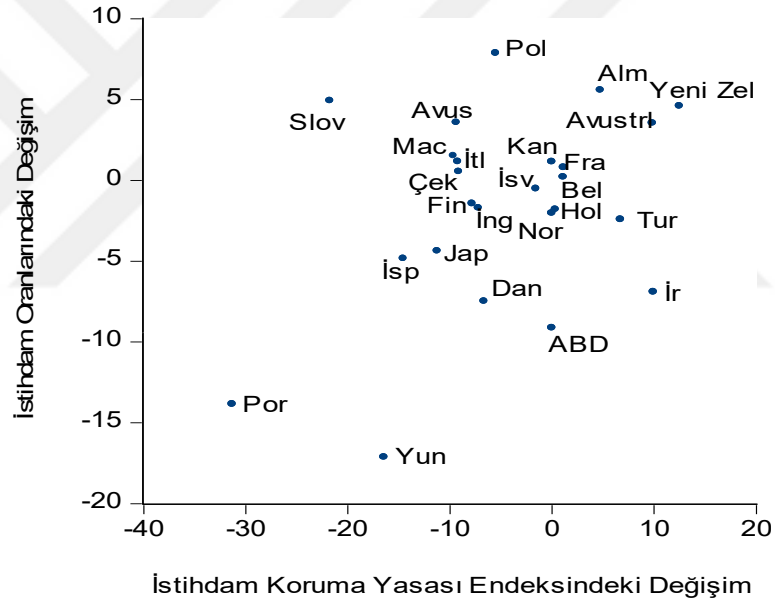

Seçili OECD ülkelerinin istihdam koruma yasası endekslerinin değişim değerleri ile işsizlik oranlarının değişim⁸⁰ değerleri (2000-2013) arasındaki ilişki Şekil 5

⁸⁰ Reed yıllar itibari ile yaşanan değişimlerin alınmasının değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti noktasında faydalı olacağını belirtmiştir (Reed, 2010: 69). Bu yüzden bu çalışmada değişim değerleri kullanılmıştır.

aracılığıyla gösterilmektedir. Şekil 5 incelendiğinde ABD ve Kanada'nın istihdam koruma yasası endeks değişimi sıfırken, işsizlik oranlarında bir artış yaşadığı görülmektedir. Dikkat çekici olan Yunanistan İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde endeks değerleri yıllar itibariyle düşerken işsizlik oranları da artış göstermiştir. Yaşanan bu gelişmeler istihdam koruma yasalarının işsizlik oranlarındaki yükselişi engelleyeceği şeklindeki söylem ile tutarlılık göstermektedir. Diğer taraftan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'da endeks değerleri düşerken, işsizlikte azalmıştır. Türkiye'nin ise endeks değeri artarken, işsizlik oranları da artış göstermiştir. Bu gelişmeler ise neo-liberal yaklaşımı haklı çıkartan gelişmeler olarak ileri sürülmektedir.

Şekil 6: İstihdam Koruma Yasası Endeksi ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2000-2013)

Şekil 6'da farklı OECD ülkelerinin istihdam oranları ile istihdam koruma yasası endekslerindeki değişim değerleri (2000-2013) arasındaki ilişki görülmektedir. ABD'nin belirtilen yıllar arasında istihdam koruma endeksi sabit kalırken istihdam oranlarında düşüş gerçekleşmiştir. Bu bağlamda dikkat çeken ülkeler ise Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya olmuştur. Bu ülkeler endeks değerlerindeki düşüş karşısında istihdam oranlarını arttırmışlardır. Katı bir istihdam koruma endeksine sahip bir ülke olarak adlandırılan Türkiye'de ise istihdam koruma yasası endeksinde gerçekleşen artış karşısında istihdam oranlarında bir düşüş gerçekleşmiştir. Ancak katılık üzerine yapılan vurgu ile kıyaslandığında bu düşüş beklenilenden daha düşük

düzyededir. Öte yandan, Almanya'da ise endeks değeri 2000'den 2013 yılına artmasına rağmen istihdam oranlarında da artış gerçekleşmiştir. Dolayısıyla emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemelerden biri olan ve emek piyasalarındaki katılığın göstergesi olarak tanımlanan istihdam koruma düzenlemelerinin emek piyasalarında olumlu ya da olumsuz sonuçlara yol açtığını söylemek oldukça zor olmaktadır.

2.1.2 İşsizlik Yardımları ve Aktif Emek Piyasası Politikaları

Emek piyasalarına bakıldığında aktif ve pasif olmak üzere iki tür politikanın varlığından söz edilmektedir. İşsizlik sigortası ve erken emeklilik gibi geleneksel politikalar pasif programlar olarak tabir edilirken, arabuluculuk, staj ve istihdama yönelik destek gibi daha yeni düzenlemeler ve politikalar ise aktif istihdam politikaları olarak tanımlanmaktadır.

İlgili teorik literatürde pasif istihdam politikalarının işsiz kitlenin işsizliğine devam etmesine neden olurken aktif istihdam politikalarının ise işsizlerin yeni iş alanlarına dahil olmalarını sağlayan gelişmelere yol açtığı belirtilmiştir (Riboud vd., 2002: 7). Dolayısıyla aktif istihdam politikalarını destekleyen bir tutumun ilgili literatürde öne çıktığı ve popülaritesini arttırdığı söylenebilir.

2.1.2.1. Pasif İstihdam Politikaları

Emek piyasalarında pasif politika denildiğinde akla gelen en önemli program işsizlik sigortası olmaktadır. Geçmişten günümüze bakıldığında, işsizlik sigortasının kapsamının ve miktarının azaldığı yani ülkelerin artık bu konuda daha az cömert oldukları görülmektedir. Bu bağlamda işsizlik yardımlarının miktarı (yerine geçme oranı-replacement rate), yapılan yardımın süresi (benefit duration) ve işsizlerin ne kadarının bu yardımlardan faydalandığı (coverage rate) gibi değişkenler pasif istihdam politikalarını değerlendirirken dikkate alınmıştır (Cazes, 2002: 7).

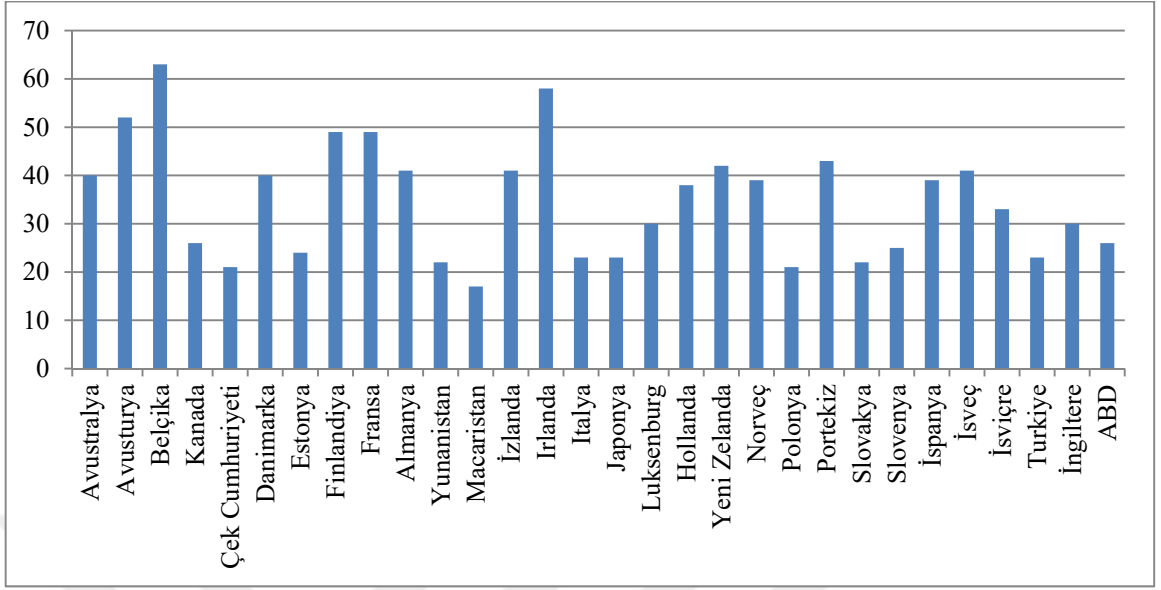
- i. **Yerine Geçme Oranı:** Bu oran, yapılan yardımların önceki ücretlere oranını göstermektedir. Bu oranlar ülkeler arasında farklılıklar göstermekle birlikte yapılan yardımların büyüklüğünü göstermesi açısından da önemli olmaktadır.

- ii. **Yardımların süresi:** Yapılan yardımların ne kadar süre ile devam ettiğini bize göstermektedir. Yardımların süresi de ülkeler arasında farklılıklara yol açmaktadır.
- iii. **Kapsama Oranı:** İşsizlerin yüzde kaçının işsizlik sigortasından faydalandığını göstermektedir.

Neo-liberal yaklaşım yapılan işsizlik yardımlarının işgücü maliyetlerini ağırlaştırdığını ve ücretlilerin emek piyasalarındaki davranışlarını etkilediğini belirtmektedir. Belirtilen yardımların işverene maliyet olarak yansıdığı ve işverenin belini büktüğü ifade edilirken, bu yardımlarla geçinenlerin ise çalışma duygularını yitirdikleri belirtilmiştir. Daha açık ifade edilirse yapılan yardımların işsizliğin nedeni olduğu söylenmiştir. Bu noktada çözüm önerisi olarak da işsizlik yardımlarının miktarı ve süresinin azaltılması gibi reformlar önerilmektedir. Ancak diğer taraftan yapılan yardımları işsizliğin nedeni değil işsizliğin bir sonucu olarak gören ve bu yardımların yapılması gerekliliğini savunanlar da bulunmaktadır (Cordonnier, 2014: 67-71). Her ne kadar işsizlik yardımlarının miktarı, süresi ve kapsamı işsizlerin iş arama motivasyonunu etkilese de bu yardımların bolluğu işsiz kalmanın olumsuzluklarını azaltmaktadır (Dev Roy, 2009: 16).

İlgili literatüre bakıldığında, çalışmaların bir kısmı bu düzenlemelerin işsizliği arttıracaklarını vurgularken diğer kısmı ise bu düzenlemelerin işsizlik üzerinde bir etkisi olmadığını belirtmektedir. Örneğin, Scarpetta (1996) ve Vandenberg (2010), yüksek seviyedeki işsizlik yardımlarının işsizlik oranlarını arttırdığını belirtmiştir (Scarpetta, 1996: 71; Vandenberg, 2010: 15). Bundan farklı olarak, Feldman ise yapılan işsizlik yardımlarının işsizlik oranları üzerinde bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir (Feldman, 2009: 88). Benzer şekilde, Kim (2009) de, işsizlik yardımlarının işsizlik ve istihdam üzerine etkisi olmadığını, işsizlik yardımlarının süresinde yaşanan artışın uzun dönem işsizlik oranlarını arttırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Şekil 7: İşsizlik Yardımları (2013)*

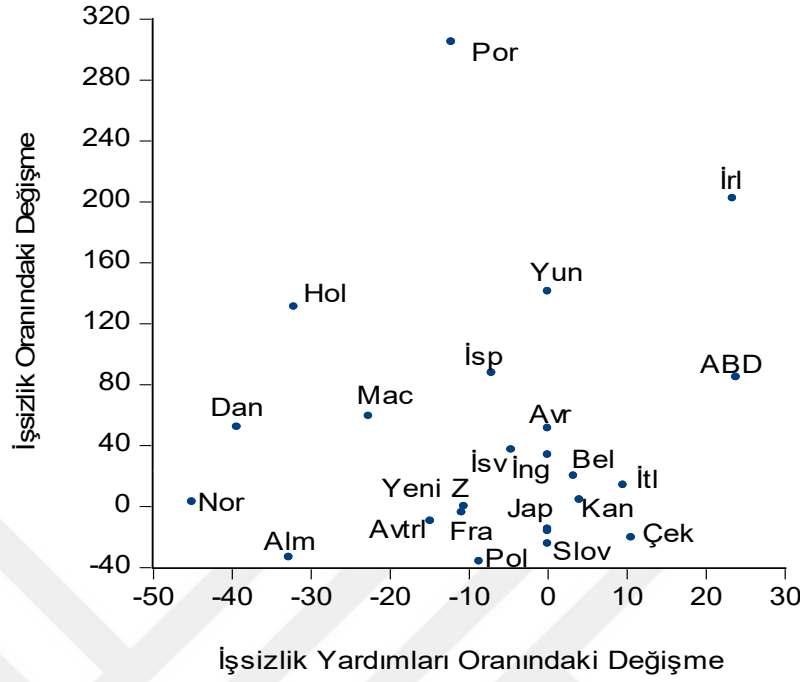

Kaynak: OECD, 2015

* Net Yerine Geçme Oranı (Ortalama Çalışan Başına-Sosyal ve Konut Yardımları Dahil Değil)

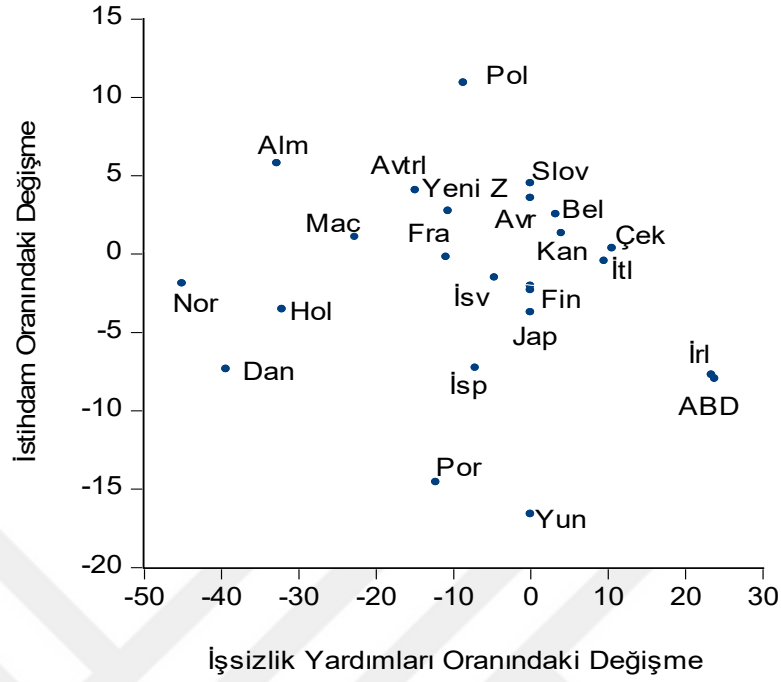
İşsizlik yardımları analiz edilirken kullanılan değişken “net yerine geçme oranı”dır. Bu oran sağlanan işsizlik yardımının daha önce elde edilen gelirin ne kadarına tekabül ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Şekil 7’de görüldüğü üzere bu oranın ABD’deki değeri % 20’lerin üzerinde Macaristan’daki değeri ise % 20’lerin altındadır. Belçika’da ise 2013 yılı itibari ile % 60’ların üzerindedir. Fransa, Almanya, Finlandiya, Danimarka ve Norveç gibi ülkelerde de yüksek düzeyde işsizlik yardımlarının yapıldığı söylenebilir. Yeni Zelanda’da sağlanan % 40’ın üzerindeki yerine geçme oranı ise ABD ve İngiltere dikkate alındığında oldukça yüksek olarak ifade edilebilir. Yine Avusturya ve İrlanda gibi ülkelerde de bu oran % 50’lerin üzerinde seyretmektedir. Yunanistan, İtalya ve Türkiye açısından duruma bakıldığında ise ortalama % 20’lik bir oran ile daha düşük bir işsizlik yardımının söz konusu olduğu görülmektedir. Öte yandan, işsizlik yardımlarının işsizlik ve istihdam oranları üzerinde bir etkisinin olup olmadığını iddia etmeden önce bu iki değişken arasındaki ilişkinin incelenmesi gerekir.

Şekil 8: İşsizlik Yardımları ve İşsizlik Oranındaki Değişim Değerleri (2001-2013)

Şekil 8’de işsizlik ve işsizlik yardımları değişim değerleri (2001-2013) arasındaki ilişki görülmektedir. Şekil 8 incelediğinde farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, İngiltere’de yapılan yardımların oranı değişmezken işsizlik oranında artış gerçekleşmiştir. ABD’de ise hem işsizlik yardımı miktarında hem de işsizlik oranlarında artış görülmüştür. Diğer taraftan Almanya’da bahsedilen yıllar içerisinde hem işsizlik yardımlarının miktarında hem de işsizlik oranlarında bir azalma yaşanmıştır. Danimarka ve Hollanda’da ise işsizlik yardımlarında azalış görülürken işsizlik oranlarında artış gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ortaya çıkan değerlendirmelerin farklılaştığı görülmektedir.

Şekil 9: İşsizlik Yardımları ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2001-2013)

Şekil 9’da işsizlik yardımları ile istihdam oranlarındaki değişim (2001-2013) arasındaki ilişki incelenmiştir. İşsizlik yardımları miktarında yıllar itibariyle azalış gösteren Norveç, Hollanda ve Danimarka gibi ülkelerin istihdam oranlarında da azalış gerçekleşmiştir. Diğer taraftan ise, işsizlik yardımları miktarında artış gerçekleştiren İrlanda ve ABD gibi ülkelerde de istihdam oranlarında azalma yaşanmıştır. Polonya ve Macaristan’da ise işsizlik yardımlarındaki azalmaya karşı istihdam oranlarında artış gerçekleşmiştir. Almanya’da da bu doğrultuda bir değişim gerçekleşmiştir. Dolayısıyla emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemelerden biri olan işsizlik yardımlarının emek piyasalarında olumlu ya da olumsuz sonuçlara yol açtığını söylemek oldukça zor olmaktadır.

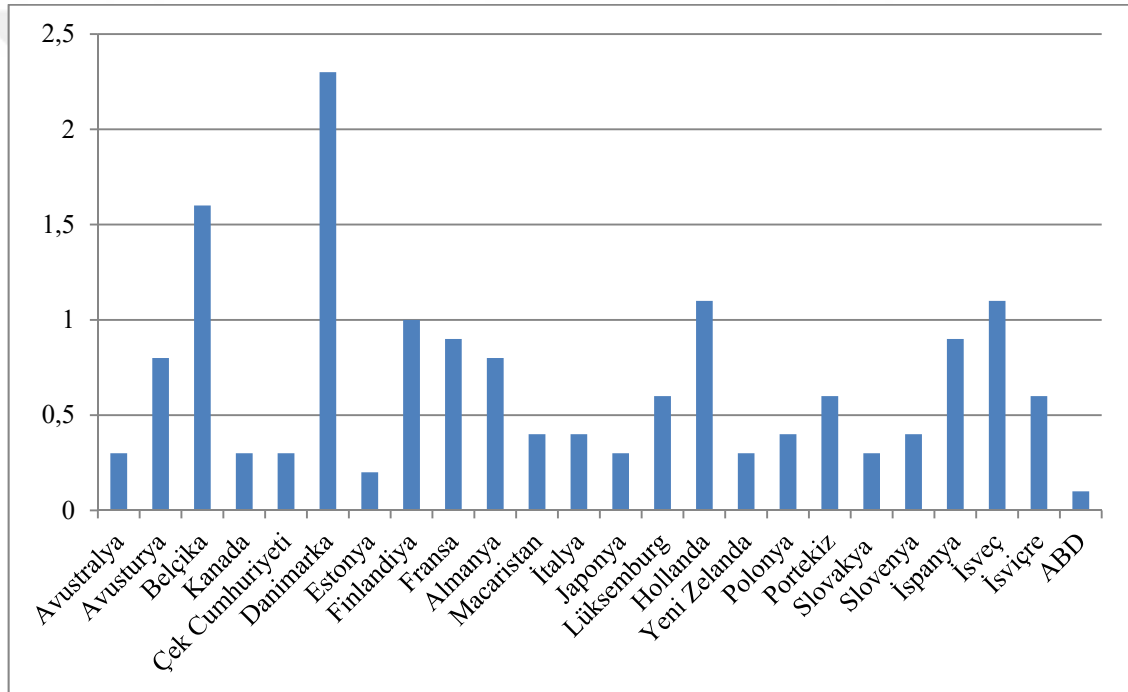
2.1.2.2. Aktif İstihdam Politikaları

Aktif istihdam politikaları, iş bulmaya aracılık etme ve danışmanlık, staj, istihdam teşvikleri, küçük ölçekli işletmelerin desteklenmesi gibi programları kapsar (Cazes, 2002: 8). Geleneksel olmayan politikalar olarak da tabir edilen bu politikaların etki alanı gün geçtikçe artmaktadır. İlgili teorik literatürde de, yoğun olarak aktif istihdam politikalarının işsiz kitlenin iş bulmasını kolaylaştırıcı uygulamaları içerdiğinin

vurgulanması da bu bağlamda önemli olmaktadır. Ancak yapılan harcamaların ortalamasına bakıldığında oldukça düşük oranların söz konusu olduğu görülmektedir.

Aktif istihdam politikası ücretlerin düşürülmesinden ziyade işsizlerin mesleki eğitim alarak iş gücü piyasasına uygun hale getirilmesini amaçlamaktadır. Dolayısıyla yeniden işe hazırlayacak politikalar olan aktif istihdam politikaları bu açıdan önem arz eder (Özdemir, 2007: 288). Bu bağlamda, Scarpetta, aktif istihdam politikalarına yönelik harcama artışının işsizlik oranlarını azaltacağını belirtmiştir (Scarpetta, 1996: 72).

Şekil 10: Aktif İstihdam Politikalarına Yönelik Gerçekleştirilen Kamu Harcamaları (GSYİH %, 2011)

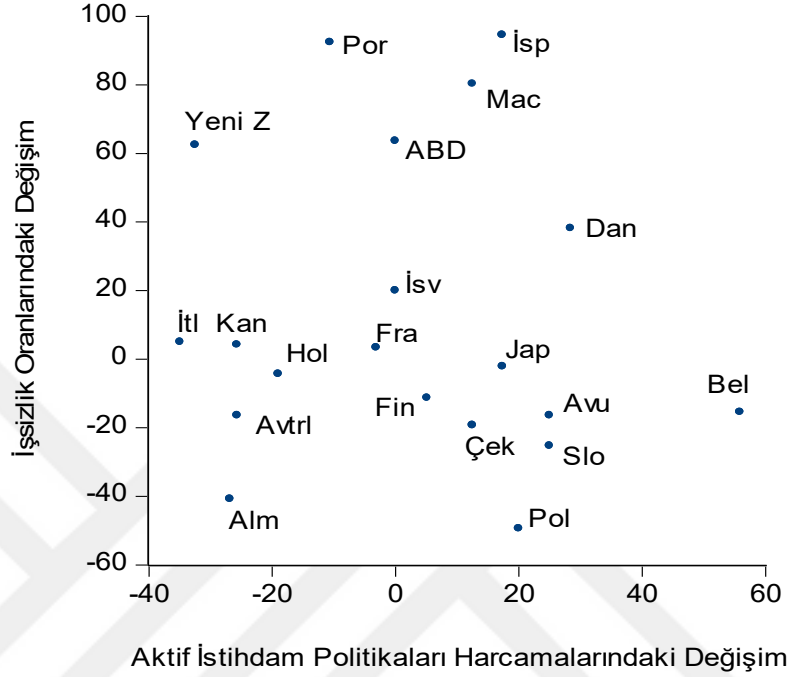

Kaynak: OECD, 2015

Aktif istihdam politikalarına yönelik kamu harcamalarına bakıldığında bu harcama oranlarının GSYİH içindeki paylarının % 0,1 ile % 1,6 seviyeleri arasında değişiklik gösterdiği söylenebilir. Nitekim kimi ülkeler aktif istihdam politika harcamalarına daha fazla kaynak ayırırken kimi ülkelerde bu oran oldukça düşük düzeylerde seyretmiştir. Şekil 10' dan da görüleceği üzere, Danimarka aktif istihdam politikalarına en çok kamu kaynağı ayıran ülke konumundadır. Ardından, bu yönde en çok kaynağı ayıran ülke Belçika'dır. İsveç, Hollanda ve Finlandiya'da aktif istihdam politikalarına yaptıkları harcamalar ile öne çıkan diğer ülkelerdir. ABD ve Yeni Zelanda

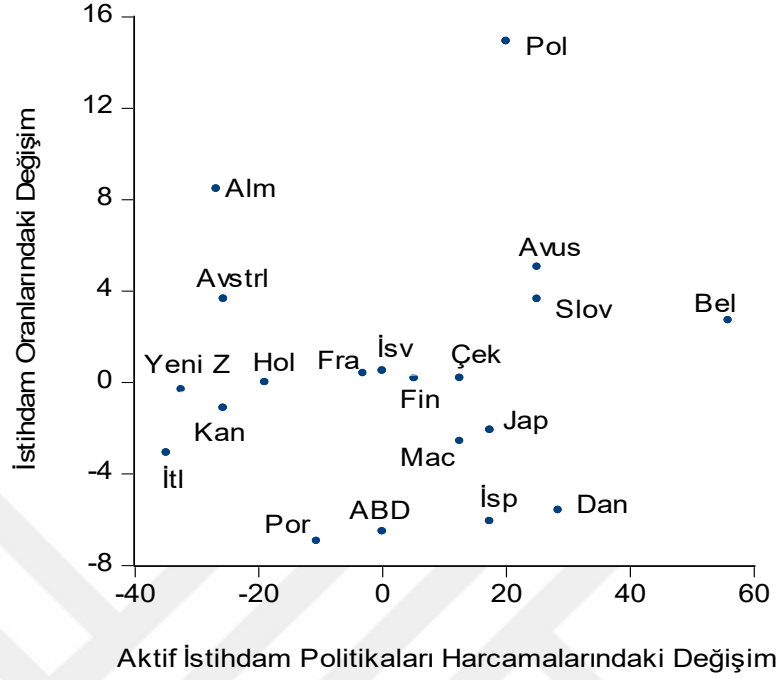
gibi ülkeler ise aktif istihdam politikalarına yaptıkları harcamalar neticesinde bu ülkelerin gerisinde kalmışlardır.

Şekil 11: Aktif İstihdam Politikalarına Yönelik Harcamalar ve İşsizlik Oranlarındaki Değişim Değerleri (2004-2011)

İşsizlik oranlarındaki değişim ile aktif istihdam politikalarına yönelik harcamalardaki değişim değerleri arasındaki ilişki Şekil 11'deki saçılım diyagramı aracılığıyla görülebilir. Şekil 11 incelendiğinde aktif istihdam politikalarına yönelik harcamalarında artış gerçekleştiren Belçika, Avusturya, Slovakya, Polonya, Japonya ve Çek Cumhuriyeti gibi ülkelerin işsizlik oranlarında azalış yaşandığı görülmektedir. Diğer taraftan, harcamalarında artış gerçekleştiren Danimarka, Macaristan ve İspanya gibi ülkelerin ise işsizlik rakamlarında bir artış yaşanmıştır. Aktif istihdam politikaları harcamalarında düşüş gerçekleşen Yeni Zelanda'da işsizlik oranları artmışken, Almanya'da ise işsizlik oranları azalmıştır. Dolayısıyla aktif istihdam politikaları harcamalarının işsizlik oranı üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olup olmadığını söylemek mümkün olmamaktadır.

Şekil 12: Aktif İstihdam Politikalarına Yönelik Harcamalar ve İstihdam Oranlarındaki Değişim Değerleri (2004-2011)

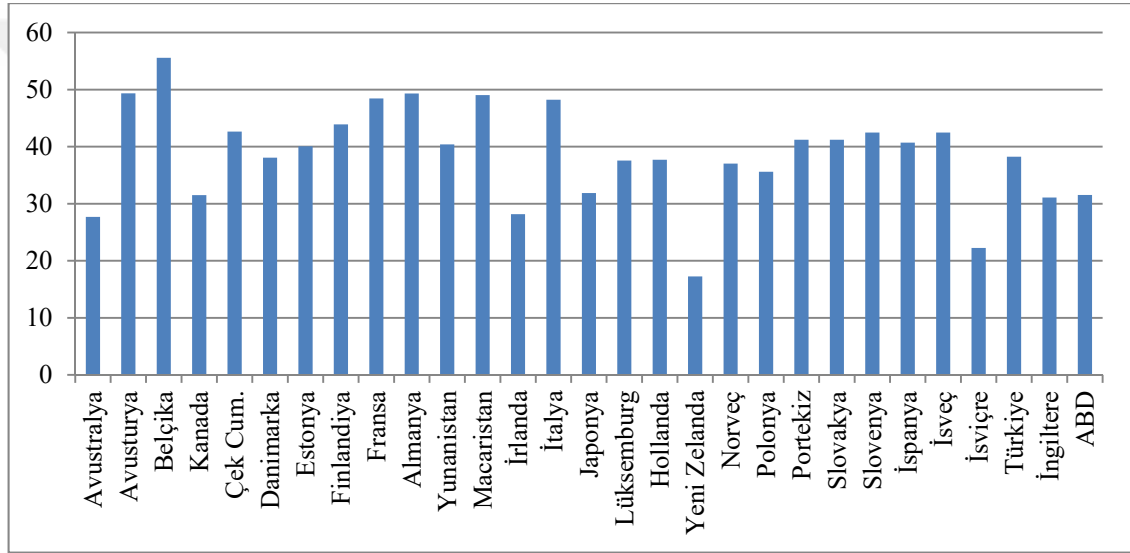
Şekil 12’de ise aktif istihdam politikalarına yönelik harcamalardaki değişim ile istihdam oranlarındaki değişim arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Burada da yine Avusturya, Belçika ve Slovakya’da harcama artışı yaşanırken istihdam oranında da artış görülmüştür. Japonya, Danimarka ve İspanya’da ise harcama artışı karşısında istihdam oranlarında düşüş gerçekleşmiştir. Almanya’da ise aktif istihdam politikaları harcamalarında düşüş görülürken istihdam oranında artış ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla aktif istihdam politikasına yönelik harcamalar ve emek piyasalarında yol açtığı sonuçlarla ilgili bir çıkarım yapmak oldukça zor olmaktadır.

2.1.3. Ücretler Üzerindeki Vergi Yüğü

Gerek çalışanların gerekse işverenlerin motivasyonlarının belirlenmesinde ücretler üzerinden alınan vergiler oldukça önemlidir. Örneğin, çalışanların ücretlerinden alınan gelir vergisi ve sosyal güvenlik paylarının miktarı çalışma ve boş zaman kararlarını yakından etkilerken, işverenlerin katkı sağladıkları sosyal güvenlik paylarının miktarı da yeni işe alım kararlarını doğrudan etkilemektedir (Ederveen ve Thisen, 2004: 18). Ücretler üzerindeki vergi yükü “*vergi takozu*” (tax wedge) kavramı ile tanımlanmaktadır. Vergi takozu, çalışanların ve işverenlerin gelir vergisi ve sosyal

güvenlik primlerinden transfer ödemelerinin çıkarılması ile elde edilmekte ve işgücü maliyetinin yüzdesi olarak ölçülmektedir. Bu noktadan hareketle, yüksek sosyal güvenlik kesintileri ve vergilerin işgücü maliyetini yani vergi takozunu yükselttiği söylenebilir. Dolayısıyla vergi takozunun yüksekliğinin işsizliğe yol açtığı da birçok ekonomist tarafından ifade edilmektedir (Ederveen ve Thisen, 2004: 18; Blanchard vd., 2014: 7). Örneğin, Ederveen ve Thissen, vergi takozunun ücretler ve işsizliğin önemli belirleyicilerinden biri olduğunu belirtmiştir. Nitekim bu oranın yüksek olmasının çalışanları informal sektörde çalışmaya iteceğini belirtmiştir (Ederveen ve Thisen, 2004: 11).

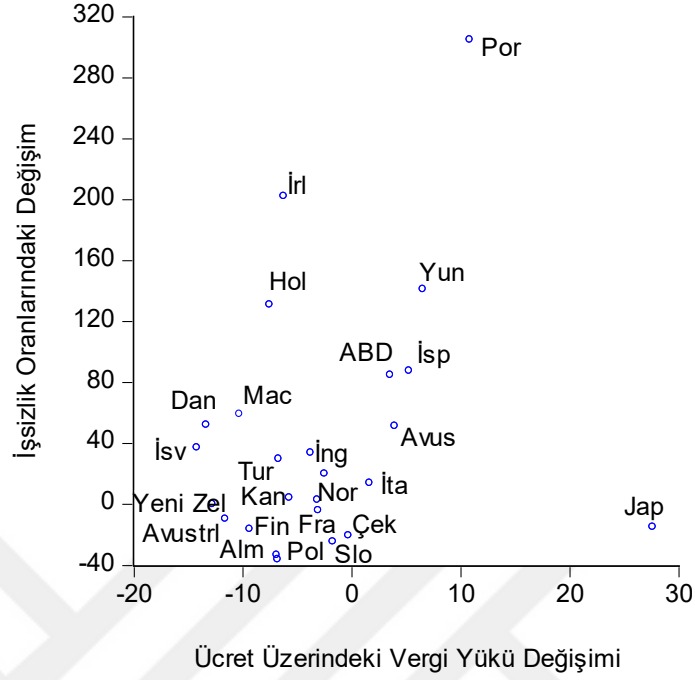
Şekil 13: Ücretler Üzerindeki Vergi Yükü (2014)

Kaynak: OECD, 2015

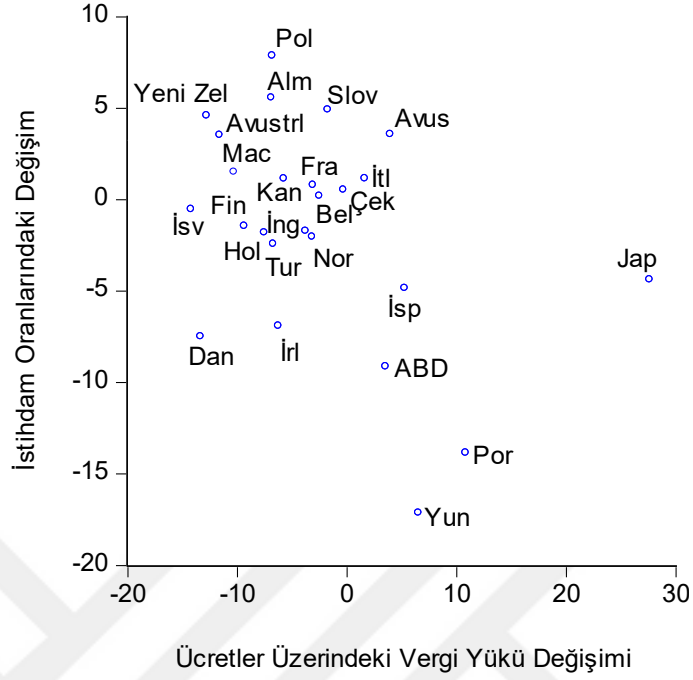
Şekil 13 incelendiğinde Avusturya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Almanya, Macaristan ve İsveç gibi ülkelerde ücretler üzerindeki vergi yükünün yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu ülkelerde yüksek düzeyde vergi ve sosyal güvenlik ödemelerinin gerçekleştiği diğer bir ifadeyle işgücü maliyetlerinin yüksek seyrettiği söylenebilir. Öte yandan, Avustralya, İrlanda, Yeni Zelanda, İsviçre ve ABD gibi ülkelerde ise bu oranın daha düşük seyrettiği yani daha düşük düzeyde sosyal güvenlik kesintilerinin ve vergi oranlarının gerçekleştiği ifade edilebilir. Bu durum bu ülkelerin daha düşük işgücü maliyetine sahip olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle ilgili literatürün yüksek işgücü maliyetlerinin yüksek işsizliğe neden olduğu söyleminin incelenmesi için saçılım diyagramlarından yararlanılmıştır.

Şekil 14: Ücretler Üzerindeki Vergi Yükü ve İşsizlik Oranları Değişim Değerleri (2000-2013)

Ücretler üzerindeki vergi yükünün değişim değerleri ile işsizlik oranlarının değişim değerleri (2000-2013) arasındaki ilişki Şekil 14 aracılığıyla gösterilmektedir. Şekil 14 incelendiğinde Yeni Zelanda ve Avustralya'da ücretler üzerindeki vergi yükü azalırken işsizlik oranları da azalmıştır. Almanya, Finlandiya ve Fransa'da da benzer bir ilişki ortaya çıkmıştır. Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya gibi ülkelerde de ücretler üzerindeki vergi yükü ile işsizlik oranlarındaki değişimin aynı yönde gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Ayrıca, ABD, Avusturya, Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde ise işsizlik üzerindeki vergi yükü artarken işsizlik oranlarında yükselme yaşandığı tespit edilmiştir. Öte yandan ise, Japonya'da ücretler üzerindeki vergi yükü artarken işsizlik oranları azalmıştır. Türkiye'de ise ücretler üzerindeki vergi yükü azalmasına rağmen işsizlik oranları beklentinin aksine artmıştır.

Şekil 15: Ücretler Üzerindeki Vergi Yükü ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2000-2013)

Şekil 15'te ücretler üzerindeki vergi yükü ile istihdam oranlarındaki değişim (2000-2013) arasındaki ilişki incelenmiştir. Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda'da ücretler üzerindeki vergi yükü azalırken istihdam oranlarında da artış gerçekleştiği Şekil 15 aracılığı ile gözlenmiştir. Benzer ilişkiyi Belçika, Fransa, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan gibi ülkeler üzerinden gözlemlemek mümkündür. ABD'de de ücretler üzerindeki vergi yükü artarken istihdam azalmıştır. Yine Japonya, Yunanistan, İspanya ve Portekiz'de ise ücretler üzerindeki vergi yükü artarken istihdam oranları azalmıştır. Diğer taraftan, İngiltere, İrlanda, İsveç, Hollanda, Danimarka, Finlandiya ve Norveç gibi ülkelerde ise beklentinin tersine ücretler üzerindeki vergi oranları azalırken istihdam oranları da azalmıştır. Avusturya ve İtalya'da da ücretler üzerindeki vergi oranları artarken istihdam oranlarının artması neo-liberal beklentilerin tersi bir durum ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla ücretler üzerindeki vergi yükünün emek piyasalarında yol açtığı sonuçlarla ilgili net bir çıkarım yapmak mümkün değildir.

2.1.4. Sendikalar

Sendikalar denildiğinde akla sendika yoğunluğu, toplu pazarlık sürecinin kapsamı ve koordinasyon seviyesi gibi başlıklar gelmektedir. Koordinasyon seviyesi ile

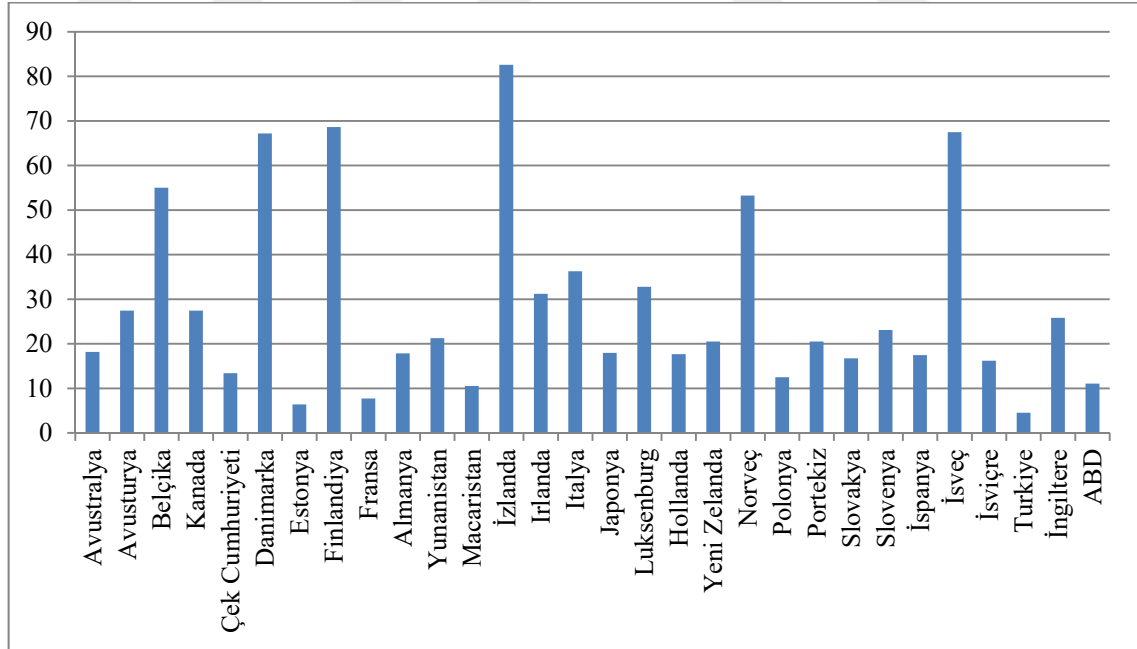
ifade edilen ücret pazarlıklarının gerçekleştiği farklı seviyelerdir. Firma seviyesinde gerçekleşen ücret pazarlıkları, pazarlıkların adem-i merkezileştirilmesi olarak tabir edilirken ulusal düzeydeki pazarlıklar merkezi düzeydeki pazarlıklar olarak tanımlanmaktadır. Endüstri seviyesindeki pazarlıklar ise ara düzeydeki pazarlıklar şeklinde ifade edilir. 1990'lı yıllardan önce, Sovyet Bloğu'na dahil olan ülkelerde koordinasyon süreci merkezi olmakta ve devlet tarafından yönetilmekteydi. Daha sonraki yıllarda ise, küreselleşme ve ekonomik entegrasyon gibi süreçlerin de etkisi ile bu merkezi sistem yerini firma düzeyine bırakmıştır. Yani adem-i merkezileşme süreci gerçekleşmiştir (Cazes, 2002: 10; Edeerveen ve Thissen, 2004: 12; Blanchard vd., 2014: 8). İşçi ve işveren arasındaki koordinasyonun derecesi de ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Sendikalar ve işveren organizasyonları arasında sağlanan koordinasyonun en yüksek olduğu ülke grubu İskandinav ülkeleridir. Anglo-Sakson ülkeleri ise karşı uçta yani en az koordinasyonun sağlandığı ülke grubundadır. Öte yandan, toplu pazarlık sürecinde ise, çalışanlar sendikalı olsun ya da olmasın, ücret ve çalışma koşulları yapılan toplu pazarlık ile belirlenmekte ve sendikalar da bir aktör olarak bu süreçte yer almaktadırlar. Toplu pazarlık sürecinde yer alan sendikalar, ücretleri ve iş gücü maliyetlerini etkileyen temel aktör olmaktadır. Ancak bazı ülkelerde sendikalaşma oranları düşük olmasına rağmen, toplu pazarlık süreci sonucu yapılan anlaşmalar çalışan kesimin büyük bir kısmını kapsamaktadır. Bu duruma örnek olarak Fransa ve İspanya'da gerçekleşen toplu pazarlık süreci verilebilir. Diğer taraftan ise, toplu pazarlık kapsamının genişliği çalışma ilişkilerinin kalitesini azaltırken, olumsuz ekonomik şartlara adaptasyon konusunda ise firmalara esneklik sağlamaktadır (Cazes, 2002: 10; Blanchard vd., 2014: 8).

Ayrıca sendikalar, çalışanlar ve işverenler arasında bilgi akışını sağlayan önemli kurumlardır. Bu sayede sağlanan bu bilgi akışı, işçi ve işveren arasında sağlıklı bir ilişkinin oluşmasını sağlayacaktır. Benzer şekilde Duman da, emek piyasalarında yaşanan eksik bilgi sürecine, toplu pazarlık ve sendikalar gibi yapılanmaların pozitif katkılar sağlayacağını belirtmiştir. Bu noktada yapılan pazarlık sürecinin önemi özellikle vurgulanmıştır (Duman, 2014: 29). Sendikalar ve toplu pazarlık süreçleri (daha az kesin olmakla birlikte) ile ilgili olarak neo-liberal söylem ise bu düzenlemelerin emek piyasasının işleyişini engellediği ve dolayısıyla negatif bir sonuç yaratacağıdır (Scarpetta, 1996: 71; IMF, 2003: 137; Nickell vd., 2002). Bu konuda en dikkat çekici

tespit OECD'ye aittir. Neo-liberal yaklaşımın destekleyicisi olan bu uluslararası kuruluş, merkezi düzeyde toplu pazarlık gerçekleştirilen ve Eş güdümlü Piyasa Ekonomileri olarak tanımlanan ülkelerin, gelir eşitsizliklerinin ve işsizlik oranlarının, toplu pazarlıklarını adem-i merkezileştirmiş ve Serbest Piyasa Ekonomileri olarak tanımlanan ülke grubuna göre daha iyi performans gösterdiğini belirtmiştir (OECD, 1997: 64). Dolayısıyla, emek piyasası kurumlarının her zaman işsizliğe yol açmadığı tespiti neo-liberal yaklaşımının destekçilerinden olan OECD tarafından da onaylanmıştır. Ayrıca sendikalar, gelir dağılımının daha adil olmasının sağlanmasında ve piyasadaki güç ilişkilerinin dengelenmesinde de etkili olmaktadır. Örneğin Cordonnier (2014), sendikaları, işçilerin düşük ücretlere boyun eğmeden işsizliğe direnmelerini sağlayan kurumlar olarak ifade etmektedir.

OECD hesaplarında sendika yoğunluğu, sendikaya üye ücret geliri elde edenlerin toplam ücret geliri elde edenlere bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Bu hesaplamalar neticesinde ülkeler arasında farklı sendika yoğunluklarını gözlemek mümkün olmaktadır.

Şekil 16: Sendika Yoğunluğu (2012)

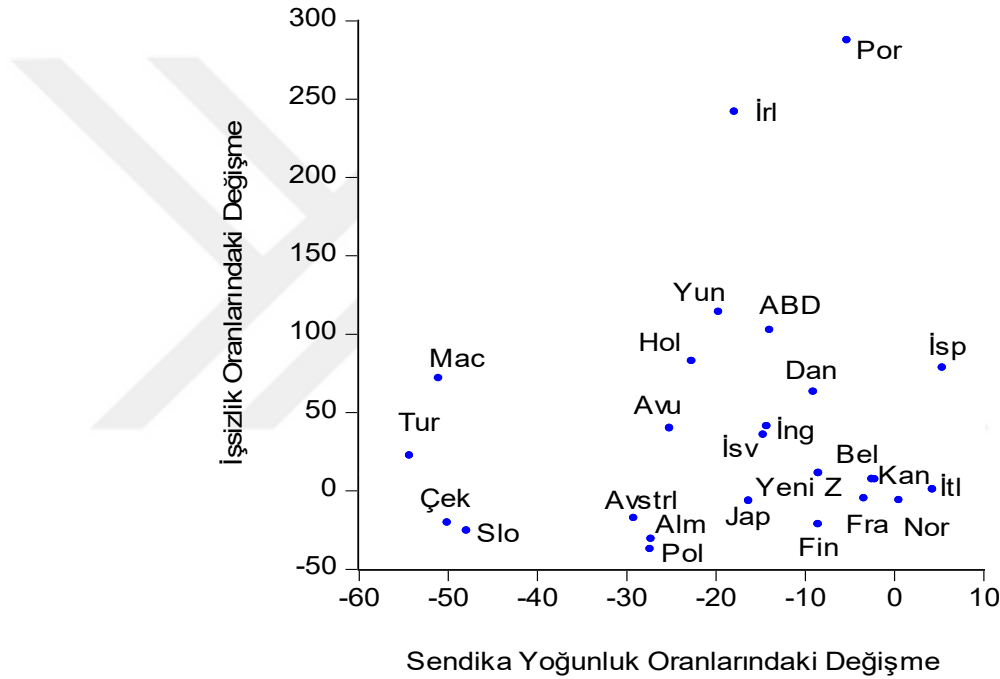

Kaynak: OECD, 2015

Not: Slovenya'nın 2011 yılı verisi kullanılmıştır.

Şekil 16 incelendiğinde İzlanda, Norveç, Danimarka, Finlandiya ve Belçika gibi ülkelerde sendika yoğunluklarının yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir. Yine esnek emek piyasasına örnek olarak gösterilen ABD'nin sendika yoğunluk oranının düşük seviyesi de bu bağlamda önemli olmaktadır. Ancak burada daha önemli olan husus AB'ye daha sonra dahil olan eski merkezi planlama ülkelerinin gösterge değerleridir. Bu ülkelerin sendikalaşma oranlarının düşük seviyesi aslında neo-liberal politikaların etki derecesini ve ülkeler üzerindeki etkisinin farklılıklarını göstermesi açısından önemlidir.

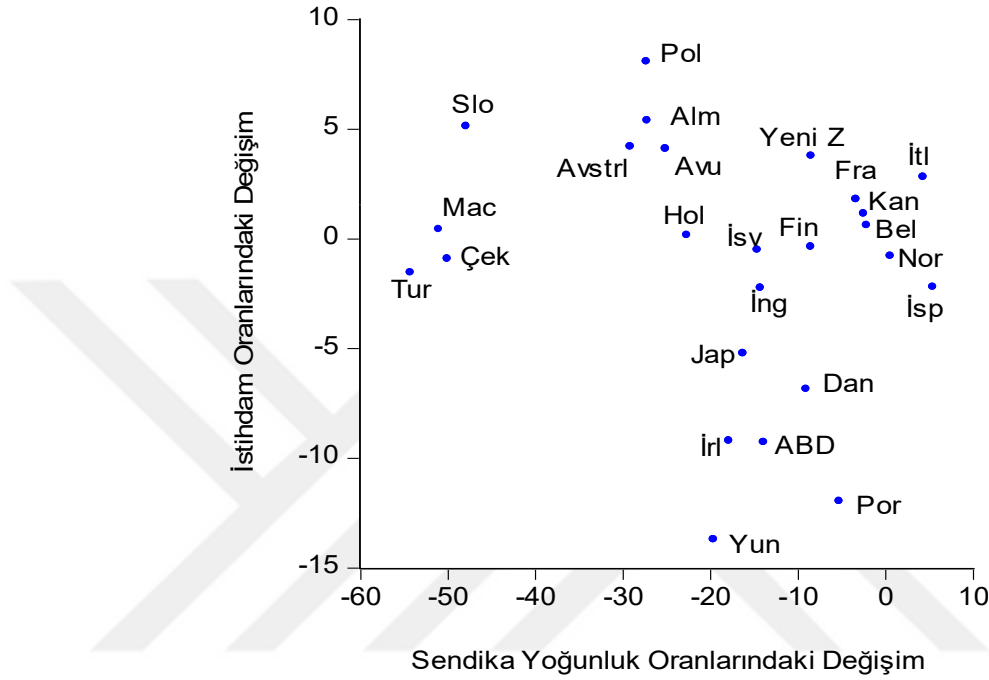
Şekil 17: Sendika Yoğunluğu ve İşsizlik Oranları Değişim Değerleri (2000-2012)

Sendika yoğunluğu ve işsizlik oranlarındaki değişim değerleri arasındaki ilişki incelendiğinde, şekil 17'de görüldüğü üzere Kanada, İrlanda, Avusturya, İsveç, Hollanda, Danimarka ve Türkiye gibi ülkelerde sendika yoğunluk oranları yıllar içerisinde azalırken işsizlik oranlarında da artış gerçekleşmiştir. Bu durum neo-liberal söylem ile ters düşmektedir. Çünkü neo-liberal yaklaşım işsizlik oranları ile sendika yoğunluk oranları arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Öte yandan, Japonya, Finlandiya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya gibi ülkelerde hem sendika yoğunluğunda hem de işsizlik oranında azalış yaşanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler ise neo-liberal söylemin ifade ettiklerini doğrulamaktadır. Dolayısıyla bir grup ülkenin yaşadığı süreçler neo-liberal söylem ile ters düşerken bir grup ülkenin yaşadığı

gelişmeler ise neo-liberal söylemi onaylamaktadır. Kısaca, sendika yoğunluk oranlarının işsizlik oranları üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olup olmadığını söylemek mümkün olmamaktadır.

Şekil 18: Sendika Yoğunluğu ve İstihdam Oranları Değişim Değerleri (2000-2012)

Öte yandan, sendika yoğunluğu ile istihdam oranlarındaki değişim değerleri arasındaki ilişki Şekil 18’ de gösterilmiştir. İtalya ve Norveç gibi sendika yoğunluğunda artış gerçekleştiren ülkelerin istihdam oranlarında da artış yaşanmıştır. Diğer taraftan, Danimarka, Türkiye ve Çek Cumhuriyeti’nde ise hem sendika yoğunluğu azalmış hem de istihdam oranları düşmüştür. İngiltere ve ABD de sendika yoğunluk oranları azalırken istihdam oranlarında düşüş gerçekleşen ülkeler arasında yer almaktadır. Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi ülkelerde ise sendika yoğunlukları azalırken istihdam oranlarında artış gerçekleşmiştir. Dolayısıyla sendika yoğunluk oranlarının emek piyasalarında olumlu ya da olumsuz sonuçlara yol açtığını söylemek oldukça zor olmaktadır.

2.1.5. Asgari Ücret

Bir emek piyasası kurumu olan asgari ücret, çalışanlara yapılan ücret ödemelerinin alt sınırını göstermektedir. Birçok ülkede asgari ücret uygulamasıyla karşılaşmak mümkündür. Ancak ülke örneklerine bakıldığında, farklı ülkelerin farklı

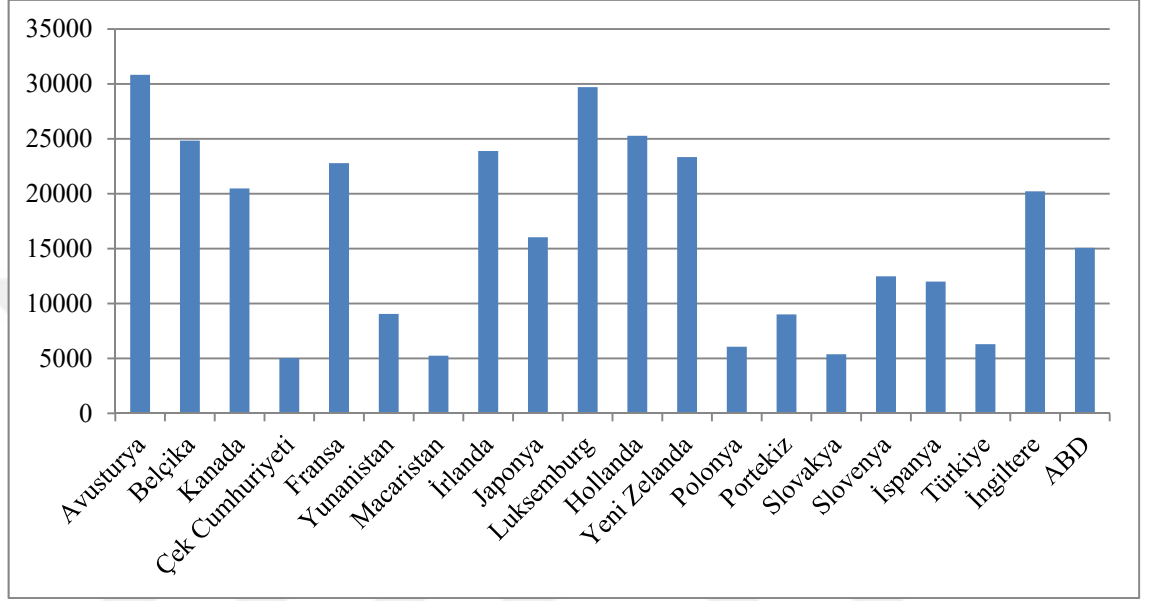
ücret tabanları uyguladıkları görülmektedir. Bazı ülkelerde asgari ücret hükümet tarafından belirlenirken bazı ülkelerde ise asgari ücret çalışanlar ve firma temsilcileri arasındaki müzakereler neticesinde ortaya çıkmaktadır. Her iki asgari ücret belirleme şeklinde de ilgili ücret düzeyi bütün çalışanlara uygulanmaktadır. Bunların yanı sıra endüstri düzeyinde de asgari ücret uygulamalarını gözlemlemek mümkündür. Ancak bu şekilde uygulanan asgari ücretler sadece ilgili endüstri çalışanlarını kapsamaktadır (Boeri ve van Ours, 2008: 29-30).

Neo-liberal iktisat yaklaşımı işgücü piyasasının hiçbir engelle karşılaşmadan işlenmesi halinde tam istihdamın sağlanacağını iddia etmektedir. İşsizlik varsa bunun işgücü piyasasındaki engellemeler neticesinde ortaya çıktığını belirtmekte ve asgari ücret uygulamasını da bu engellerden biri olarak tanımlamaktadır (Cordonnier, 2014: 51). Diğer taraftan kurumsal düzenlemelerin gerekliliğini savunanlar ise, belirli bir asgari ücret düzeyinde de işsizliği azaltmanın mümkün olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü belirlenen ücret düzeyi, efektif talebi arttırarak yeni istihdam alanları yaratmakta bu sayede emek talebinde artış gerçekleşeceği belirtilmektedir (Cordonnier, 2014: 59-65).

Bu noktada, bir taraf asgari ücret uygulamasının, gelir dağılımına pozitif katkı sağlayacağı ve çalışanların hayatlarını asgari düzeyde sürdürmesini garanti altına alacağını savunurken, diğer taraf ise, yapılan bu düzenlemelerin piyasanın çalışmasını engelleyeceği ve dolayısıyla işsizlik gibi olumsuz durumların ortaya çıkacağını belirtir (Boeri ve van Ours, 2008: 38; Blanchard vd., 2014: 7; Holmlund, 2014: 63-65). Bunlara ilave olarak asgari ücretlerde yaşanan artışın informal sektörde çalışanların ücretlerinde bir iyileşme yaratacağı (lighthouse effect) da ifade edilmektedir (Boeri ve van Ours, 2008: 39). Cordonnier, asgari ücret gibi bir kurumun, piyasada yaşanan rekabet neticesinde ücretlerde gerçekleşecek aşağı yönlü seyri durduracağını belirtmiştir (Cordonnier, 2014: 63). Öte yandan, Feldman, asgari ücret uygulamasının işsizlik üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını tespit etmiştir (Feldman, 2009: 88). OECD ise, asgari ücretin yüksek seviyede belirlenmesinin istihdam oranlarını azaltacağını vurguladığı halde asgari ücretlerin istihdam seviyesine olan etkisinin belirsiz olduğunu da belirtmiştir (OECD, 1998: 31). Neo-liberal yaklaşımın savunucusu olarak OECD'nin bu tespiti dikkat çekicidir. Bu söylem emek piyasası düzenlemelerinin her zaman kötü ekonomik sonuçlar ortaya çıkarmadığını asgari ücretler üzerinden ortaya koyarak

aslında neo-liberal yaklaşımı eleştirmektedir. Neo-liberal yaklaşımın, neo-liberal yaklaşım savunucusu tarafından eleştirilmesi ise, yaklaşımın dayandığı teorik zeminin yeterince sağlam olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

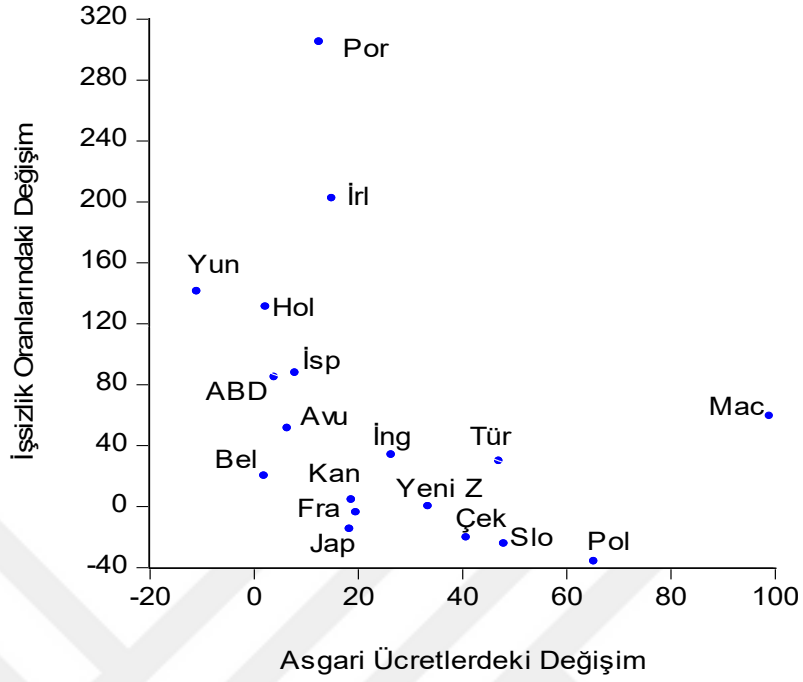
Şekil 19: Asgari Ücret (2013 Sabit Fiyatlarla \$)

Kaynak: OECD, 2015

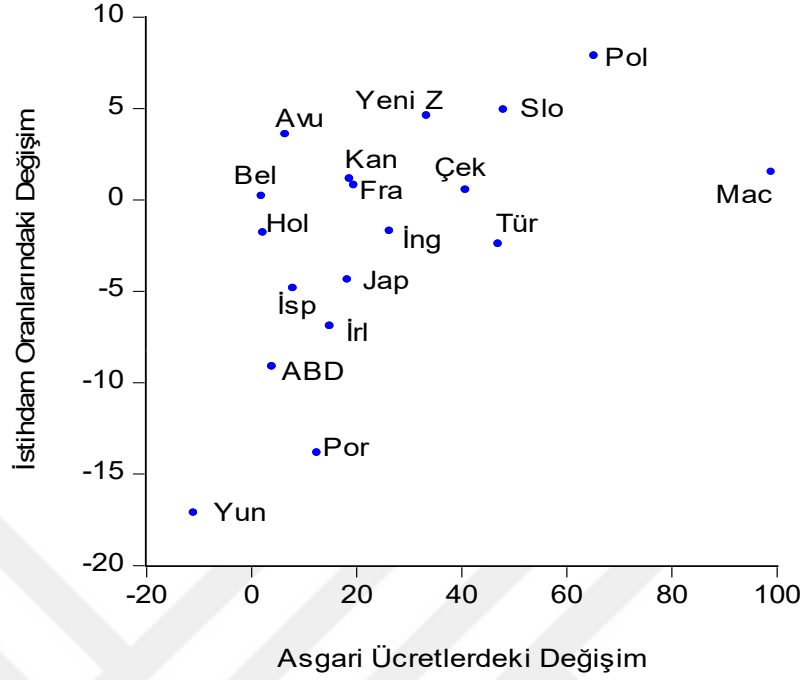
ABD doları cinsinden asgari ücret düzeylerine göz atıldığında, Şekil 19'da görüldüğü üzere, Avusturya, Belçika, Fransa, İrlanda, Lüksemburg, Hollanda ve Yeni Zelanda'nın yüksek düzeyde asgari ücret uygulamasına sahip olduğu söylenebilir. Türkiye, Slovakya, Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nde ise elde edilen asgari ücret geliri düşüktür. ABD ve Japonya'da ise asgari ücret düzeyleri, asgari ücretleri düşük seyreden ülkelere kıyasla daha iyi durumdadır. Buradan hareketle, asgari ücretlerin emek piyasası üzerindeki etkisini gözlemleyebilmek için asgari ücret ile işsizlik oranı ve istihdam oranı arasındaki ilişki incelenecektir.

Şekil 20: Asgari Ücret ve İşsizlik Oranları Değişimin Değerleri (2000-2013)

Asgari ücret ve işsizlik oranlarındaki değişim değerleri arasındaki ilişki Şekil 20 üzerinden incelenebilir. Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Polonya, Fransa ve Japonya'da asgari ücret artarken işsizlik oranları azalmıştır. Yaşanan bu durum neo-liberal söylemle ters düşmektedir. Çünkü neo-liberal söylem, asgari ücret gibi düzenlemelerin emek piyasalarında katılığa yol açarak işsizlik oranlarını arttırdığını savunmaktadır. Öte yandan, İngiltere, İrlanda, Türkiye ve Macaristan gibi ülkelerde ise asgari ücret artışı ile birlikte işsizlik oranları da yükselmiştir. Bu gelişmeler ise neo-liberal yaklaşımın söylemleri ile paralellik göstermektedir. Diğer ülkelere bakıldığında, Yeni Zelanda'da asgari ücretler yükselirken işsizlik oranları değişmeden kalmıştır. Yunanistan'da ise asgari ücret oranları azalmasına rağmen işsizlik oranları yükselmiş, İspanya ve Portekiz'de ise asgari ücret değişimi çok küçük olurken işsizlik oranlarındaki artış yüksek düzeyde gerçekleşmiştir.

Şekil 21: Asgari Ücret ve İstihdam Oranları Değişimin Değerleri (2000-2013)

Şekil 21’de asgari ücret ve istihdam oranlarındaki değişim değerleri arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Şekil 21 incelendiğinde asgari ücretlerini arttıran ABD, İngiltere ve Türkiye gibi ülkelerde istihdam oranlarında azalma gerçekleşmiştir. Öte yandan, asgari ücretlerini azaltan Yunanistan’ın istihdam oranının azaldığı tersine asgari ücretlerini arttıran Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Polonya, Macaristan ve Slovakya’da ise istihdam oranlarının arttığını görülmüştür. Dolayısıyla asgari ücretlerde yaşanan değişimlerin emek piyasalarında olumlu ya da olumsuz sonuçlara yol açtığını söylemek oldukça zor olmaktadır.

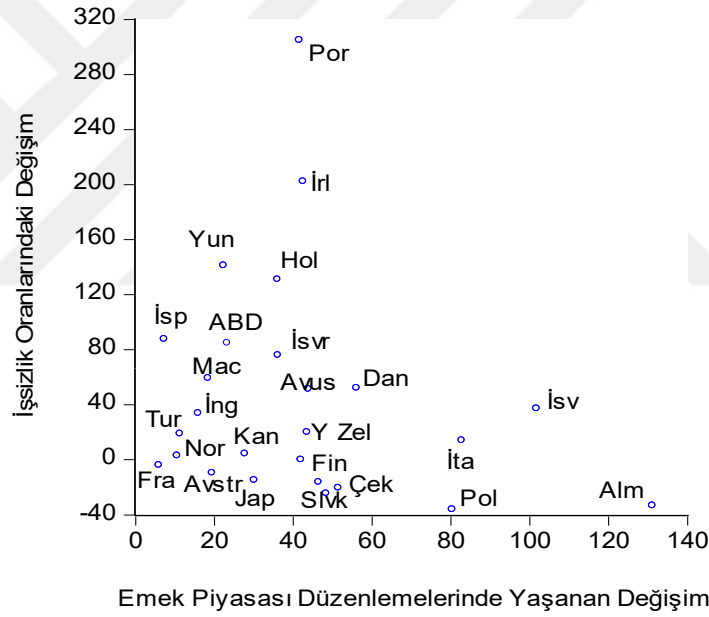
2.2. Emek Piyasasında Yaşanan Piyasalaşma Süreci, İşsizlik Ve İstihdam

Gelinen noktada emek piyasası kurumları tek tek ele alındığında işsizlik ve istihdam üzerine olan etkilerinin, neo-liberal yaklaşımın savunucularının belirttiği gibi ortaya çıkmadığı tespit edilmiştir. Çalışmanın bu kısmında ise, emek piyasalarında gerçekleştirilen düzenlemelerin bir bütün olarak işsizlik ve istihdam oranları üzerinde yarattığı etkinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Emek piyasalarında piyasa hâkimiyetiyle ilgili olarak Fraser Enstitüsünün yaptığı ekonomik özgürlüğü endeksleme çabası yaşanan süreçle ilgili analiz yapma

imkânı sağlamaktadır. Fraser Enstitüsünün yaptığı ekonomik özgürlük endeksinde (economic freedom index) regülasyon başlığı altında emek piyasasına yönelik yapılan düzenlemeler ele alınmış ve bir endeks oluşturulmuştur. Bu endeksin oluşturulmasında emek piyasasında mevcut olan asgari ücret, işten çıkarma ve işe alma kuralları, toplu pazarlık, çalışma saatleri, işten çıkarma maliyetleri ve zorunlu askerlik (conscription) gibi faktörler analiz edilmiştir. Nitekim ele alınan bu değişkenler piyasa sürecinin emek piyasasındaki kararların verilmesinde (ücret, işe alma, işten çıkarma) ne kadar etkili olduğu ile ilgili değerlendirme yapmaya imkân sağlamaktadır. Endeksin aldığı yüksek değerler karar sürecinde piyasa hakimiyetinin arttığını göstermektedir (Gwartney vd., 2013).

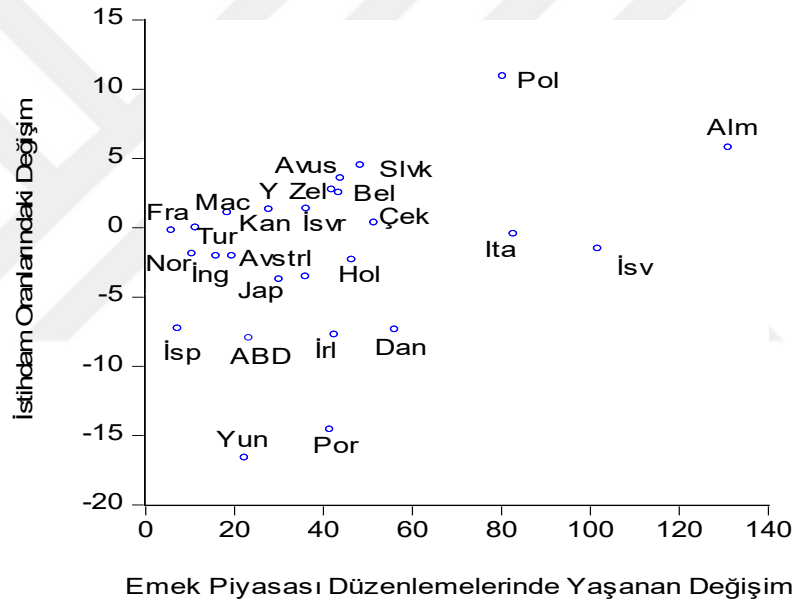
Şekil 22: Emek Piyasası Düzenlemelerindeki ve İşsizlik Oranlarındaki Değişim Değerleri (2001-2013)

Emek piyasası düzenlemeleri ve işsizlik oranlarındaki değişim değerleri arasında gerçekleşen ilişki Şekil 22’de gösterilmiştir. Şekil 22’ye bakıldığında Almanya ilk fark edilen ülke olmaktadır. Çünkü Almanya Eşgüdümlü Piyasa Ekonomisi içerisinde sayılan bir ülke konumundayken, emek piyasasında yaşanan değişimi gösteren endeks değeri yıllar içerisinde yükselmiş yani emek piyasası esnekleşirken işsizlik oranlarının da düştüğü gözlenmiştir. Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya’da da benzer değişimleri gözlemlemek mümkündür. Yani emek piyasaları esnekleşirken işsizlik oranları da düşmüştür. Bu gelişmeler neo-liberal yaklaşımı destekleyen gelişmelerdir. Avustralya, Japonya ve Finlandiya’da da emek piyasaları esnekleştirilirken işsizlik

oranları düşmüş ancak bu düşüşler diğer ülkelerin gerisinde kalmıştır. Diğer taraftan ise, Avusturya, İsviçre, Danimarka, İspanya, Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve İtalya gibi ülkelerde emek piyasalarını esnekleştirmeye yönelik düzenlemeler yapılmasına rağmen işsizlik oranlarında düşüş değil tersine artışlar gerçekleşmiştir. Benzer gelişmeler, İngiltere, Belçika ve Hollanda gibi ülkelerde de gözlenmektedir. Bu tespitler ise neo-liberal yaklaşımın emek piyasalarının esnekleştirilmesine yönelik söylemiyle çelişmektedir. Diğer bir ifadeyle, emek piyasalarında yaşanan piyasalaşma sürecinin ya da esnekleştirmenin işsizlik oranları üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisi olduğunu söylemek oldukça zordur.

Şekil 23: Emek Piyasası Düzenlemelerindeki ve İstihdam Oranlarındaki Değişim Değerleri (2001-2013)

Şekil 23'te emek piyasası düzenlemeleri ve istihdam oranları değişim değerleri arasındaki ilişki gösterilmiştir. Avusturya, Belçika, Almanya, İsviçre, Çek Cumhuriyeti, Kanada, Macaristan ve Polonya gibi ülkelerde emek piyasalarında esnekleşmeyi gösteren endeks değeri artarken istihdam oranı da artmaktadır. Yani yaşanan gelişmeler neo-liberal yaklaşımı desteklemektedir. Ancak Polonya haricinde istihdam oranlarında yıllar itibari ile yaşanan değişim oldukça düşük düzeydedir. Diğer taraftan ise, Danimarka, İspanya, Portekiz, Yunanistan, İtalya gibi ülkelerde de emek piyasalarında esnekleştirmeyi gösteren bu endeks değeri artarken istihdam oranlarında beklenilenin aksine azalış gerçekleşmiştir. ABD ve İngiltere'de de benzer değişimlerin gözlenmesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Serbest Piyasa Ekonomi grubu içerisinde yer alan bu

iki ülke esnek emek piyasalarına sahip olmakta ve diğer ülkelere bu ülkelerin istihdam performansları örnek olarak gösterilerek emek piyasalarının esnekleştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Ancak bu ülkelerin geldiği nokta bu bağlamda oldukça önemli olmakta ve neo-liberal yaklaşımla çelişmektedir. Sonuç olarak, emek piyasalarında yaşanan deregülasyonun ya da esnekleştirmenin istihdam oranları üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olduğunu söylemek oldukça zordur.

Dolayısıyla emek piyasalarında ortaya çıkan piyasalaşma sürecinin ya da diğer bir ifadeyle kurumların ortadan kaldırılma sürecinin işsizlik ve istihdam üzerinde beklenen etkiyi ortaya çıkarmadığı tespit edilmiştir. Nitekim yaşanan piyasalaşma ya da esnekleşme sürecinin emek piyasası performansı açısından bazı ülkelerde olumlu gelişmelere yol açarken bazı ülkelerde ise tersi sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Çünkü ülkeler arasında ortaya çıkan bu farklı kurumsal yapılanmalar beraberinde farklı performansların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sonuç herhangi bir kurumsal yapılanmanın emek piyasasında başarılı sonuçlara yol açacağı şeklinde bir varsayım yapmayı engellemektedir (Freeman ve Nickell, 1988: 77-78). Bu bağlamda önerilen reformlar ve ardından gelmesi beklenen başarıların gerçekleşme olasılığının düşük olduğu gözlemlenmektedir⁸¹. Dolayısıyla ülkelerin ekonomik performanslarını geliştirecek ekonomik bir reform paketinden bahsetmek olanaklı olmamaktadır. Bu bağlamda yaşanan bu farklılaşmalar, kurumsal değişim ve beklenen sonuçlar arasında bir ilişki olmadığı ya da kurumlar ve beklenen sonuçlar arasında belirli bir dönemde beklenen ilişkinin gerçekleştiği ancak zaman periyodunun değişimiyle bu ilişkinin de değiştiği ifade edilmiştir (Freeman, 1998: 15). Bu sebeple, kurumların katılık yaptığı ve bu nedenle de ortadan kaldırılması ve piyasaların esnekleştirilmesi gerektiği şeklindeki neo-liberal söylem bu bağlamda eleştirilebilir.

Dolayısıyla ne “tek her şeye uyan bir kurumsal sistem” ne de “uzun vadede hepsinden üstün olacak bir kurumsal düzenleme”den bahsetmek mümkün olmaktadır. Bu bağlamda Freeman, bu kurumsal çeşitliliği tartışırken, “modellerin savaşı” ifadesini kullanmıştır. Ancak bir model zaferinden ziyade, modellerin bileşimine odaklanmıştır.

⁸¹ Bu bağlamda bakıldığında İspanya yüksek işsizlik oranı ile savaşmak için 1980’li yıllarda geçici sözleşme düzenlemelerini uygularken işsizlik oranlarının beklenildiği şekilde düşmediği yüksek seyrine devam ettiği gözlemlenmiştir(Freeman, 1998: 14).

Nitekim bu bileşim ve etkileşim neticesinde her ülkeye özgü yeni oluşumların ortaya çıkacağını vurgulamıştır (Freeman, 1998). Yine Blanchard, İsveç için uygun olan kurumsal düzenlemelerin Şili için uygun olmayacağından bahsederek bu etkileşime ve ülkeye özgü kurumsal oluşuma dikkat çekmiştir (Auer, 2008: 324). Freeman ve Nickell de, benzer kurumlara sahip olsalar da ülkelerin performanslarının farklı olacağını belirtmiştir. Bu açıdan hangi kurumların daha iyi çalıştığından ziyade, belirli politika ve programların hangi çevrede başarı sağladığının analizinin daha önemli olduğunu vurgulamışlardır (Freeman ve Nickell, 1988: 75-78; Freeman, 1998). Emek piyasasında kurumlar arasındaki etkileşime dikkat çeken Boeri ve van Ours, farklı kurumları bir arada bulunduran modellerin emek piyasalarında farklı ekonomik sonuçlar ortaya çıkardıklarını belirtmişlerdir (Boeri ve van Ours, 2008: 17). Howell da, emek piyasalarında olumlu sonuçlara yol açan bu kurumsal etkileşimin ülkeler arasında farklılaştığını ve bu perspektifin ilgili literatürde kapitalizmin çeşitleri bağlamında değerlendirildiğini belirtmiştir (Howell, 2005: 312). Bu doğrultuda katılık ve esneklik tartışmasının sınırlılığından kurtulmak bağlamında bu iki model arasında kalan ve geline nokta oldukça iyi performans gösteren hem esnek hem de güvence kavramlarını bir arada bulunduran bir üçüncü model de emek piyasalarında yaşanan kurumsal farklılıkların desteklenmesi bağlamında bir sonraki bölümde analiz edilecektir.

3. EMEK PİYASALARINDA ESNEKLİK-GÜVENLİK TARTIŞMASINA YÖNELİK YENİ BİR YAKLAŞIM: GÜVENCELİ ESNEKLİK YAKLAŞIMI

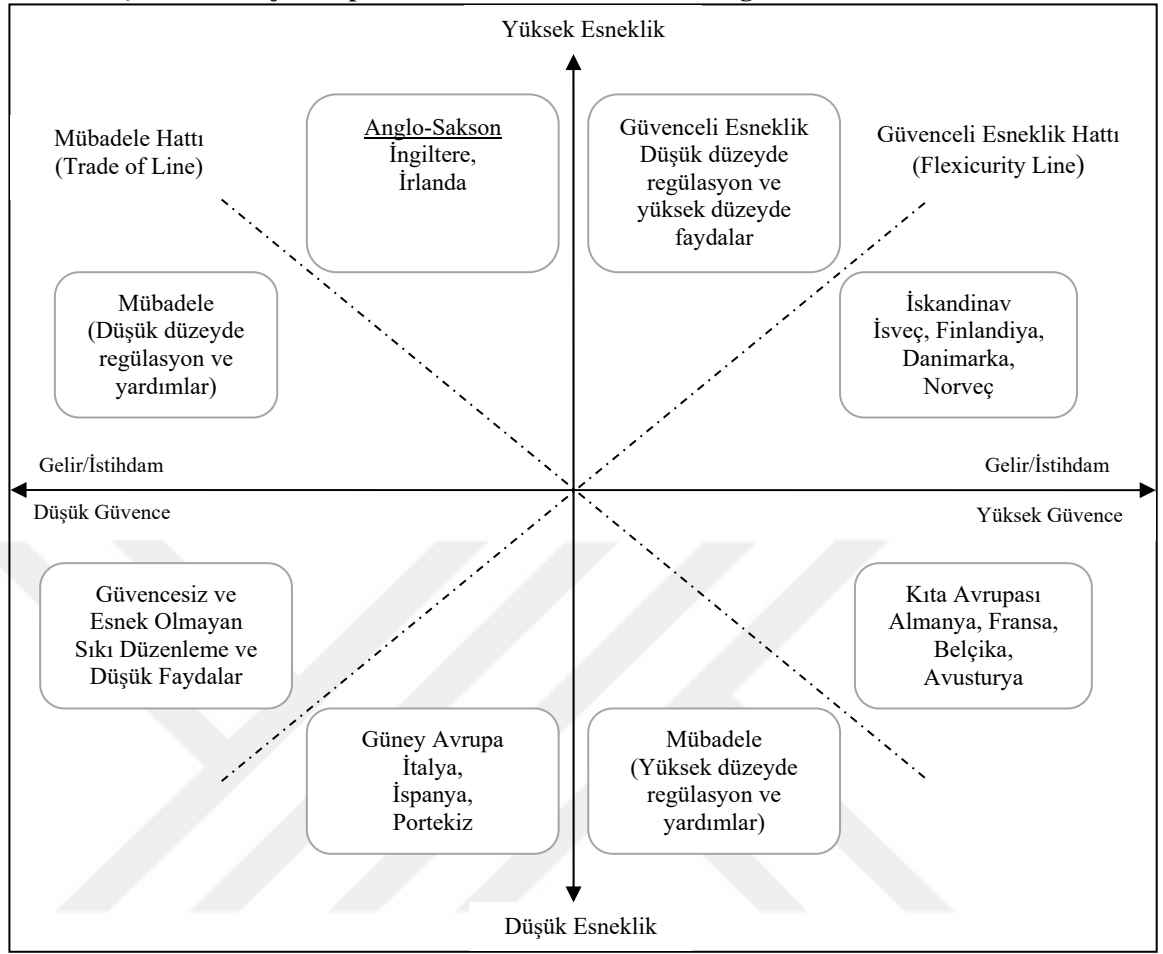
Neoliberal yaklaşımın, emek piyasası düzenlemelerinin, ekonomik performansın düşmesine yol açtığı çıkarımına rağmen aslında ulaşılan sonuç oldukça karmaşık olmaktadır (Auer, 2008: 337-338). Bu bağlamda farklı düzenlemelerin farklı ülkelerde olumlu sonuçlar ortaya koyduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, esnek emek piyasalarına sahip olan bazı ülkelerin ekonomilerinde olumlu sonuçlar elde edilirken katı olarak tabir edilen ve güvenliği sağlayan kurumsal düzenlemelerin etkili olduğu emek piyasalarına sahip olan bazı ülkelerde de benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır.

1997 yılında Avrupa İstihdam Strateji belgesi ile birlikte Avrupa ülkeleri emek piyasaları esnekliğini ve emeğin hareketliliğini arttıran reform uygulamaları yapmıştır.

Yapılan bu reform girişimlerinde esnekliğin yanında güvenliğin de öne çıktığı yani bir “güvenceli-esneklik” olarak ifade edilen yaklaşım gündeme gelmiştir. Dolayısıyla ülkeler bu süreçte kendi kurumsal yapılarını ve emek piyasalarını göz önüne alarak bu doğrultuda reformlar uygulamışlardır (Zeydanlı, 2011: 7). Güvenceli esneklik yaklaşımı liberal emek piyasalarına sahip Anglo-Sakson ülkeleri ile emek güvenliğine yönelik katı düzenlemelere sahip olan Kıta ve Güney Avrupa ülkeleri arasında bulunan bir model olarak tanımlanmaktadır (Abrahamson, 2010: 76-77). Ayrıca, bu yaklaşımda esneklik, istikrar ve güvence kavramları bir arada olmaktadır (Auer, 2008: 343-344). Emek piyasalarında esneklik ve istihdam koruma arasında denge sağlandığında ekonomik ve sosyal politikaların daha iyi performans göstereceği ifade edilmiştir (Muffels, 2008: 293).

Öte yandan, Muffels, güvenceli-esneklik tartışması ile ilgili olarak bir tarafta iş ve sözleşme hareketliliğini diğer tarafta ise gelir ve istihdam güvencesini ele almış ve ortaya çıkan sonuçları refah rejimlerine göre gruplandırmıştır. Bu bağlamda İskandinav ülkeleri, kurumların yüksek seviyedeki esneklikleri (güçlü istihdam koruma düzenlemesinin bulunmaması) ve aynı zamanda yüksek gelir ve istihdam güvenliği (toplu sözleşmeler, aktif istihdam politikaları) ile güvenceli esneklik şeklinde adlandırılan refah rejim grubunu oluşturmuştur. Anglo-Sakson rejimine bakıldığında ise, esneklik (düşük istihdam koruma düzenlemeleri) ile zayıf gelir ve istihdam korumasının olduğu gözlemlenmiştir. Kıta Avrupa’sında ise, güçlü yasal düzenlemeler istihdam korumaya yönelik olarak esnekliğin derecesini düşürmekte ancak diğer taraftan da istihdam güvenliğini arttırmaktadır. Dolayısıyla gerek Anglo-Sakson gerekse Kıta Avrupası rejimlerinde, esneklik ve güvenlik arasında bir trade-off olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Güney Avrupa ülkelerine göz atıldığında ise düşük seviyedeki esneklik ve güvence İskandinav rejiminde görülen durumun tersini yani “güvencesiz ve esnek olmayan” (inflexicurity) durumu göstermektedir (Şekil 24) (Muffels, 2008: 294-295).

Şekil 24: Rejim Tiplerinin Güvenceli Esneklik Bağlamında Gösterimi

Kaynak: Muffels, 2008: 294

Danimarka, Finlandiya, İsveç, Norveç ve kısmen de Hollanda (Kıta Avrupası ve İskandinav modelinin arasında kaldığı belirtilmektedir) gibi ülkelerin oluşturduğu İskandinav modelinin en önemli özelliği, yüksek sosyal koruma harcamalarının yapıldığı yer olması ve refah hizmetlerinin evrensel anlamda gerçekleşmesidir. Ayrıca emek piyasalarına yönelik olarak mali müdahalelerin yapılması, kamuda istihdamın yoğun olması, sendikaların iş yerlerinde bulunması ve işsizlik yardımları ile ilgili olarak çalışanların söz haklarının varlığı bu model için tanımlanan özellikler arasında yer almaktadır. İrlanda ve Birleşik Krallığın oluşturduğu Anglo-Sakson ülkelerinde ise geniş sosyal yardımlar, en son başvurulan çare olmaktadır. Nakit transferleri de çalışma çağındakilere yönelik olmaktadır. Dahası bu modelde, emek piyasalarında sendikalar güçlü olmamakta, ücretler arasında yoğun farklılıklar yaşanmakta ve düşük ücretli istihdam oranı yüksek olmaktadır. Öte yandan, Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya ve Lüksemburg gibi ülkeleri içinde barındıran Kıta Avrupası modeli ise, işsizlik

yardımlarının ve emekli aylıklarının kapsamlı şekilde verildiği bir model olarak tanımlanmaktadır. Sendika üye sayıları yüksek olmakla beraber gelinen noktada bu sayılarda bir düşüşün gözlemlendiğini de belirtmek gerekmektedir. Yine güçlü sendikalar bu süreçte toplu pazarlık kapsamının bu modelde genişlemesine de katkı sağlamışlardır. Son olarak ise, Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz'in oluşturduğu Güney Avrupa ya da diğer bir ismi ile Akdeniz ülkeleri grubu ise emekli maaşı harcamalarının öne çıktığı ve emek piyasalarında yüksek düzeyde katmanlaşmanın gözlemlendiği model olmaktadır. Bu modelin sosyal refah sistemlerinde istihdam koruma ve erken emeklilik gibi mekanizmaların var olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca özellikle formel sektörlerde güçlü sendika varlığı ve toplu pazarlık kapsamının genişliği göze çarpan özellikler arasında yer almaktadır (Boeri, 2002: 3- 4; Sapir, 2006: 375-376).

Bahsedilen dört model incelendiğinde emek piyasası kurumlarının farklılaştıkları açık bir şekilde görülebilir. Nitekim Güney Avrupa modelinin katı bir istihdam koruma yasasına sahip olması ile birlikte oldukça düşük düzeyde işsizlik yardımları sağladığı görülmektedir (Esnek Olmayan ve Güvencesiz). Karşıt olarak ise İskandinav ülkelerinin, işsizlik yardımlarının oldukça yüksek olduğu gözlemlenirken, istihdam koruma yasalarının katılığı ise daha zayıf olmaktadır (Güvenceli-Esnek). Kıta Avrupası modelinde ise, işsizlik yardımları cömert olmakla birlikte istihdam koruma yasasının da katı olduğu gözlemlenmiştir. Son olarak Anglo-Sakson modelinde ise, düşük istihdam koruma yasaları ile daha düşük düzeyli bir korumanın var olduğu söylenebilir (Sapir, 2006: 377-378).

Auer, Tablo 11'i ülkelerin istihdam güvenliği ve emek piyasasına yönelik yaptıkları harcamalar arasındaki ilişkilere göre oluşturmuştur. Nitekim bazı ülkeler yüksek istihdam koruması ve emek piyasalarında yüksek harcamalar gerçekleştirirken (Fransa ve Almanya), bazı ülkelerde ise hem düşük istihdam koruması hem de emek piyasalarına yönelik düşük düzeyde harcamalar gerçekleşmektedir (ABD ve Birleşik Krallık). Diğer taraftan, yüksek istihdam güvenliğine karşın emek piyasalarına yönelik düşük harcama gerçekleştiren ülkeler de bulunmaktadır (Japonya). Bunun karşısında ise, düşük istihdam korumasına karşılık emek piyasalarına yönelik yüksek düzeyde harcama gerçekleştiren ülkeler de mevcuttur (Danimarka). Bu son grup güvenceli esnek ülke grubu olarak da tanımlanmaktadır (Auer, 2008: 341-342).

Tablo 11: İstihdam Güvenliği ya da Emek Piyasası Güvenliği

	Emek Piyasası Harcaması	
	Yüksek	Düşük
Yüksek İstihdam Koruması	Fransa	Japonya
Düşük İstihdam Koruması	Danimarka	ABD

Kaynak: Auer, 2008: 341

Kim (2009), düşük istihdam koruma yasası ve yüksek düzeyde emek piyasalarına yönelik harcamaları gerçekleştiren modelin işsizlik oranlarını azaltmada ve istihdam oranlarını arttırmada oldukça iyi bir performans gösterdiğini ve ayrıca İskandinav ülkelerinin bu modeli temsil ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla güvenceli esneklik olarak adlandırılan bu modelin bir üçüncü yol olarak esnek ve rijit modellere alternatif olabileceğini belirtmiştir. Blanchard ve diğ. de güvenceli-esnek modelinin başarılı sonuçlara yol açtığını yani bu modelde düşük işsizlik oranlarıyla karşılaştığını ve bunun Anglo-Sakson modeli ile benzerlik gösterdiğini onaylamışlardır (Blanchard vd., 2014: 5).

Bora ve Erdoğan, güvenceli esneklik modelinin Danimarka'da 1995'de % 10'nun üzerinde olan işsizliği beş yıl sonra %1,6 düzeyine getirdiğini ifade etmiştir. Ancak yazarlar, işverenlerin işçi sayılarını artırıp azaltma esnekliğine sahip olduğu ve aynı zamanda işsizlik durumunda işsizlik ödemesini de garanti eden bu rejimin İskandinav modeli dışında geçerliliğini tartışma konusu edinmiş ve bu ülke grubu dışındaki uygulamalarda güvencelerin hızla aşındığı sonucuna ulaşmışlardır (Bora ve Erdoğan, 2015: 23).

Rodgers, yaşanan sürecin farklı ülkelerde farklı modellerin ortaya çıkması açısından önemli olduğunu belirtmiş ve güvenceli esneklik yaklaşımını da bu farklılık bağlamında değerlendirmiştir (Rodgers, 2007:7). Bu bağlamda ortaya atılan uyum söylemleri yerini farklılıkların birliği söylemine bırakmıştır. Bu nedenle farklı rejimlerin farklı patika bağımlılıkları ile olumlu sonuçlara ulaşması önemli bir tespittir (Muffels, 2008: 318). Daha açık bir ifadeyle, her ne kadar neo-liberal dönem ile birlikte ülkelerin tek bir modele yönelimi beklense de bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Diğer bir deyişle esneklik yanlı Anglo-Sakson modelinin hâkimiyetinin gerçekleşmediği ve bunun karşısında daha iyi sonuçlar ortaya koyan farklı modellerin

ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, emek piyasaları açısından oldukça iyi performans gösteren İskandinav modeli kurumsal yapılanmaları açısından Anglo-Sakson modelinden farklılaşmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan bu farklılıklar kapitalizmin çeşitleri literatürünü de destekler nitelikte olmaktadır. Ancak 2008 küresel kriz süreciyle birlikte, yapılan bu eleştirilere rağmen krizden çıkış stratejisi olarak tekrardan neo-liberal politikalar önerilmiştir. Örneğin, kriz ve emek piyasaları esnekliği arasında kurulan ilişki bu bağlamda dikkat çekicidir. Diğer bir ifade ile ülkelere tekrar Anglo-Sakson modeli dayatılmış ve bu model ile başarılı sonuçlar elde edileceği varsayılmıştır. Bu noktada Avrupa Birliği önemli bir gözlem alanı olmaktadır. Çünkü gerek birliğin neo-liberal yönelimi gerekse son küresel krizden derin yara alan ülkelerin birliğin güney grubunu oluşturması bu noktada oldukça önemlidir. Dolayısıyla AB üzerinden hem emek piyasalarına yönelik neo-liberal politikaların uygulanması hem de ortaya çıkan sonuçlar incelenecektir.

4. NEO-LİBERAL YÖNELİM, KÜRESEL KRİZ SÜRECİ VE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜM: AVRUPA'NIN ÇEVRE ÜLKELERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

4.1. Roma'dan Lizbon'a Emek Piyasasında Yaşanan Dönüşüm Süreci

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupalı devlet adamları Avrupa'da kalıcı bir barışın gerçekleşmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda ilk girişim Belçika, Federal Almanya, Lüksemburg, Fransa, İtalya ve Hollanda'nın 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) oluşturmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece, ülkeler ilk defa devlet iradelerini ulus üstü bir konuma devretmişlerdir. Daha sonra bu altı ülkenin arasında 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile birlikte Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kurulmuştur. AET'nin amacı malların, hizmetlerin, sermayenin ve işgücünün serbest dolaştığı bir ortak pazarın oluşturulmasıdır. Bu sayede, büyüme artışlarının sağlanarak daha çok zenginlik ve iş alanı yaratacağı amaçlanmıştır. Ancak bu amaçlar arasında üye devletlerin sosyal politika alanında da bir araya getirilmeleri öngörülmemiştir (Bozkurt, 2011: 20; Özgüler, 2013: 60-61).

İlerleyen dönemlerde Keynesyen politikaların ve refah devleti yapılarının ağırlığının artması ile birlikte ulusal seviyede geniş çaplı sosyal politikalar uygulanırken uluslararası düzlemde de benzer eğilimler yaşanmaya başlamıştır. Nitekim 1961 yılında

Avrupa Konseyi tarafından kabul edilen Avrupa Sosyal Şartında (European Social Charter) çalışanlar ve yurttaşlara yönelik temel haklar garanti altına alınmıştır. 1974 yılında ise Avrupa Konseyi tarafından onaylanan Sosyal Eylem Programı (Social Action Programme) birliğin sosyal politika alanındaki dönüm noktalarından biri olarak gösterilmektedir. Tam istihdam ve daha iyi yaşam ve çalışma koşulları gibi önlemleri kapsayan bu program ile birliğin sosyal politika alanındaki artan yükümlülüğü ortaya çıkarılmıştır (Esentürk, 2010: 5-7).

1980’li yılların ortalarından itibaren Avrupa Birliği’nin neo-liberal rota doğrultusunda yeniden bir yapılanma sürecine girdiği yapılan düzenlemelerden gözlemlenmektedir. 1985 yılında Avrupa Komisyonun yayınladığı “White Paper” ile tarife dışı engellerin kalkarak Avrupa içsel pazarının oluşturulması amaçlanmıştır. Daha sonra ortaya çıkan Tek Avrupa Senedi (1986) ile içsel pazar programı kurumsallaştırılmıştır. İçsel pazarın oluşturulması ile rekabetçi bir sürecin ortaya çıkacağı, kârların artacağı ve dolayısıyla bunun da daha fazla iş ve gelir artışı anlamına geleceği ifade edilmiştir. Bu rekabetçi yapının oluşturulması doğrultusunda ise deregülasyon, liberalizasyon ve özelleştirme gibi politikalar öne çıkmıştır. Devlet müdahalesi ise yerini piyasa sürecine bırakmıştır⁸² (Bieler, 2006: 8; Bieler, 2007). 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile Tek Avrupa Pazarı⁸³ yaratılması konusunda önemli bir aşama kaydedilmiştir. Çünkü Maastricht Antlaşması ile Avrupa Ekonomik ve Parasal Birliği’nin kurularak entegrasyon sürecinin gerçekleşmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle İstikrar ve Gelişme Sözleşmesi’nin (1997) kabul edilmesi ile birlikte üye devletlerin maliye politikalarına sınırlama gelmiştir. 1990’ların sonunda ise Avrupa Merkez Bankası’nın (1998) kurulması ve tek para uygulaması da (1999) fiyat istikrarına katkı sağlayarak entegrasyonun sağlamlığını pekiştirmiştir⁸⁴ (Bieler, 2007: 111; Bozkurt, 2011: 21).

⁸² Nitekim yaşanan bu süreç Avrupa Birliği’nin genişlemesinde de gözlemlenmektedir. Özellikle Doğu Bloğu ülkelerinin AB’ye adaptasyonunda liberalizasyon ve deregülasyon gibi politikaların bu ülkelerden talep edilmesi AB’nin neo-liberal yöneliminin gözlemlenmesi açısından önemli olmaktadır (Bieler, 2006: 14).

⁸³ Tek Avrupa Pazarının merkezinde dört hareket özgürlüğü bulunmaktadır. Bunlar malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin hareket serbestisi olmaktadır. Hareket serbestliğinden kasıt ulusal engellerin kaldırılmasıdır (Hyman, 2008:10).

⁸⁴ Aslında Maastricht Antlaşması ile birlikte amaçlanan, ekonomik bir birlik oluşturmaktır. Dolayısıyla sosyal ve politik birlik hevesi geri planda kalmıştır. Nitekim bu açıdan bakıldığında yaratılan ekonomik alan ile AB sermayesini, Japon ve ABD sermayesi karşısında güçlü bir konuma getirme çabasının olduğu

Ekonomik ve Parasal Birliğin kurulması ile birlikte uygulanan tek para birimi, faiz ve döviz kuru gibi politikaların ülkelerin ellerinden alınmalarına sebep olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda rekabetçiliğin arttırılmasına yönelik olarak ülkelerin ellerinde sadece ücretleri kısıtlama politikası kalmıştır (Bieler, 2008: 84). Öte yandan, Avrupa Merkez Bankası'nın fiyat istikrarı ve düşük enflasyon gibi öncelikleri, ülkelerin bütçe açıkları ve ulusal borçlarına yönelik olarak getirilen kısıtlamalar, işsizlik rakamlarının AB seviyesinde yüksek kalmasına neden olmuştur. Ayrıca istihdam konusunun ikincil amaçlar arasında görülmesi de işsizlik seviyelerinde yaşanan yüksek seyri etkilemektedir (Bieler, 2006: 9; Bieler, 2008: 85). Dolayısıyla bu süreçte sosyal politikaların önemi de ortaya çıkmış ve entegrasyonun sosyal boyutu ile ilgili tartışmaların da derinleşmesini sağlamıştır. Bu bağlamda emek piyasaları Avrupa'nın sosyal politikası içinde en fazla öne çıkan sosyal politika alanı olmuştur (Bozkurt, 2011: 21).

Avrupa'nın emek piyasasında karşılaştığı işsizlik ve yapısal problemler, bu doğrultuda Avrupa merkezli bir çözümün gerekliliğine işaret etmiştir. Nitekim farklı ülkelerin de entegrasyon süreci bu çözümün ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. 1993 yılında *Gelişme, Rekabetçilik ve İstihdam* isminde Delor'un beyaz kitabı olarak adlandırılan bu çalışması, Avrupa düzeninde istihdam politikalarının koordinasyonunun gelişmesi için zemin hazırlamıştır. Avrupa Komisyonu 1994'de *Essen* stratejini hazırlamış, 1996 yılında ise *İstihdam ve İşgücü Piyasası Komitesi* oluşturulmuştur. 1997 yılında ise imzalanan *Amsterdam Antlaşması*⁸⁵ koordineli istihdam politikası uygulamasına olanak sağlamıştır. Yine 1997 yılında Avrupa Konseyi Lüksemburg da *Avrupa İstihdam Stratejisini*⁸⁶ hazırlamıştır. 1999 yılında ise, Avrupa Komisyonu aday ülkelerin istihdam politikalarını Birlikle uyumlaştırmaları doğrultusunda girişim başlatmıştır. Bu doğrultuda aday ülkeler ve komisyon ortaklığında istihdam süreçlerindeki zorlukların analiz edilmesi için *Ortak Değerlendirme Belgesi* hazırlanmıştır. Bu doğrultuda ilgili belge ilk olarak Çek Cumhuriyeti, Slovenya,

gözlemlenmektedir. Sosyal boyut da sadece ekonomik alanın bir parçası durumunda kalmıştır (Oğuz, 2010: 24-25).

⁸⁵ Maastricht Antlaşması sosyal politika aracılığı ile Avrupa modelinin sosyal yönünü desteklemiştir. Amsterdam Antlaşması da istihdam için yeni şartlar ileri sürmüştür (Şener ve Savrul, 2011: 718).

⁸⁶ Avrupa İstihdam Stratejisi ile üye ülkelerin istihdam politikaları ve uluslararası emek piyasaları arasındaki koordinasyonun sağlanması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla aslında amaçlanan üye ülkelerin ulusal düzeydeki istihdam politikalarını etkilemektir (Şener ve Savrul, 2011: 719).

Polonya ve Estonya ile imzalanmıştır. Türkiye’de ise ilk etapta temel çalışma olarak İŞKUR’un desteği ile *İstihdam Politikası Değerlendirme* belgesi hazırlanmış ve bu belge Avrupa Komisyonu ile hazırlanacak ortak belgenin temelini oluşturmuştur (Taymaz ve Özler, 2004: 13-17).

AB’de ekonomik ve parasal entegrasyon sürecinin hızlanması, emek piyasasında yapısal sertliklerin ortadan kaldırılması şeklinde kendini göstermiştir. Lizbon Zirvesinde ise bu sürecin Avrupa Refah Devleti’nin modernizasyon süreci olduğu vurgulanmıştır (Bozkurt, 2011: 22). “Avrupa Refah Devleti’nin Modernizasyonu” ile kastedilen piyasanın egemen bir konuma gelmesidir. Bu bağlamda sosyal haklara dayalı refah sisteminden, şartlı geçici desteklerin yer aldığı, kamu hizmetlerinin ve emeklilik sistemlerinin özelleştirildiği ve emek piyasalarının esnekleştirildiği bir sistem önerilmektedir (Hermann ve Hofbauer: 2007: 133).

23-24 Mart 2000 tarihinde Avrupa Konseyi’nin Lizbon’da düzenlediği toplantıda “*bilgi temelli ekonominin parçası olarak istihdamın, ekonomik reformun ve sosyal uyumun güçlendirilmesi*” doğrultusunda yeni stratejik amaçlar üzerinde anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Avrupa Birliği, ekonomik reform ve yenilikçi süreci arttıracak bilgi altyapısının kurulması, sosyal refah devleti yapısının ve eğitim sisteminin modernizasyonu gibi konularda stratejik amaçlar ortaya koymuştur. Bu bağlamda Lizbon stratejisinde, Avrupa Birliği gelecek on yılda “*daha fazla ve daha nitelikli istihdam ve daha fazla sosyal uyum ile birlikte sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlayabilen dünyanın en rekabetçi ve dinamik bilgi temelli ekonomisi olabilme*” hedefini ortaya atmıştır (Lisbon European Council, 2000).

Bilgi toplumunun yükselişi söyleminin emek piyasalarına yansımaları emeğin eğitim aracılığı ile sürekli olarak “*yeniden vasıflandırılması*” şeklinde olmakta ve bu söylemin Avrupa’daki birçok sendika tarafından benimsenmesi ise yaşanan sürecin ironik tarafını oluşturmaktadır. Çünkü yapılan bu söylem özü itibari ile emek piyasalarının esnekliğine vurgu yapmakta ve şiddetlenen rekabetçi sürece emek gücünün⁸⁷ uyum sağlamasını dayatmaktadır (Oğuz ve Ercan, 2010: 13).

⁸⁷Bu noktada emek gücünün “*kendini yenileyen bir meta olarak*” görülmesinin yanında “*birden çok vasfi ve işlevi olan nitelikli bir meta olarak*” yeniden ifade edilmektedir (Oğuz ve Ercan, 2010: 14).

Yaşanan süreç ülkelerin rekabetçi yapılarını öne çıkarmakta, bu rekabet ortamında ayakta kalmak isteyen ülkeler ise çeşitli düzenlemeler yapmaktadır. Bu noktada iş gücü piyasalarının deregüle edilmesi, vergi oralarının azaltılması, sosyal sigortanın zayıflatılması gibi düzenlemeleri gözlemek mümkündür. Callinicos, bu rekabet ortamında ayakta kalmak için maliyetlerin düşürülmesi gerektiğini bunun da çalışan nüfus üzerinden gerçekleştiğini belirtmiştir (Callinicos, 2014: 21). Nitekim çalışanlara yönelik düşük ücretler, kötü çalışma koşulları ve yapılan kesintiler bu bağlamda değerlendirilmektedir. Yapılan bu düzenlemeler emek piyasalarının esnekleştirilmesine dönük düzenlemeler olmaktadır. Dolayısıyla rekabetçiliğin yükünün işçilerin omuzlarına yüklendiği söylenebilir (Bieler, 2007: 112-113).

Yine Lizbon zirvesinde Avrupa’da yaşanan yüksek işsizlik, düşük istihdam oranları, kadınların iş gücü piyasasındaki katılımlarının yetersizliği, yaşanan uzun dönem yapısal işsizlik sorunları ve bölgesel düzlemde işsizlikte yaşanan dengesizlikler birliğin zayıf yönleri olarak ifade edilmiştir. Yine bu zayıflıkların ortadan kaldırılması doğrultusunda rekabetçi yapıyı geliştirecek ekonomik ve sosyal reformlar önerilmiştir⁸⁸ (Lisbon European Council, 2000). Ayrıca, Lizbon Stratejisi tam istihdam amacını da kapsamaktadır. İstihdamın yaratılması ise emek piyasasındaki deregülasyona bağlı olmakta, bu da neo-liberal yapılanmalar ile uyumlu olmaktadır (Bieler, 2008: 85; Bieler, 2006: 18).

Gelinen noktada, istihdam koruma düzenlemelerinin esnekleştirilmesi, işsizlik yardımlarının azaltılması ve toplu pazarlıkların âdem-i merkezileştirilmesi gibi süreçlerin popülerliğinin arttığı söylenebilir. Emek piyasasındaki bu kurumsal yapıların kaldırılması ile emek piyasası performansının ve ülkelerin rekabetçi yapılarının artacağı görüşü, üzerinde sürekli olarak durulan neo-liberal söylemdir. Bu nedenle, bu söylemin AB’ye olan etkisi, Lizbon Stratejisinde açık bir şekilde ortaya konmuştur.

⁸⁸ 2004 yılına gelindiğinde Lizbon’da belirlenen hedeflere vaat edilen 10 yıllık periyotta ulaşamayacağı gözlemlenmiştir ve buna istinaden de “*Güçlüklerle Yüzleşmek: Büyüme ve İstihdam için Lizbon Stratejisi (2004)*” adlı bir rapor yayımlanmış ve bu raporda da istihdam ve verimliliğin artırılması üzerinde durulmuştur (European Commission, 2004: 6-7; Oğuz ve Ercan, 2010: 11).

2008 yılına gelindiğinde ABD’de ortaya çıkan ve daha sonra etkisini Avrupa’da gösteren küresel kriz, Lizbon Stratejisi’nin öngörüsünün gerçekleşmediğini göstermiştir. Rekabetçi sürecin arttırılması ve emek piyasalarının esnekleştirilmesi gibi neo-liberal politikaları içinde barındıran ve gelecek on yılda dünyanın en rekabetçi ekonomisi öngörüsü yerini büyümenin düştüğü ve işsizlik oranlarının yükseldiği bir AB’ye bırakmıştır.

Emek piyasalarının esnekleştirilmesi neticesinde beklenen gelişmelerin sağlanmadığı 2008 yılından itibaren net olarak görülmektedir. Bu doğrultuda ne beklenen istihdam artışı sağlanmış ne de kriz sürecine daha hızlı adaptasyon gerçekleşmiştir. Aksine, krizden en çok etkilenen ülkeler esnek emek piyasalarına sahip ülkelerken krizden daha az etkilenen ve krizi hızlı bir şekilde atlatan ülkeler ise emek piyasalarında kurumsal düzenlemelere sahip olan ülkeler olmuştur.

Bu tespite rağmen Avrupa’nın krizden çıkış stratejisi olarak daha çok neo-liberalizm stratejisini benimsemesi yaşanan kriz sürecinin neo-liberal politikaların uygulanmasına müsait bir zemin hazırladığı yorumlarının yapılmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, emek piyasalarının esnekleştirilmesi vurgusu krizle ilişkilendirilerek daha güçlü bir şekilde savunulmuştur. Ancak her ne kadar neo-liberal politikaların uygulanması konusunda ısrar edilse ve emek piyasaları temel politika uygulama alanı olarak görülse de elde edilen ekonomik sonuçların beklendiği gibi olmadığı ifade edilmiştir. Çalışmanın bir sonraki kısmına yaşanan kriz süreci, uygulanan politikalar ve ortaya çıkan sonucun analiz edilmesiyle devam edilecektir.

4.2. Küresel Kriz Süreci

ABD’de başlayan ve küresel bir hal alan bu kriz sürecinde dikkat çekici olan nokta krizin etki alanını ve şiddetini değiştirerek ilerlemesidir. 2007 yılı sonunda etkisi ilk olarak ABD’de hissedilmeye başlayan kriz, Eylül 2008 itibari ile etki alanını genişleterek küresel bir hal almıştır. Öte yandan, 1929 Büyük Bunalımı’ndan beri dünyada görülmemiş bir şekilde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde üretimde ve ticaret hacminde daralmalar yaşanması ise krizin şiddetinin büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir (Lapavistas vd., 2010: 324; Öz, 2010: 2; Akçay ve Güngen, 2014: 102).

Kriz sürecinin öncesinde, hızla yükselen konut fiyatları ve artan mortgage kredileri sayesinde borçlanmaya dayanan tüketim ve inşaat yatırımları ABD’de çok hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Ancak 2006 yılının ortalarından itibaren konut fiyatlarında yaşanan düşüş, süreci tersine döndürmüş ve bu düşüş krizin başlangıcının habercisi olarak ifade edilmiştir. Çünkü riskli yatırımcıların yüksek faiz ödeyerek kullandıkları subprime krediler, konut fiyatlarında yaşanan düşüş sebebiyle ödenemez duruma gelmiştir. Mortgage piyasasında yaşanan bu dalgalanmalar *subprime krizi (subprime crisis)* olarak tanımlanmıştır. Yaşanan kriz süreci 2007 yılının Ağustos ayında bankaların genellikle kısa vadeli olarak birbirlerine ödünç verdiği interbank piyasasına sıçramıştır. Yaşanan güven kaybı risk primini arttırmış ve faiz oranları yükselmiştir. Bu süreçte merkez bankalarının piyasaya likidite sağladıkları gözlenmiştir. Ancak 2008 yılına gelindiğinde süreç yatırım bankalarının yaşadıkları sıkıntılarının ve batışlarının (Bear Stearns ve Lehman Brothers) yoğun olarak tartışıldığı bir döneme evrilmiş ve bu dönem *finansal kriz (financial crisis)* dönemi olarak adlandırılmıştır. 2008’in Sonbaharına gelindiğinde ise, gelişmiş ülkelerin gelirlerinde sert düşüşler yaşanmıştır. Öyle ki, bu düşüşlerin 1930’lu yıllardan beri görülen en sert düşüşler olduğu ifade edilmiştir. Yaşanan bu süreç ise artık bir *ekonomik kriz (economic crisis)* dönemine girildiğini göstermiş ve kriz gelişmiş ülkelere doğru bir geçiş süreci gerçekleştirmiştir. Bu dönemde üretim düşmüş, işsizlik yükselmiş ve insanlar işlerini ve evlerini kaybetmiştir. Gelineen noktada yapılan hükümet müdahaleleri, bütçe açıklarında artışlara yol açmıştır. Bu sebeple 2009 yılında krizin yeni bir aşamaya geçtiği ve bu aşamanın da *mali kriz (fiscal crisis)* aşaması olduğu ifade edilmiştir (Stockhammer, 2012: 42-44).

Kriz sürecinde dikkat çeken noktalardan biri yaşanan finansallaşma sürecidir. Nitekim geçmiş otuz yılda üretimden ziyade finansın artan ağırlığı gelişmiş ülkelerin dikkat çeken bir özelliğidir. Yaşanan finansallaşma sürecinin başlangıcını 1980’li yıllara yani neo-liberalizme kadar götürmek mümkündür. Çünkü bu yıllardan itibaren dünya ekonomisinde finans, mal ve emek piyasalarına yönelik deregülasyon politikaları uygulamalarında artış gerçekleşmiştir. Özellikle deregüle edilmiş finansal piyasalar, rantiyer kapitalistlerin türemesine yol açmıştır. Yaşanan bu gelişmeler, kâr ve yatırım arasındaki ilişkiyi değiştirmiş, yüksek kârlar artık beraberinde yüksek yatırımları getirmemiştir. Çünkü yatırımcılar kısa dönemli yüksek kârlar getiren deregüle edilmiş

finansal sektörlere yatırım yapmayı, uzun vadeli ve belirsizliklere açık olan fiziksel yatırımlara tercih etmişlerdir. Bu tercih, gayrimenkul ve finansal varlık fiyatları hareketlerinin ekonomilere yön vermesine yol açmıştır (Lapavistas vd., 2010: 321; Onaran, 2010: 18-21; Stockhammer, 2012: 40; Bayram, 2013: 150).

Artık geçmişin dış yatırıma dayalı büyüme stratejisinin yerini finans odaklı büyüme stratejisi almıştır. Bu yeni stratejide finansal sektörün GSMH'ye yaptığı katkı, sanayi ve diğer hizmet kollarını geçmiştir. Ancak bu finans hâkimiyetli birikim rejiminde, finans sektörü etki alanını arttırırken diğer taraftan da ekonomideki kırılganlığı yükseltmektedir. Dolayısıyla bu süreç, kısa dönemde yüksek bir büyüme ortaya çıkarsa da beraberinde getirdiği riskler oldukça yüksektir. Nitekim ekonomide ortaya çıkan kırılganlıklar ve bu kırılganlıkların diğer ülkeleri etkilemesi bu bağlamda değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda her ne kadar son dönemde yaşanan krizin ABD'de ortaya çıktığı belirtilse de, Avrupa Birliği'ne olan etkisinin daha büyük olduğu ifade edilmiştir (Onaran, 2004: 2; Onaran, 2010: 23; Stockhammer, 2012: 40; Bayram, 2013: 150). Diğer taraftan ise, Avrupa'nın çevre ülkelerin kriz sürecinden ciddi anlamda etkilenirken, Merkez Avrupa'nın bu ülkelerin karşılaştığı problemlere çözüm üretmekte gecikmesi AB ülkeleri arasında gerilim oluşmasına yol açmıştır (Regan, 2013).

Cari anlamda fazla veren merkez ile açık veren çevre diye adlandırılan ülkeler arasındaki bu tartışmaya her iki tarafta kendi çıkarları açısından yaklaşmıştır. Almanya'nın başını çektiği ve Kuzey Avrupa ülkelerinin oluşturduğu merkez grubu, çevre ülkelerin sorumluluklarını yerine getirmedikleri daha sert bir ifadeyle bu ülke hükümetlerinin beceriksizliklerinin bu krize yol açtığı şeklinde bir argüman geliştirirken, Güney Avrupa ülkelerinin oluşturduğu çevre ülkeler ise birliktelik ve dayanışma gibi kavram ve ilkelerin Birlik içerisinde işlememesinden şikayet etmekte yani merkez tarafından zor zamanlarda gerekli desteğin verilmediğini ifade etmektedirler. Görüldüğü üzere, Avrupa Birliği'ne üye ülkeler krizden çıkış stratejisi üretmek yerine birbirlerini suçlamışlardır. Diğer taraftan ise, ülkelerin birbirlerini suçlayarak bu krizin yönetilemeyeceği tartışılan bir diğer konu başlığıdır (Öniş ve Kutlay, 2012: 4-6; Hall, 2012: 355).

4.3. Krizin Politik Ekonomisi: Kuzey-Güney Avrupa Çekişmesi

Kriz öncesinde yapılan Avrupalılaşıma vurgusu, Avrupa'nın yeni bir tarihsel yola girdiğini ve kendi içerisindeki farklılıkları azalttığını yani farklı kapitalizm türleri arasında bir yakınlaşmanın gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Ancak yaşanan kriz süreci bu tespitin dışında bazı şeyler ortaya koymuştur (Lallement, 2011: 630). Maastricht Antlaşması ile birlikte ülkelerin ekonomik performanslarındaki beklenen yakınlaşma, kriz süreciyle birlikte yerini AB içerisinde ortaya çıkan merkez ve çevre ülkeler arasında çatlağa bırakmıştır (Türel, 2013: 416; Aygül, 2014: 286). Nitekim yaşanan Kuzey-Güney Avrupa çekişmesi bir uyumun değil tersine yaşanan farklılaşmaları göstermesi açısından önemlidir. Bu farklılıklar da ilgili literatürde kapitalizmin çeşitleri olarak ifade edilmiştir (Featherstone, 2008: 32- 34). Yaşanan kriz süreciyle birlikte Avrupalılaşıma vurgusu geri plana itilmiş çünkü herkese uyan bir politikanın mümkün olmayacağı kriz sürecinde yaşanarak öğrenilmiştir. Ülkelerin krizle mücadelelerinde kendilerine alan bırakılmasının daha uygun olacağı görüşü de bu süreçte sıklıkla dile getirilmiştir. Bu ifadelerle ülkelerin farklı kapitalizmlere sahip oldukları ve bu doğrultuda politika uygulamalarının gerekliliği vurgulanmaktadır⁸⁹.

Avrupalılaşıma vurgusunun güçlü bir şekilde dile getirilmesini sağlayan temel nedenlerden biri parasal birlik ile ilgili yaşanan gelişmelerdir. Avrupa'da parasal birliğinin sağlanması⁹⁰ ile birlikte tek para birimi, Birlik içindeki ülkeler arasında para değişimini kolaylaştırmıştır. Ayrıca merkez bankasının da tek olması ülkelerin para politikası uygulama imkânlarını ortadan kaldırmıştır. Bu noktada monetaristler, parasal birliğin ekonomik uyuma neden olacağı bunun da Avrupa'da politik birliği meydana getireceğine yani Avrupalılaşımanın gerçekleşeceğine yönelik öngöründe bulunmuş, ancak geldiğimiz noktada bunun hiç de bahsedildiği kadar kolay olmadığını farkına varılmıştır. Çünkü Birlik üyelerinin ortak para alanı içerisinde standart neo-klasik kriterlere ve uzun dönem gelişmeyi destekleyecek kurumsal düzenlemelere sahip olmadıkları görülmüştür. Nitekim yaşanan kriz süreci bu eksikliklerin görülmesi ve

⁸⁹ Çünkü Avrupa'nın devlet gelenekleri arasında farklar bulunmakta ve bu farkların oluşmasında kapitalizmin farklı türleri ve farklı devlet-toplum ilişkileri gibi faktörler önemli rol oynamaktadır (Aspinwall ve Schneider, 2000:20).

⁹⁰ Euro birçok ülkenin kullandığı ortak bir para birimi olmanın ötesinde, herhangi bir devletle ilişkisi olmayan bir para birimi olması açısından önemlidir. Ancak yaşanan kriz süreci ile birlikte Euro "*bir anda AB'nin Aşil topuğuna*" dönüşmüştür (Kutlay, 2013: 169).

giderilmesi yönünde tartışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur (Jessop, 2012a: 15; Jessop, 2012b; Regan, 2013:3-6).

Bu bağlamda kriz sürecini ve Avrupa Birliği'nde ortaya çıkardığı gerilimi incelemek açısından Euro bölgesi dikkate alındığında iki tane farklı kapitalizm türü ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Almanya, Hollanda, Avusturya ve Finlandiya'nın oluşturduğu Kuzey Avrupa ülkeleri ya da diğer bir ifadeyle Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri olurken diğeri ise, İspanya, İtalya, Yunanistan, Portekiz ve Kıbrıs'ın oluşturduğu Güney Avrupa ülkeleri ya da Akdeniz Piyasa Ekonomileri'dir⁹¹ (Regan, 2013:2-3). Nitekim bu iki ülke grubu da farklı makro ekonomik gelişme stratejisine ve kurumsal yapılanmalara sahiptir. Dolayısıyla aynı politikaları uygulayarak aynı sonuçları beklemek oldukça iyimser bir yaklaşım olacaktır.

Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri olarak tanımlanan Kuzey Avrupa ülkeleri, merkezi düzeyde sendikalara sahip olmaktadır. Merkezi düzeydeki bu örgütlenmeler toplu pazarlıkları ve emek piyasasında ortaya çıkacak gelişmeleri koordine edebilecek kapasiteye sahiptirler. Buna ilave olarak, Kuzey Avrupa ülkelerinde, sosyal koruma ve gelir güvenliği gibi demokratik devlet yapılanmaları da görmek mümkündür. Ayrıca, Kuzey Avrupa ülkeleri, istihdam yaratma mekanizması olarak da ihracat yönelimli gelişme stratejisini benimsemişlerdir. Güney Avrupa'da ise toplu pazarlık ve emek piyasaları üzerinde sınırlı kapasiteye sahip olan parçalı yapıda sendikalar bulunmaktadır. İlave olarak, zayıf refah devleti yapıları ve sosyal koruma sürecinde ailenin öne çıkması da bu ülkelerin ortak özellikleri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Güney Avrupa ülkelerinde gelişmenin tetikleyicisi iç taleptir. Dolayısıyla iç talebi canlandıracak ücretler ve tüketim harcamaları oldukça önemlidir (Abrahamson, 2010:77; Regan, 2013:2-3).

İhracat yönelimli gelişme stratejisinde, gelişme ulusal düzeydeki firmaların uluslararası düzeyde rekabet edebilecek ürün geliştirmesine bağlıdır. Dolayısıyla bunun için ya iş gücü maliyetini düşük tutmalı ya yüksek katma değerli ürünler üretmeli ya da kapital-emek ikamesinde kapital kullanımı arttırılarak, ürün kalitesi ve emek

⁹¹ Bu noktada yapılan önemli bir eleştiri neo-liberal Avrupa'nın "*ne balık ne de kuş*" olduğu dolayısı ile "*iki kutuplu*" bir dünyanın mümkün olmadığını altı çizilmekte ve bu anlamda ortaya çıkan sınıflandırmalara eleştiri yöneltilmektedir (Brenner vd., 2010: 186).

verimliliğinin yükseltilmesi amaçlanmalıdır. Talep yönelimli gelişme sürecini benimseyen ülke grubunda ise, çalışanların eğitimini sağlayacak ve birikimli inovasyon sürecini destekleyerek ihracat yönelimli bir gelişmeyi gerçekleştirecek kurumsal yapılanmaların eksik olduğu belirtilmektedir (Hall, 2012: 358-359). Nitekim bir tarafta ihracat yönelimli gelişme stratejisi benimsemiş ve kurumsal yapılanmalarını bu doğrultuda oluşturmuş Kuzey Avrupa ülkeleri bulunurken, diğer tarafta ise, yaşanacak rekabet sürecine kurumsal yapılanma açısından hazırlıksız yakalanan ve rekabetçi süreci ancak parasını devalüe ederek sağlayabilen ancak bu da para birliği ile elinden alınmış bir ülke grubu olarak Güney Avrupa bulunmaktadır⁹² (Hall, 2012: 359). Dolayısıyla Kuzey Avrupa'nın ihracat temelli ve iç tüketimi kısıtlayan modeli karşısında Güney Avrupa'nın ithalat temelli ve tüketime dayanan ekonomisi arasında yönetilebilirlik açısından bir yakınlaşma beklenilmesi oldukça zor gözükmektedir (Kutlay, 2013: 180).

Yapılan tartışmalar ise, Avrupa'da Euro bölgesi alanında yaşanan krizin bir likidite ya da devletin iflas etmesi gibi bir kriz olmadığını, sorunun rekabetçilik ve ekonomik yapının yanlış ayarlanmasıyla ilgili olduğunu ıslarla vurgulamıştır⁹³(Jessop, 2013: 18). Bu doğrultuda, uygulanacak arz-yönlü yapısal reformlar ile fiyat ve ücret esneklikleri sağlanarak, ülkelerin kriz süreçlerini daha kolay atlatabileceği ifade edilmiştir⁹⁴ (Regan, 2013: 6). Türel (2013) ise, kriz sonrası yapılan bu önerilerin neo-liberal ilkelere dayandığını belirtmiş ve uygulanacak neo-liberal politikaların AB'nin çevre ülkelerinin rekabet gücünü arttıracığına yönelik inanca kuşkuyla bakmıştır (Türel, 2013: 395).

⁹² Bu noktada her ne kadar parasal birliğin, ulusal paraların değerleriyle oynanmasını engellediği ve bu durumun birlik içindeki zayıf ülkeler aleyhine olduğu söylemi yoğun bir şekilde vurgulansa da, paranın değeriyle oynama neticesinde karşılaşılabilecek enflasyon ve faiz oranlarının yükselmesi gibi olumsuzlukların ortaya çıkma olasılığı da para birliğini savunanların kullandıkları argümanlardır (Deutschmann, 2014: 353).

⁹³ Regan, bu noktada parasal sistem krizlerinin görmezden gelindiğini belirtmiştir (Regan, 2013: 6).

⁹⁴ Ancak yapılan bu açıklama dışında kriz sürecinin ürün, emek ve sermaye piyasalarına yönelik yapısal reform süreçleri ile önlenebileceği argümanları ülkeler arasındaki politik ekonomi perspektifi farklılıklarını dikkate almayan oldukça dar açıdan olayı ele alan bir yaklaşımdır. Nitekim bu yaklaşım özellikle Güney Avrupa hükümetlerinin kriz süreçlerinde farklı politika takip etme imkânları olsaydı kriz süreci ile karşılaşmazlardı eleştirisini dikkate almamaktadır (Hall, 2012: 357-358).

4.4. Neo-Liberal Projenin Küresel Kriz İle İmtihani

Avrupa Birliği'nde para politikasının ulus üstü düzeyde yönetildiği gözlemlenirken, ulusal seviyeye dönüldüğünde ülkelerin farklı mali politikalar, refah devleti önlemleri ve emek piyasası rejimleri uyguladıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında aslında yaşanan çatışma sürecinin önemli bir sorusu da yaşanan kriz sürecinde ortaya çıkan yükün kime yükleneceğidir. Bu bağlamda, döviz kuru ve faiz oranları gibi politika araçlarının birliğe üye ülkelerin ellerinden alınması, ortaya çıkan yükü yerel fiyatlar ve ücretler üzerine bindirmiştir. Bu doğrultuda sosyal harcamalar ve refah devleti yapıları yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Ürün ve emek piyasasında ortaya konan yapısal düzenlemeler ile ülkelerin rekabetçi yapılarının arttırılması hedeflenmiştir (Regan, 2013: 1). Yapısal düzenlemeler ile ifade edilen emek piyasalarının esnekleştirilmesidir. Bu sebeple yaşanan kriz sürecinde neo-liberal söylemin tekrar ortaya çıktığı ve krizden çıkış stratejisi olarak neo-liberal politikaların ülkelere önerildiği gözlemlenmiştir.

Yaşanan kriz sürecine sosyal harcamaların neden olduğu ve refah devleti yapılanmalarının sürdürülemez olduğu tezi İrlanda ve İsveç örnekleri ile çürütülmektedir. Nitekim rekabetçi devlet tanımlamasına örnek olarak gösterilen İrlanda yaşanan kriz sürecinden ciddi anlamda etkilenirken sürdürülemez refah devletine örnek olarak gösterilen İsveç'in ise 2008 yılında yaşanan kriz sürecini kazasız atlattığı neo-liberal paradigmanın ciddi eleştirisi almasına yol açmıştır⁹⁵ (Bayram, 2013: 144-145; Kutlay, 2013: 172). Ayrıca, mali zayıflıkların kriz sürecine neden olmadığı da görülmüştür. Örneğin, İrlanda'nın krizden önce bütçe fazlası olmasına rağmen kriz sürecinde yüksek düzeyde bir kurtarma paketine (85 milyar €, İrlanda'nın GSYİH'sının yarısından fazlası) ihtiyaç duyması bu açıdan önemlidir (Hall, 2012: 367; Stockhammer, 2012: 45). Nitekim gerek kemer sıkma gerekse emek piyasaları reformlarının, Avrupa Birliği'nin çevre ülkelere yönelik zorlamaları olduğu ifade edilmiştir (Meardi, 2012: 12-13). Bu politikaların ekonomik olarak faydasız hatta zararlı olmasının görülmesine

⁹⁵ Refah devleti yapılanmasının kamu maliyesi üzerinde bir tehdit yaratacağı algısı İrlanda örneğiyle yerini kamu maliyesine yönelik asıl tehdidin, sistemin finansallaşması olduğuna bırakmıştır. Yaşanan kriz süreci neticesinde batan bankalar önemli derecede yükün kamu maliyesi üzerine binmesine neden olmuştur. Yine son otuz yıllık periyotta Avrupa'da kamu finansmanında sıkıntı yaşayan ülkelere bakıldığında bu tip ülkelerin büyük refah devletleri olmadıkları görülmüştür (Bayram, 2013: 162-164).

rağmen ısrarla uygulanmak istenmesi de birliğin yaşadığı neo-liberal yönelimi göstermesi açısından önemlidir.

2007 yılında Lizbon konferansında ortaya konan on yıl içinde dünyanın en rekabetçi ve dinamik ekonomisi olma hedeflerinin ardından Euro alanının resesyon ile karşı karşıya kalması dikkat çekicidir (Deutschmann, 2014: 344). Bu durgunluk sürecine ve Lizbon Stratejisinin başarısızlığına rağmen Lizbon'da benimsenen rekabetçi yapının arttırılması ve emek piyasalarının esnekleştirilmesi söyleminin ısrarla devam ettirilmesi ise neo-liberal etkinin devam ettiğini göstermektedir. Ancak krizden çıkış sürecinde çare olarak emek piyasalarına odaklanılmasının önemli bir yanığı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü emek piyasalarının esnekleştirilmesi bahsedilen olumsuzlukları⁹⁶ ortadan kaldırmayacaktır (Banyuls ve Recio, 2012: 213-214). Örneğin, toplu pazarlık ve istihdam güvenliği gibi konularda gerçekleştirilen reform süreci ile yaratılmak istenen esnek emek piyasası, ülkelerdeki çalışanlar üzerinde olumsuz etkilere yol açmıştır. Diğer taraftan ise, emek piyasalarının esnekleştirilerek istihdam oranları ve rekabetçi yapının arttırılacağı beklentisi gerçekleşmemiştir (Meardi, 2012: 11-12). Beklenenin aksine, istihdam koruma, işsizlik sigortaları, asgari gelir desteği gibi kurumsal düzenlemelerin ekonomik kriz sürecinde işsizlik oranları, gelir kayıpları ve yoksulluk gibi faktörler üzerinde olumlu etkiler gösterdiği ifade edilmiştir (Basso vd., 2011).

Diğer bir ifadeyle, emek piyasaları katı olarak adlandırılan ülkeler krizin etkisini çabuk atlatırken emek piyasaları esnek olarak belirtilen ülkeler kendilerinden beklenen performansı ortaya koyamamışlardır. Dolayısıyla emek piyasalarını esnekleştirmeye yönelik politikaların yaşanan kriz süreci ile birlikte artık bir değerinin kalmadığı ifade edilebilir. Bu doğrultuda Avrupa'nın çevre ülkesi olarak tanımlanan Güney Avrupa'da yaşananlar önemli olmakta ve gelişmelerin değerlendirilmesine yönelik bir analiz imkânı sağlamaktadır.

⁹⁶ Bu noktada yaşanan bu yoğun işsizlik rakamları Güney Avrupa'nın yerel talebe dayalı ekonomisinin yapısının bozulmasına bağlanmaktadır. Ücretlerin kısılması, emek piyasası reformları ve mali sınırlamalar gibi neo-liberal politikalar bu ülkelerde yaşanan sıkıntıların sebebi olarak görülmekte ve yoğun bir şekilde eleştirilmektedir (Regan, 2013: 8).

4.5. Avrupa'nın Çevre Ülkeleri Bağlamında Bir Değerlendirme

Özellikle 2008 yılında yaşanan küresel krizin yarattığı büyük etki ve bunun Avrupa'nın çevresi olarak ifade edilen Güney Avrupa ülkelerini derinden etkilemesi ilginin bu grup ülkelere yönelmesine neden olmuştur. Güney Avrupa modelinin incelenmesine yönelik olarak yapılan araştırmaların artması bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Kuzey Avrupa ve OECD ülkelerindeki refah devletlerini anlamaya yönelik olarak geliştirilen kavram ve kategoriler, Güney Avrupa modelini anlamak için kullanılmıştır. Güney Avrupa ile belirtilen Avrupa kıtasının güneyini oluşturan ülkelerdir. Alanın içerisinde bulunan ülkelerin siyasi ve iktisadi gelişimlerine bakıldığında benzer değişim ve dönüşümleri gözlemek mümkün olmakta ve dolayısıyla sosyal bilimciler açısından önemli bir gözlem alanını temsil etmektedir. Bununla beraber, Yunanistan, İspanya ve Portekiz, Güney grubunu oluşturan bölgenin ana ülkeleri olarak tasvir edilirken, İtalya ve Türkiye'nin ise “*gelişmişlik açısından*” iki zıt ucu oluşturduğunun da altı çizilmektedir. Dolayısıyla ilk grup “*organik*” üyeler olarak tanımlanırken, İtalya ve Türkiye'nin oluşturduğu ikinci grup ise “*inorganik*” üyeler olarak belirtilmektedir (Tayfur, 2013: 189-190). Ayrıca Gough, Türkiye'nin büyük kısmının Avrupa'ya ait olmadığını ancak buna rağmen Güney Avrupa modeline Türkiye'yi dahil ettiğini belirtmiştir (Gough, 2013: 231-232). Türkiye'nin Güney Avrupa ülkeleri arasında yer alması her ne kadar tartışmalı da olsa Türkiye'nin siyasi ve iktisadi gelişmesi, Güney Avrupa ülkeleriyle benzerlik göstermektedir. Ayrıca, gerek coğrafi olarak Avrupa'ya teması gerekse AB'ye aday bir ülke konumunda bulunması da Türkiye'nin bu sınıflandırma içerisinde yer almasında etkili olmuştur.

Hall ve Soskice (2001) ortaya koydukları iki model ile kapitalizmin çeşitleri literatürünü tanımlamış ve ülkeleri Serbest ve Eşgüdümlü Piyasa Ekonomileri olmak üzere iki başlık altında gruplamıştır. Bu tanımlamaya daha sonra Avrupa'nın çevre ülkeleri de dahil edilmiştir. Avrupa'nın çevre ülkeleri olarak adlandırılan Avrupa'nın güneyinin tanımlanan iki model arasında kalması, yaratılan bu yeni sınıflandırmanın önemini göstermekte ve bu grup ülkelerde yaşanan gelişmelerin incelenmesi açısından da önemli olmaktadır (Featherstone, 2008: 9-10; Williams vd., 2012: 114-115).

1980 ve 1990'lı yıllar Güney Avrupa'da modernizasyon eğilimlerinin hızlandığı ve kısmi olarak da bazı ülkelerin AB üyelikleri ile desteklendiği yıllardır. Bu yıllar, ekonomilerin geliştiği, sosyal ilişkilerin sivilleştiği ve politik süreçlerin normalleştiği

zamanlardır. Nitekim bu dönemde özellikle, Portekiz, İspanya, İtalya ve Yunanistan'ın ekonomik olarak zengin, politik olarak da istikrarlı bir demokrasiye sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla bu dönem Güney'in, Avrupa'nın çevresi tanımlamasının değiştiği ve AB'ye yeni aday olacak ülkelere model olarak gösterildiği dönemdir (Ferrera, 2005: 4-6; Bozkurt, 2011: 28-29).

Bu dönemde yaşanan neo-liberal yönelim, emek piyasaları politikalarında da değişimi gündeme getirmiştir. Nitekim emek piyasalarının esnekleştirilmesi ve bu doğrultuda gelişme ve rekabetçiliği Birlik içinde artırma hedefleri, yaşanan dönüşümün hayati önem taşıdığını göstermektedir (Bozkurt, 2011: 28). Bu doğrultuda Avrupa'nın çevresi olarak ifade edilen Güney Avrupa ülkelerine bakıldığında, istihdam koruma ve toplu pazarlık gibi alanlarda reformların yapıldığı görülmüştür. Ayrıca bu süreçte sendikaların güçlerinin azaldığı ve işsizlik oranlarının da artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Güney Avrupa deneyimi aslında “*esnek olmayan ve güvencesizliğin*” değil “*esneklik ve güvencesizliğin kombinasyonunu*” sunmaktadır (Meardi, 2012: 1).

Avrupa projesine entegre olan ve bunun sağladığı kredibilite ile finans kapitalin ilgi odağı olan Güney Avrupa, 2009'da yaşanan krize kadar zengin ve istikrarlı demokrasiye sahip ülkeler arasında gösterilmiştir. Ancak ilk olarak Yunanistan daha sonra ise diğer Güney Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan krizler bu modelin başarısının hatta parasal birliğin geleceğinin masaya yatırılmasına yol açmıştır (Bozkurt, 2011: 28-30).

Avrupa'da kriz sürecinin kendisini göstermesi ile birlikte krizin etkisi işsizlik rakamlarında gözlemlenmiştir. İspanya, İrlanda ve İngiltere bu etkiyi ilk hisseden ülkeler olurken ilerleyen dönemlerde de bu olumsuz etki diğer Avrupa ülkelerine de yansımış bulunmaktadır (Lallement, 2011: 629). Bu süreçte özellikle Yunanistan, İspanya ve Portekiz'e bakıldığında (ki bu ülkeler krizden en derin şekilde etkilenen ülkeler olmakta) bu ülkelerin rekabetçi süreç için ücret kesintilerine zorlandıkları görülmektedir. Çünkü neo-liberal politikalarının yönlendirmesi ile Avrupa'ya krizden çıkış stratejisi olarak rekabetçiliğin arttırılması önerilmiştir. Rekabetçiliğin arttırılması için ise çare olarak reel ücret kesintileri ortaya konmuştur (Onaran, 2010: 24; Deutschman, 2014: 351; Akçay ve Güngen, 2014: 147). Bu nedenle, aslında eleştirilen

nokta bu ülkelerin emek piyasalarının katılığı olmaktadır. Emek piyasalarının esnekleştirilmesi ile bütün sorunların çözüleceğine yönelik neo-liberal inanç ise beklentilerin aksi sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Tablo 12: Güney Avrupa Ülkelerinde İşsizlik Rakamları

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Yunanistan	11,2	10,6	10,3	9,7	10,6	10,0	9,03	8,4	7,7	9,6	12,7	17,9	24,4	27,4	26,5
İtalya	10,0	9,0	8,4	8,4	8	7,7	6,7	6,0	6,7	7,7	8,3	8,3	10,6	12,1	12,6
İspanya	11,9	10,5	11,4	11,4	10,9	9,1	8,4	8,2	11,2	17,8	19,8	21,4	24,7	26,1	24,4
Portekiz	5,0	5,1	6,1	7,4	7,7	8,7	8,8	9,1	8,7	10,6	11,9	12,8	15,7	16,4	14,1
Türkiye	9,1	8,7	8,8	9,7	12,5	10,6	8,8	8,1	8,7	9,9

Kaynak: OECD, 2015

Yaşanan kriz süreci ve bu krizinden çıkış için uygulanan politikalar ve istikrar programlarının asıl amacının emek piyasalarını esnekleştirmek olduğu tespiti oldukça popülerdir (Bozkurt, 2011: 35). Nitekim yaşanan gelişmeler bu popüler ifadenin doğru olduğunu göstermektedir. Ancak, Yunanistan, İtalya ve İspanya gibi ülkelerde yaşanan onca neo-liberal politika uygulamasına rağmen gelinen nokta hiç iç açıcı değildir.

Yunanistan bu doğrultuda 2009 yılında yaşanan kriz süreci ile birlikte, ücret kesintileri, kamu harcamalarının azaltılması ve emek piyasalarını esnekleştirme gibi katı önlemler uygulamıştır. Yine 2010 yılında emeklilik harcamalarını azaltan emeklilik reformu kabul edilmiş, kamuda çalışanların ücretlerinde kesintiye gidilmiş, toplu işten çıkarmalar ve istihdam koruma yasaları gevşetilmiş ve firma seviyesinde toplu pazarlıklar teşvik edilmiştir. Öte yandan, asgari ücretler de düşürülmüş ve ortalama ücretlerin % 40'ına geriletmiştir (Bozkurt, 2011: 34; Blanchard vd., 2014: 13). Emek piyasalarında gerçekleştirilen bu düzenlemelere rağmen 2000 yılında % 11.2 olan işsizlik rakamı 2014 yılına gelindiğinde % 26,5'e çıkmıştır (Tablo 12). Dolayısıyla işsizlik oranlarındaki seyir dikkate alındığında emek piyasalarının esnekleştirilmesi sorunu çözmemiştir.

İtalya'da ise kriz sürecine kadar sendikaların ve toplu pazarlıkların güçlü olduğu görülmüştür. Nitekim kriz sürecinde milli gelir oranlarındaki sert düşümlere rağmen istihdam oranlarında Almanya'daki gibi istikrar korunmuştur. Ancak ülkenin ekonomik yapısındaki kötüleşmenin devam etmesi, toplu pazarlıkların reformu ve ücret

kesintilerinin krizden çıkış stratejisi olarak uygulanmasına yol açmıştır (Meardi, 2012: 3). İtalya’da işsizlik oranlarındaki değişme incelendiğinde işsizlik oranları 2014 yılı itibari ile %12,6 düzeyinde gerçekleşmiştir (Tablo 12). Bu oran diğer Güney Avrupa ülkelerine göre düşük olarak gözüktüğü de İtalya için 2000’li yılların en yüksek işsizlik oranıdır.

Yaşanan kriz süreci ile birlikte *İspanya* da, AB’den gelen baskı neticesinde çeşitli politikalar uygulamak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda toplu pazarlıkların ademi merkezileştirilmesi ve esnek istihdam sözleşmeleri gibi düzenlemeler yapılmıştır. Ancak emek piyasalarında yaşanan bu liberalleşme eğilimlerinin *İspanya*’ya krizden çıkış sürecinde yardım ettiğine dair bir kanıt bulunmamaktadır. Çünkü istihdam oranlarında yaşanan bu çok hızlı düşüş *İspanya* emek piyasasının yeterince esnek olduğunu göstermesi açısından önemli bir göstergedir (Meardi, 2012: 4-5). *İspanya*’nın işsizlik oranlarına bakıldığında 2000 yılında % 11,9 olan işsizlik rakamının 2014 yılında % 24,4 olduğu Tablo 12’den görülebilir. Yine Yunanistan ve İtalya için söylenen “emek piyasalarının esnekleştirilerek işsizlik sorununa çare bulunamadığı” söylemi *İspanya* için de tekrarlanabilir.

Bu nedenle ülkelere yönelik neo-liberal politikaların uygulanması ya da diğer bir ifade ile liberal ya da Anglo-Sakson modele benzetmeye yönelik baskının bu ülke grubunda işe yaramadığı ifade edilebilir. Nitekim yaşanan kriz sürecini daha az zararlı atlatan farklı ülkeler yani farklı kurumsal yapılanmalar görmek mümkündür. Bu noktada kapitalizmin çeşitleri literatürü önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Nitekim Meardi (2012) de özellikle yaşanan küresel kriz sürecinin kapitalizmin çeşitleri literatürünün geçerliliğini onayladığını ifade etmiştir. Bu noktada bir tarafta Almanya diğer tarafta ise Anglo-Sakson ülkelerinin krizden etkilenme süreçlerini incelemiştir⁹⁷. Ancak liberal yönelimin de varlığını yok saymamıştır. Öte yandan, bu yönelimin tek bir model ortaya çıkarmadığını, kurumsal farklılıkların devam ettiğini ifade etmiştir. Bu nokta da Dumenil ve Levy, Avrupa’da sosyal korumanın kaldırılmasına yönelik bir

⁹⁷ Meardi, yaşanan kriz süreci ve özellikle Almanya’nın bu dönemde ortaya koyduğu istihdam performansının dikkat çekici olduğunu altını çizmiştir. Dolayısıyla yaşanan kriz sürecinin kapitalizmin çeşitleri literatürüne yönelik eleştirilere bir cevap teşkil ettiğini ve bu literatürün geçerliliğini göstermesi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Nitekim bir taraftan Almanya diğer taraftan ise İrlanda, İngiltere ve ABD gibi ülkelerin ortaya koydukları performanslar ve kurumsal yapılanmaları bu literatür çerçevesinde karşılaştırılabilmenin mümkün olacağı bu bağlamda ifade edilmiştir (Meardi, 2012:2).

direnç oluştuğunu ve ortaya çıkan bu sürecin ise hibrit bir modelin oluşmasına neden olduğunu belirtmiştir. Oluşan bu hibrit modeli “sosyal neoliberalizm” olarak tanımlamıştır (Dumenil ve Levy, 2005: 12).

Yine rekabetçi devlet tanımlamasına örnek olarak gösterilen İrlanda yaşanan kriz sürecinden ciddi anlamda etkilenirken sürdürülemez refah devletine örnek olarak gösterilen İsveç’in ise 2008 yılında yaşanan kriz sürecini kazasız atlattığı neo-liberal paradigmanın ciddi eleştirisi almasına yol açmıştır (Bayram, 2013: 144-145).

Tridico ise, sosyal kurumları ve sendikaları güçlü olan ülkelerin yaşanan son kriz sürecinden daha az etkilendiğini ifade etmiştir. Çünkü bu tip ülkelerde işsizlik oranlarındaki artış yüzdesinin düşük ve krizin sosyal maliyetinin az olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda güvenceli esneklik sınıflandırmasına dahil olan Danimarka, İsveç ve Finlandiya gibi ülkelerin refah devleti tecrübeleri ve aktif-pasif politika uygulama kabiliyetleri, krizi en az maliyetle atlattıklarına yol açmıştır. Esnek modelin ise yaşanan süreçten en olumsuz etkilenen grup olduğu belirtilmiştir (Tridico, 2012: 5-8).

Avrupa Birliği’ne üye olan eski ve yeni ülkelerin gösterdikleri farklılıklar da bu bağlamda değerlendirilebilir. Kriz sürecinde yeni üye ülkeler krizden çıkış doğrultusunda neo-liberal politikaları benimsemişlerdir. Bu benimsemenin Güney Avrupa ile benzer olduğu söylenebilir (Meardi, 2012). Ancak gözlemlendiği üzere yapılan liberalleştirme eğilimlerinin işe yaramadığı yani her ülkeye uygulanacak tek bir reçetenin olmadığı görülmüştür. Kapitalizmin çeşitlerinin yaptığı bu vurgunun önemi de yine bu literatürün geçerliliğini göstermektedir.

Güney Avrupa ülkelerinin emek piyasalarında yaşadıkları dönüşüm süreçlerinin dikkate alınması Türkiye bağlamında yapılacak inceleme açısından önemli bir rehber niteliği taşımaktadır. Nitekim Buğra ve Keyder, Türkiye ile birçok ortak noktası bulunan Güney Avrupa ülkelerinin yaşadıkları tecrübe ve deneyimlerin izlenmesinin Türkiye açısından önemli bir yol gösterici olacağını ifade etmişlerdir (Buğra ve Keyder, 2003: 16). Dolayısıyla Güney Avrupa ülkelerinin maruz kaldıkları politika uygulamalarına, bu grubun içerisinde tanımlanan ve birliğe aday bir ülke olan Türkiye’nin de maruz kalacağını tahmin etmek zor olmasa gerek. Çalışmanın bir sonraki bölümüne hem birliğe aday hem neo-liberalizmin etkisine maruz kalmış hem de

Avrupa'nın çevre ülkesi olarak tanımlanan Türkiye'nin emek piyasalarında yaşanan gelişmeler incelenerek devam edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’NİN EMEK PİYASASI POLİTİKALARINDA YAŞANAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMLER

1. OSMANLI’DAN CUMHURİYETE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN GELİŞMELER: TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de başlayan sanayi devrimi, daha sonra etkisini Batı Avrupa’nın diğer ülkelerinde de göstermiş ve bu ülkelerin ekonomileri daha düşük maliyetle daha çok üreten bir yapıya dönüşmüşlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin de yaşanan bu dönüşüm sürecinden etkilenmesi neticesinde ülkeler arasında yaşanan mamul mallar-tarımsal mallar ticaret hacimleri önemli boyutlara ulaşmıştır. Öte yandan, yüzyıl ilerledikçe mal ticaretinin yanında sermaye ihracı da önem kazanmaya başlamıştır. Avrupa bankaları aracılığıyla devletlere ve firmalara verilen borçlar ve ticaret hacminin gelişmesine yönelik alt yapı yatırımları, Avrupa ülkelerinden yapılan sermaye ihracının artmasına sebep olmuştur. Bütün bu gelişmeler piyasalara ağırlık veren liberal bir uluslararası düzen içinde gerçekleşmiştir (Pamuk, 2014: 145).

19. yüzyılın toplumsal birikim ve ilişkileri dönüştürücü etkisi Osmanlı’da da görülmeye başlamıştır⁹⁸. 1820’li yıllardan Birinci Dünya Savaşına kadar yaşanan zaman dilimi içerisinde Osmanlı Devleti, Batı’nın askeri ve iktisadi anlamdaki gücüyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte, Batılı güçler bir taraftan Osmanlı Devleti’nin reform sürecine destek sağlarken diğer taraftan ise, Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasına yönelik isteklerini iletmişlerdir. Bu istekler hem Osmanlı Devleti’nin ekonomisinin dışa açılmasına yani kapitalizmle tanışmasına⁹⁹ hem de merkezi devletin gücünü arttırmaya yönelik reform sürecinin¹⁰⁰ ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla yaşanan

⁹⁸ Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. yüzyılda yaşanan gelişmeleri modernleşme ile ilişkilendirmiş, bu süreçte modernliğin temelini oluşturan ve Osmanlı İmparatorluğunu (ve ardından Türkiye’yi) da etkileyen üç güçten bahsetmiştir. Bunlar sırasıyla Avrupa piyasalarına bağlanma, korumaya yönelik bir dizi kurum ve uygulamaların gelişmesi ve son olarak da özgürlük ve haklar söylemidir (Kasaba, 1999: 16).

⁹⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet müdahaleciliği yerini piyasaya bırakmaya başlamıştır. Örneğin, kentlerde fiyatları denetim altında tutmaya yarayan narh uygulamasından vazgeçilmesi, loncaların gücünün azaltılması ve iç gümrüklerin kaldırılması bu bağlamda değerlendirilmektedir (Pamuk, 2014: 151).

¹⁰⁰ II. Mahmut dönemiyle birlikte, Avrupa’nın teknolojisinden de yararlanılarak merkezi devletin konumu güçlendirilmiştir. Bu sebeple Birinci Dünya Savaşına kadar merkezi devlet karşısında toplumun diğer kesimlerinin gücü sınırlı kalmıştır. Merkezi devletin güçlü kalması iki etki ortaya çıkarmıştır. Bunlardan

bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen kurumsal dönüşümlerde Batı'nın giderek etkinlik derecesini arttırdığını göstermektedir. Buna karşın, ülke içindeki tüccarlar ve büyük toprak sahipleri gibi toplumsal kesimlerin etkileri ise oldukça düşük düzeyde kalmıştır (Tezcek ve Ercan, 2010: 96-97; Karakışla, 2011: 27; Pamuk, 2014: 147-150). Keyder, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ile eklemlenmesinin *ticaret, borçlanma ve doğrudan yatırım* vasıtasıyla gerçekleştiğini belirtmiştir (Keyder, 2011b: 64). 1838 yılında imzalanan dış ticaret antlaşması (Baltalimanı Antlaşması), 1854 yılında başlatılan dış borçlanma ve 1850'lerden itibaren yaşanan demir yolları yapımı süreci bu bağlamda değerlendirilmiştir (Pamuk, 2014: 150). Dolayısıyla, Avrupa'da başlayan liberalleşme eğilimlerinin Osmanlıya da sirayet ettiği yaşanan gelişmelerden gözlenebilmektedir.

Liberal fikirler ekonomi alanını etkilediği gibi siyaset alanını da etkilemiştir. Liberalleşme eğilimleri doğrultusunda reformların başladığı ve yoğunlaştığı bu dönem Tanzimat dönemi olarak adlandırılır. Tanzimat döneminin en önemli yasal düzenlemeleri *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* (1839), Islahat Fermanı (1856) ve farklı dönemlerde çıkarılmış nizamnamelere bir bütünlük sağlayan 1876 Anayasası'dır. Ayrıca, 1876 yılında Balkanların kaderinin tartışılması için düzenlenen İstanbul Konferansı'nın açılış gününde, Osmanlı heyeti tarafından törenle I. Meşrutiyet ilan edilmiş¹⁰¹ ve tüm Osmanlı tebasının eşitliği anayasa hükümlerine bağlanmıştır (Findley, 2011: 39-44; Fortna, 2011: 79). Dolayısıyla gelinen noktada liberal bir atmosferin oluştuğu gözlenmiştir. Ancak gerek 1876'nın siyaset ortamının istikrarsız olması gerekse¹⁰² 1877-1888 Osmanlı Rus Savaşından sonra II. Abdülhamit'in meclisi feshetmesi, liberalleşme sürecinin 1908'e kadar ertelenmesine yol açmıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile liberalleşme eğilimleri tekrar ortaya çıkmıştır (Karakışla, 2011: 47; Pamuk, 2014: 163). Koraltürk, II. Meşrutiyet ile birlikte ortaya çıkan liberalleşme eğiliminin ekonomiye yansımaları, Osmanlı ticaretinde gayrimüslimlerin

ilki, ilk küreselleşme çağı olarak ifade edilen 19. yüzyılda İmparatorluk hiçbir Avrupa devletinin sömürgeci olmamıştır. İkinci olarak ise, güçlü merkezi devlet, tarımsal artığa vergilendirme yoluyla el koyma işlevini kolaylaştırmıştır (Pamuk, 2014: 158).

¹⁰¹ Osmanlı İmparatorluğunun meşrutiyet evveliyatı olmamasına rağmen, Avrupalıların, Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını engellemek için I. Meşrutiyet'in ilan edildiği ifade edilmiştir (Fortna, 2011: 79).

¹⁰² Rusya savaşa hazırlanırken, Sultan II. Abdülhamid *ortalığı yatıştırma ve imtiyaz tanıma yönünde bir Osmanlı stratejisi lehinde görüş bildirirken, meşrutiyetçilerin onun bu görüşlerini yok sayıp tavize mahal vermeyen bir tutum takınmaları* yaşanan fikir ayrılıklarını göstermektedir (Fortna, 2011: 79). Nitekim Fortna, bu fikir ayrılıklarının Osmanlı devleti için bir felaket olduğunu belirtmiştir (Fortna, 2011: 79).

ve yabancıların ağırlığının daha da artması olarak ifade etmiştir. Bu süreçte Müslüman zanaatkârlar ve esnaflar, serbest rekabet şartlarının yarattığı ortamdan olumsuz etkilenmişlerdir. Diğer taraftan, gayri Müslim unsurların ayrılıkçı talepleri ve yaşanan gelişmeler de (Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı ve Girit'in Yunanistan ile birleşmek istemesi gibi) milliyetçi söylemin Osmanlı topraklarında yayılmasını hızlandırmıştır. Dolayısıyla yaratılan bu atmosfer ekonomide milliyetçiliğin yani Türk milliyetçiliğinin¹⁰³ gelişmesine yol açmıştır. Nitekim bu dönemde izlenen milli iktisat politikasının ekonomide yerli ya da milli unsurları (Müslüman-Türk) egemen kılma amacı taşıdığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla ekonomide yaşanan bu milli yönelim liberalizmin karşısında bir gelişme göstermiştir (Koraltürk, 2011: 30). Diğer taraftan, yaşanan Birinci Dünya Savaşı da ekonomideki liberalleşmeyi kesintiye uğratmış ve ekonominin içe kapanmasına yol açarak iktisadi milliyetçilik akımını destekleyen bir ortam yaratmıştır (Karakışla, 2011: 47; Pamuk, 2014: 163). Toprak da bu dönemde milli iktisada olan yönelimi klasik iktisada olan inancın yitirilmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zorunluluklarla ilişkilendirmiştir¹⁰⁴ (Toprak, 2012: 37).

Bu bağlamda 1908-1922 yılları arasında yaşanan gelişmeler ulusal nitelikli bir kapitalizmin ortaya çıkma sürecini hızlandırmıştır. 1908-1909'da yerli üretimi teşvik etmek için Avusturya ve Yunan malları boykot edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle kapitülasyonların kaldırılması (1914) ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmesi de (1915) dönemin önemli gelişmelerindendir. Bunlara ilaveten, bu dönemde yapılan millileştirmeler (Kasaba, Suriye, Mudanya demiryolu ve İstinye tersanesi gibi), ulusal pazarı bütünleştirme ve kırsal ürünlere yönelik talebi arttırmak için yapılan kara ve demiryolları da dönemin ruhuyla örtüşmüştür (Boratav, 2006: 29; Koraltürk, 2011: 35; Ahmad, 2014: 59). Öte yandan, Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçekleşen ve yaygın bir biçimde ortaya çıkan işçi hareketlerine karşı çıkarılan *Tatil-i Eşgal Kanunu*¹⁰⁵ yani

¹⁰³ Bu sürecin teorik çerçevesini ortaya koyan Ziya Gökalp'e göre "*milli iktisat etnik türdeşlikle sağlanabilirdi.*" (Koraltürk, 2011: 31).

¹⁰⁴ Türk milliyetçiliğinin iktisadi boyutu olan milli iktisat, Adam Müller'den Gustav von Schmoller'e kadar uzanan romantik Alman iktisat geleneğinden esinlenmiştir. Nitekim İttihatçıların baskıcı yönelimleriyle Alman romantizmi bağdaşmakta, birey geri plana itilirken, cemiyet ve devlet ise öne çıkarılmaktadır (Toprak, 2012: 44).

¹⁰⁵ 1909 yılında yürürlüğe giren bu kanun "*.....işçilerin büyük çoğunluğunun çalıştığı kamu kurum ve kuruluşları ile imtiyaz ve ruhsat almış şirketlerde sendika kurmayı yasaklamış, işçilerin örgütsüz olarak*

sendikalaşma ve grev hakkını kısıtlayan kanun ve yerli sermayeyi teşvik eden *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nu da ulusal nitelikli kapitalizmin yaratılması sürecinde etkili olan gelişmelerdir. Nitekim bu düzenlemeler, sermayenin işçiler karşısında avantajlı konuma gelmesine neden olmuştur. Dolayısıyla ulusal kapitalist bir düzen oluşturmaya yönelik olarak sermaye-emek ilişkilerinde sermaye lehine takılan tutumun tarihsel arka planına gidildiğinde Osmanlı'nın son dönemleri önemli bir gözlem alanı tahsis etmektedir (Boratav, 2006: 29-31). Benzer şekilde, Makal da, Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkileri ve koşulları alanına yönelik düzenlemelerin oldukça sınırlı olduğunu, ortaya çıkan düzenlemelerinde otoriter bir nitelik taşıdığı yani işçiyi koruma düşüncesinden uzak kaldığını belirtmiştir (Makal, 1999: 41).

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Meşrutiyeti yani Anayasal Monarşi rejimini benimsemesine rağmen bu rejimin uygulamasını uzun süre devam ettirememiştir. Yaşanan askeri yenilgiler ile birlikte dağılan Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye bugünkü Türkiye Cumhuriyeti kalmıştır (Tunçay, 2014: 241). Keyder, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendinden önce gelen ve hiçbir zaman sömürgeleştirilememiş İmparatorluktan zengin bir siyasi geleneği miras olarak aldığını bu sebeple Türkiye'nin, Üçüncü Dünya içerisinde oldukça özel bir yere sahip olduğunu da ifade etmiştir (Keyder, 1990: 38). Ayrıca Keyder, Türkiye Cumhuriyeti'nin I. Dünya Savaşı sonrasındaki Osmanlı'nın devlet yapısını değiştirmeden sadece birkaç farklı kadroyla İmparatorluğun yerini aldığını belirtmiştir. Bu ifade ile Osmanlı modernleştiricileri ile Türkiye Cumhuriyeti kurucuları arasındaki sürekliliğe dikkat çekmiş ve Osmanlı'da başlayan modernleşmenin Türkiye Cumhuriyeti'nde devam ettiğini vurgulamıştır (Keyder, 1999: 31). Bu bağlamda, Keyder, Türkiye Cumhuriyetini “....., eski rejimden devrimci bir kopuştan çok, savaş şartları altında gerçekleşen bir dönüşümün ürünüydü.” şeklinde tanımlamıştır (Keyder, 2011b: 240). Boratav ise, yaşanan gelişmeleri siyasi bir devrim olarak nitelerken, iktisadi olarak Cumhuriyetin ilk on yılının, Osmanlı'nın 1908-1922 dönemiyle şaşılacak düzeyde benzerlik gösterdiğini

greve gitmelerini serbest bırakmıştır.” (Akkaya, 2010: 49). Bu kanun “.....kapsadığı iş yerlerinde çıkan iş uyuşmazlıklarının barışçıl yoldan çözülmesi açısından düzenleyici, örgütlenme açısından ise yasakçı bir çerçeve çizmektedir.” (Akkaya, 2010: 80).

ifade etmiştir ¹⁰⁶ (Boratav, 2006: 39). Koraltürk de, izlenen iktisat politikaları açısından Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte, kopuştan ziyade bir devamlılığın gerçekleştiğini belirtmiş ve bu noktada İzmir İktisat Kongresi'nin önemli bir gözlem alanı oluşturduğunu ifade etmiştir. Nitekim bu kongrede, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki milli iktisat anlayışının öne çıkarılması yaşanan devamlılık bağlamında değerlendirilmiştir (Koraltürk, 2011: 105).

17 Şubat- 4 Mart 1923'te İzmir'de gerçekleştirilen *Türkiye İktisat Kongresi*, hem Cumhuriyetin iktisat politikalarının belirlenmesi hem de İstanbul burjuvazisi ile Ankara Hükümeti arasında bir uzlaşma ortamının yaratılması açısından önemlidir. Benzer bir uzlaşma ortamının da, tarım, sanayi ve ticaretle uğraşan kesimlerin, işçi temsilcileriyle bir araya getirilerek yaratılması hedeflenmiştir. Kongrenin sonunda ise, kongreye katılan bütün kesimlerin üzerinde mutabık kaldığı ve milli iktisat anlayışını gösteren *Mîsâk-ı İktisâdî* başlığı altındaki bildiri kamuoyuna sunulmuştur (Akkaya, 2010: 64; Koraltürk, 2011: 99). Akkaya, bu kongreye katılan ticaret, sanayi ve köylü sınıflarının isteklerine yönelik önemli adımlar atılırken, işçi sınıfına yönelik aynı cömertliğin gösterilmediğini ifade etmiştir. Nitekim köylüye yönelik aşar vergisinin kaldırılması karşısında işçi sınıfına yönelik olarak 1909 Tatil-i Eşgal Kanununun getirdiği sendika yasağının kaldırılabilceğini ancak bunun yapılmadığını belirtmiştir (Akkaya, 2010:94-95). Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk döneminin gerek milli iktisat anlayışının gerekse işçi kesimine yönelik tutumunun Osmanlı'nın son dönemiyle benzerlik gösterdiği gözlenmiştir.

Yine bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan isyana karşı 17 Mart 1925 tarihinde çıkarılan *Takrir-i Sükun* kanunu, hükümete olağan üstü yetkiler vermiş ve kısa süre içerisinde ülkedeki bütün muhalif gruplar ortadan kaldırılmıştır. Bu kanun çalışma ilişkileri açısından olumsuz etkileri olan bir kanundur. Bu olumsuz etkiler örgütlenme hakkı ve özgürlüğü alanlarında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu kanundan

¹⁰⁶ Bu bağlamda, Cumhuriyetin ilk dönemlerinin liberal ekonomi politikalarının benimsendiği bir dönem olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu dönemde devlet, demir yollarının yapımı ve milli tüccar ya da girişimci yaratılması gibi konularda oldukça aktif konumdadır. Çünkü devlet müdahalesi liberal ekonominin çalışması için gerekli görülmektedir (Tekeli ve İlkin, 1977: 34-35). Dolayısıyla gerek liberal ekonomi politikaları gerekse demir yolları yapımı ve milli tüccar yaratılması gibi politikaların Osmanlı'nın son dönemi ile benzerlik içinde olduğu söylenebilir.

yola çıkararak, tek parti yönetiminin, işçilerin örgütlenmesine bakış açısını anlamak mümkündür. (Akkaya, 2010: 79; Pamuk, 2014: 190; Ahmad, 2014: 75-76). Keyder, bu kanunu, “...hükümete otoriter bir yönetim için gereken kurumsal çerçeveyi sağladığı gibi, aynı zamanda potansiyel muhalefet kanallarını da ortadan kaldırdı.” şeklinde tanımlamıştır (Keyder, 2011b: 108). Yavuz da, Jön Türk dönemi ile kıyaslandığında, Cumhuriyetin bu döneminin işçi hareketlerine ve cemiyetlerine yönelik daha katı bir tutum izlediğini belirtmiştir (Yavuz, 2011: 167). Bu katı tutum etkisini ücretler üzerinde göstermiş ve Cumhuriyetin ilk yıllarının düşük ücretler ile anılmasına yol açmıştır.

Tablo 13, Türkiye imalat sanayinde 1923- 29 yılları arasında gerçekleşen reel ücret ve istihdam değerlerini göstermektedir. Bu noktada Tekeli ve İlkin’in (1977), bu dönemdeki sanayiye yönelik “*örgütlenme düzeyi, kullandığı çevirici güç ve üretimin cinsleri bakımından oldukça ilkel bir düzeydedir*” tespitini analize başlamadan hatırlatmak faydalı olacaktır (Tekeli ve İlkin, 1977: 39). Bu açıklamalar çerçevesinde 1914 yılındaki reel ücret seviyesinin 1, 00 olduğu dikkate alındığında cumhuriyetin ilk yıllarının bu seviyenin altında seyrettiği, Tablo 13’ten görülmektedir. 1923 yılında 0,74 olan reel ücret endeksi, 1929 yılında 0,73 değerini almıştır. Ayrıca TL bazında reel ücretlere bakıldığında da benzer gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. 1923 yılında 117.9 TL olan reel ücretler 1929 yılında 117.7 TL olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan ise 1923’de 159044 kişi olan istihdam, 1929 yılında 214515 kişiye çıkmıştır. Aynı dönemde milli gelir ise 633.1 milyon TL’den 1milyar 150.1 milyon TL’ye çıkmıştır. Sonuç olarak, milli gelirin ve istihdam artışının gerçekleştiği bu dönemde ücretlerin baskı altına alındığı gözlenmiştir. Buradan hareketle düşük ücretlerin milli gelir ve istihdam artışına katkı sağladığı dolayısıyla yaşanan gelişmelerin maliyetine, çalışanların katlandığı çıkarımını yapmak mümkündür. Bu politikanın benimsenmesinde ise, Cumhuriyetin ilk döneminin işçi hareketlerine ve örgütlenmesine yönelik katı tutumunun önemli etkisi olmuştur.

Tablo 13: Türkiye’de İmalat Sanayi Ücretleri, İstihdam ve Milli Gelir (1923-1929)

Yıllar	Reel Ücretler (1914=1,00)	Reel Ücretler (1948 Fiyatlarıyla, Aylık/TL)	İstihdam	Milli Gelir (Milyon TL)
1923	0,74	117,9	159044	633,1
1924	0,57	100,2	162319	758,4
1925	0,65	118,6	165641	846,2
1926	0,6	106,5	197036	981,8
1927	0,75	118,8	207051	892,3
1928	0,72	109,7	213167	990,9
1929	0,73	117,7	214515	1150,1

Kaynak: Tekeli ve İlkin (1977), Bulutay (1995; 1999) ve Pamuk (2000) dan yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1920’li yıllar özellikle ticari burjuvazisi açısından oldukça önemli gelişmelerin yaşandığı yıllar olmuştur. Bu dönemde ticaret burjuvazisinin zenginleştiği gözlenmiş ancak görülen bu iyileşme çok uzun sürmemiştir. Nitekim Lozan antlaşması ile 1929 yılına kadar açık pazarı sürdürme yükümlülüğü altına girmiş bulunan Türkiye, ticaret açıkları ile yüzleşmiş ve ekonomik hoşnutsuzluklar ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten ortaya çıkan dünya bunalımı da Türkiye’nin tarımsal ihraç ürünlerinin fiyatlarının düşmesine yol açarak ekonomiyi sarsıntıya uğratmıştır. Bu bağlamda 1929 yılının Batı dünyasında olduğu kadar, Türkiye için de bir dönüm noktası olduğu ifade edilebilir (Tekeli ve İlkin, 1977: 3; Keyder, 1990: 46; Ahmad, 2014: 76). 1929 Buhranına karşı alınan geleneksel iktisadi tedbirler buhranla mücadelede etkili olmamış ve buhranın etkisi 1933 yılına kadar devam etmiştir. Buhranla mücadelede iktisadi politikaların başarısızlığı nedeniyle çözüm siyasi kararlarda aranmış ve ülkelerde rejim değişiklikleri görülmeye başlanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1977: 3). Çünkü yaşanan istikrarsızlıklar, liberalizm ve demokrasi kavramına bakışı değiştirmiş ve bu kavramların gözden düşmesine neden olmuştur. İtalya ve Sovyetler deneyimi ise, bir rol model olarak ülkelerin dikkatini çekmiştir. Nitekim bu süreçte, devletin ekonomiye müdahale etmesi sempatiyle karşılanmıştır. Dolayısıyla bunalımın ardından gelen 1930 ve 1940’lı yıllar sanayileşme sürecinin devlet eliyle gerçekleştirilmesi doğrultusunda adımların atıldığı

yıllardır. Diğer bir ifadeyle, 1920'lerin serbest piyasa ekonomisinin yerini artık devlet müdahalesi almıştır. Bu doğrultuda devlet eliyle uygulanan iktisat politikalarında planlama önemli bir araç olmuştur. Nitekim 1934 yılından itibaren yürürlüğe girecek olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı bu doğrultuda hazırlanmıştır (Keyder, 1990: 46-47; Keyder, 1999; 32; Makal, 2003: 4; Ahmad, 2014: 79). Yine bu doğrultuda 1938 yılında İktisadi Devlet Teşekküllerinin oluşturulması ile ilgili kanun (3460 sayılı) yasalaşmıştır (Makal, 2007: 116). Dolayısıyla bu dönemde yaşanan devletçi politikaların, istihdam artışında ciddi etkiler yarattığı söylenebilir. Makal, “*Türkiye’de modern anlamda bir işçi sınıfının doğuş ve oluşumu...*” sürecinde devlet teşekküllerinin önemli rol oynadığını belirtmiştir (Makal, 2007: 119). Akkaya ise, devletin bu kurumlar aracılığı ile işçilerin gerçek anlamda bir sınıf olmasının önünü tıkadığını ifade etmiştir. Çünkü bu kurumların, işçi sınıfını devlet ile bütünleştirerek sınıf çatışmalarından uzak tutma yönünde çaba harcadığını belirtmiştir (Akkaya, 2010: 74).

Yaşanan bu süreçlerin yanında 1932 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (ILO) katılan Türkiye bu katılım sebebiyle bazı yükümlülükleri yerine getirmekle yüzleşmiş diğer bir ifadeyle dışsal bir baskıyla karşılaşmıştır. Bu baskı sonucunda ilk iş kanununu ortaya çıkmıştır (Makal, 2003: 5). Devletçi sanayileşme hamlesiyle ilişkili olarak 1936 yılında çıkarılan 3008 sayılı İş Kanunu dönemin özelliklerine uygun olarak grev ve lokavt’ı yasaklayan ve iş uyuşmazlıklarında devlet kontrolünü yani zorunlu tahkimi öneren kısacası otoriter düzenlemelerin yer aldığı bir kanun olmuştur. Yasanın, bireysel iş ilişkileri alanında işçileri koruyucu düzenlemelerine karşın sendikalardan söz edilmeden işçi temsilciliği kurumunun getirilmesi dönemin toplu hareketlere ve sendikalara bakışını göstermesi açısından önemlidir (Makal, 2003: 4-5; Makal, 2007: 116-117). Ancak 1938 yılına gelindiğinde sanayileşme sürecinin de etkisiyle işçi örgütlenmesine yönelik daha keskin bir tavır takınılmış ve cemiyetler kanunu ile bu tavır yasal bir çerçeveye oturtulmuştur (Akkaya, 2010: 87). Cemiyetler Kanunu’nun 9. Maddesinde belirtilen sınıf esasına dayalı cemiyetlerin kurulmasını yasaklayan madde ve 35. madde de bu hükümlere aykırı davrananlara para ve hapis cezası öngörüsü aslında yukarıda ifade edildiği gibi dönemin özelliğini yansıtmaktadır (Akkaya, 2010: 73).

Makal da çıkarılan bu iş kanununun¹⁰⁷ dönemin siyasi ve iktisadi koşullarını yansıttığını belirtmiştir. Bu bağlamda 3008 sayılı iş kanunu ile çalışma ilişkilerinde yapılan düzenlemelerin, iktisadi yaşamdaki devletçilik ve siyasal alandaki tek parti yönetiminin izlerini taşıdığı ve birbirini tamamladığını belirtmiştir (Makal, 2003: 4). Keyder, bu kanunun faşist İtalyan mevzuatının örnek alınarak hazırlandığını ifade ederek kanunun baskıcı niteliğine şaşılmaması gerektiğinin altını çizmektedir (Keyder, 1990: 50). Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışı ve 1940 yılında uygulamaya konan *Milli Koruma Kanunu* neticesinde kanunun birçok maddesi askıya alınmıştır (Akkaya, 2010: 76-77).

Her ne kadar bu dönemde ücretlerin milli gelirden aldığı payın arttığından bahsedilse de, sanayi içi sınıfsal paylar yani safi üretim değerinin ücretler ve kârlar arasındaki dağılımı incelendiğinde, ücretlerin payının gerilerken kârların payında ise bir artış gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Diğer taraftan, bu dönemde reel ücretlerde ve tarımsal fiyatlarda yaşanan gerilemede işçi ve köylü sınıfının durumunda yaşanan kötüleşmeyi göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla bu dönemde gerçekleştirilen sanayileşme hamlesinin ve gerekli sermaye birikiminin kaynağının köylüler ve işçi sınıfı tarafından karşılandığı, dönemle ilgili önemli bir tespittir (Boratav, 2006: 76-79; Ahmad, 2014: 121-122).

Bu bağlamda Tablo 14 incelendiğinde özel sanayide ücretlerin milli gelirden aldıkları paylar 1932 yılında %1,3 iken bu oran 1939 yılında % 1,7'ye ulaşmıştır. Kârların ise milli gelirden aldığı pay yaklaşık iki kat artarak % 3,4'den % 6,2' ye çıkmıştır. Sanayi üretiminde ise ücretlerin payı % 28'den % 21'e düşerken kârların payı ise % 72'den %78,2'ye çıkmıştır. Ücretlerin payında yaşanan gerileme reel ücret endeksindeki yaşanan düşüş aracılığıyla da ortaya konabilir. Reel ücret endeksi 1932 yılında 100 olarak kabul edildiğinde, 1939 yılında endeksin aldığı 90,3 değeri, reel ücretlerde yaşanan düşüşü net olarak ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, memur maaşlarının milli gelirden aldığı pay bu dönemde artmıştır. Memur maaşlarının milli gelirden aldığı pay 1932'de % 8.2 iken bu oran 1939 yılında % 9,1'e çıkmıştır. Tarımda

¹⁰⁷ Bu kanun “...1909 Tatil-i Eşgal Kanunu'nun uyuşmazlık sonrasında işçilerin isterlerse greve gidebilecekleri” şeklindeki hükmünü benimsemeyerek grevi yasaklamıştır. Dolayısıyla bu İş Kanunu dönemin özelliğini yansıtmaması açısından önemli olmaktadır. Yine bu kanunun bir diğer özelliği “.....Sendikalar dışlanırken, hiçbir hukuksal güvenceye sahip olmayan işçiler bireysel haklar bakımından çağdaş iş hukukunun sağladığı birçok hak ile donatılmıştır.” (Akkaya, 2010: 83).

yaşanan görelî fiyat düşüşünü ve bunun köylü kesiminde bir refah azalışına yol açacağını da yine Tablo 14 aracılığıyla tespit etmek mümkündür. Nitekim 1932 yılında 119 olan görelî fiyat endeksi, 1939 yılında 91'e düşmüştür.

Tablo 14:Kâr ve Ücretlerin Milli Gelir ve Sanayi Üretiminden Aldıkları Paylar(1932-1939)

Milli Gelirden Paylar (%)				Özel Sanayi İç Payları (%)		Reel Gelirler	Görelî Fiyatlar (1924=100)
	Ücretler (Özel Sanayi)	Memur Maaşları	Kârlar (Özel Sanayi)	Ücret	Kâr	Ücret (Özel Sanayi)	Tarım/ Sanayi
1932	1.3	8.2	3.4	28	72	100	119
1933	1.4	8.6	4.9	22.2	77.8	99.9	94
1934	1.6	8.8	5.8	21.1	78.9	109.5	86
1935	1.5	8.7	5.7	21	79	93.5	94
1936	1.3	7.2	4.9	21.1	78.9	86.4	83
1937	1.4	7.4	5.5	20.6	79.4	73.1	85
1938	1.7	7.6	5.3	24.1	75.9	89.5	91
1939	1.7	9.1	6.2	21.8	78.2	90.3	91

Kaynak: Boratav, 2006: 73

Keyder, yaşanan bu dönemi, işçilerin yasal mevzuatlarla baskı altına alındığı, geniş köylü kesiminin dünyada yaşanan tarımsal fiyat düşüşleri neticesinde ekonomik durumlarının kötüleştiği, kentteki küçük burjuvazinin ise sıkıyönetim altında yaşamakla yüz yüze bırakıldığı bir dönem olarak tanımlamıştır. Ancak bu süreçten sanayi burjuvazisinin etkilenmediğini hatta tersine kârlarını yükselterek çıktığını belirtmiştir. Ayrıca sanayi burjuvazisi ile kaynaşmış bir vaziyette olan bürokrasi kademesinin de bu doğrultuda işlerinin iyi gittiği çıkarımını yapmıştır (Keyder, 1990: 50).

İkinci Dünya Savaşı dönemi (1939-1945) ise üzerinde durulması gereken önemli bir zaman dilimidir. Nitekim bu dönemde gerek savaş koşulları gerekse ortaya çıkan kanun ve düzenlemeler çalışma hayatını doğrudan etkilemiştir. Bu açıdan Milli Koruma Kanunu önemli bir örnek olmaktadır. Nitekim bu dönemde ortaya çıkan seferberlik hali sonucunda iş gücü açığını kapatmak için çeşitli önlemler alınmıştır. Çalışma

sürelerinin uzatılması, tatil olanaklarının kısılması, kadın ve çocuk istihdamı ile ilgili düzenlemeler¹⁰⁸ bu önlemlerden bazılarıdır. Yine ücretli iş mükellefiyeti uygulaması (özellikle madencilikte) Milli Koruma Kanunu'nun önemli maddelerindedir (9. madde). Ayrıca bu kanuna sonradan yapılan ilaveler ile iş yerlerini terk edenlerin cezalandırılmalarını hükmeden düzenlemeler de yapılmıştır. Bu düzenlemeler karşısında ise, işçi kesiminden herhangi bir tepki ile karşılaşılmamıştır¹⁰⁹. Çünkü Türkiye Cumhuriyetinin başlangıcından 1946 yılına kadar süren tek parti döneminde hâkim düşünce “*halkçılık*” olmakta dolayısıyla bu yaklaşım çerçevesinde ortaya çıkan “*sınıf varlığı ve/veya sınıf mücadeleleri*” ise reddedilmektedir. Bu tepkisizlik yaşanan dönemi ve koşullarını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir (Makal, 2007: 77, 166-170; Keyder, 2011b: 142; Güzel, 2011: 201, 207; Nacar, 2012: 161). Bu bağlamda Keyder, geçmişten beri gerçekleşen kurumsal reformların toplumsal bir muhalefetle ortaya çıkmadığını, ne kadınlara ne de işçilere verilen hakların bir mücadele ürünü olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla toplumda bir mücadele ve katılım geleneğinin oluşmamasını da yaşanan süreçle ilişkilendirmiştir (Keyder, 2011b: 240)

Bu dönemi tanımlarken bir kısım araştırmacılar korporatizm kavramını kullanmayı uygun görürken bir kısmı ise bundan bahsedilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda Makal, korporatif izler taşıyan bir kısım düzenlemelerin tek parti döneminde yapıldığını belirtmiştir. Özellikle 1930'lu yıllarda bu eğilimin arttığını çünkü bu yıllarda hem tek parti döneminin katıldığı hem de devletçi politikalar sebebiyle toplum üzerindeki devlet baskısının arttığını ifade etmiştir. Ancak bu dönemde her ne

¹⁰⁸ Savaş döneminde yaklaşık olarak 1.000.000 erkeğin askere alınmasıyla birlikte emek kıtlığının yaşanması bu bağlamda yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim kadınların ve çocukların sanayide çalışmalarını düzenleyen kararnamenin ortaya çıkması çalışan kadın ve çocuk sayısında artış yaşanmasına neden olmuştur. Bu kararname.... “...kadınların ve 12 yaşından büyük çocukların tekstil sanayiinde ve 16 yaşından büyük erkeklerin madenlerde gece vardiyalarında çalışmasına” olanak tanımaktadır (Nacar, 2012: 161). Bu dönemde iş gününün 11 saat olarak belirlenmesi ve yine kadın ve çocuklarında buna uyma zorunluluklarının ortaya çıkması yaşanan sürecin zorlamalarını ve zorluklarını göstermesi açısından önemlidir. Bunlara ek olarak hafta tatilini yasaklayan düzenlemeler de dönemin olağan dışılığını yansıtmaktadır (Güzel, 2011: 208-210). Keyder de, bu kanunun, işçilerin zorla çalıştırılma ve işlerinden ayrılmasının yasaklanması, tatil günleri ve çalışma saatlerini kısıtlama gibi emek aleyhine yapılan düzenlemeleri içerdiğini belirtmiştir (Keyder, 2011b: 142).

¹⁰⁹ Milli Koruma Kanununun, sanayici, tüccar ve çiftçileri ilgilendiren maddelerinin görüşülmesi esnasında şiddetli tartışmaların yaşandığı ancak sıra işçi haklarına gelindiğinde bir sessizliğin hâkim olduğu ifade edilmiştir. Bununla ilgili olarak meclisteki fazla mesai tartışmalarında hiçbir milletvekilinin bu bağlamda işçi haklarına yönelik bir savunma yapmaması hatta oturdukları yerden “*Topu topu üç saat fazla mesai mi*” diye bağırmaları dönemin işçilere bakış açısını göstermesi açısından önemli olmaktadır (Timur, 1971'den aktır. Güzel, 2011: 200)

kadar bu gelişmeler yaşansa da tam anlamıyla bir korporatif sistemden bahsedilemeyeceğini de belirtmiştir. Bunun sebebini ise, Türkiye'nin örgütlü bir toplum özelliğinin olmamasına vurgu yaparak açıklamaktadır. Çünkü gerek liberal gerekse devlet korporatizminde farklı örgütlü gruplar ile devlet arasındaki ilişki önemli olmaktadır. Tek parti yönetiminin otoriter *devlet kimliğinin* ise, korporatif tarzda bir örgütlenmeye ve yetkilerini paylaşmaya ihtiyaç duymadığını belirtmiştir (Makal, 2007: 107-110). Bu bağlamda, toplumun organik bir bütün olarak görülmesi savunusu çerçevesinde farklı sınıfların çıkarlarını temsile gerek olmadığı, tek bir partinin (Cumhuriyet Halk Partisi) bütün toplumu temsil edeceği anlayışı bu noktada hâkim olmaktadır (Makal, 2003: 5). Parla ise, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* adlı çalışmasının önsözünde Atatürk'ün '*hissimin babası Namık Kemal, fikrimin babası Ziya Gökalp*' demesini alıntılıyarak kendi deyimiyle Türkiye'deki egemen korporatist düşüncenin ilk ve en sistematik düşünürü Ziya Gökalp ile Mustafa Kemal Atatürk'ün korporatizm konusundaki yakınlaşmasına dikkat çekmiştir (Parla, 1989: 8). Buradan hareketle *Türk siyasal zihniyetinin solidarist korporatist bir zihniyet olduğunu* ifade etmiştir. Nitekim bu zihniyetin yansımalarının tek parti dönemi CHP'sinin program ve tüzüklerinden, partinin şeflerinin verdikleri demeçlerden ve kaleme aldıkları yazılardan anlaşılabilceğini belirtmiştir (Parla, 1989: 120). Bu bağlamda Parla, Kemalist Halkçılığı solidarist korporatist zihniyetin izlerinin görüleceği bir örnek olarak ortaya koymaktadır (Parla, 2007: 39).

Parla, Gökalp'in '*meslek zümreleri birbirlerine karşı muhtaçtırlar; birbirlerinin lazım ve mülzemi' dirler*' şeklindeki solidarist korporatist bakış açısının tek parti dönemi boyunca (1923-1945) resmi söylem haline gelmesine rağmen Gökalp'in mesleki gruplar arasında vurguladığı dayanışma ve işbirliğinin Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında daha sınıfsal bir içeriğe büründüğünü de ifade etmiştir. Örneğin, halkçılık başlığı altında sınıf kavgalarının yerine dayanışma ve sosyal düzenlilik gibi kavramlar savunulmuştur (Parla, 1989: 70). Her ne kadar sınıflar arasında sosyal uyum ve dayanışma gibi kavramlar kullanılsa da gelinen noktada tek parti yönetiminin bu dengeyi sağlamakta hassas davranmadığı, yaşanan gelişmelerin işçilerin aleyhine olduğu gözlenmiştir

Örneğin, asgari ücret düzenlemesinin İş Kanununca şart koşulmasına ve Milli Koruma Kanunu kapsamında ortaya konan düzenlemelerin hükümete azami ücret

belirleme yetkisi vermesine rağmen, asgari ücretin belirlenmemesi bu dönemde işçilerin olumsuzluk içerisinde varlıklarını sürdürmeye devam ettiklerinin bir göstergesidir. Dolayısıyla bu dönemde çalışanların durumlarının kötüleşmesinde sadece dönemin olağanüstü şartları değil bu şartları kullanan hükümetin de payının olduğu belirtilmiştir (Güzel, 2011: 215).

Tablo 15: Başlıca Bölüşüm Göstergeleri (1938-39 ve 1944-45)

	1938-1939	1944-1945
Sınai Hasıla Endeksi	100	77
Tarımsal Hasıla Endeksi	100	69
Reel Ücretler Endeksi	100	45
Miili Gelirde Maaş Payı	8.4	8.2
Reel Milli Gelir Endeksi	100	75

Kaynak: Boratav, 2006: 88

Bu bağlamda Tablo 15 incelendiğinde hükümet tarafından uygulanan politikaların başarıya ulaştığı söylenebilir. Sınai hasılanın % 23, tarımsal hasılanın % 31 ve milli gelirin % 25 daraldığı bir ortamda reel ücretler % 55 oranında düşmüştür. Dolayısıyla gelinen noktada yaşanan ekonomik bozulmadan en yoğun etkilenen kesimin işçi kesimi olduğu görülmektedir. Benzer şekilde Tezel (2015: 562) de, 1938-1943 arasında fiyatlar genel seviyesinin beş kat yükselirken, sanayideki reel ücretlerin % 40 oranında azaldığını, bu ortamın da mevcut sanayi işletmelerinin kârlılığını attırdığını belirtmiştir.

Tablo 16: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Artış Hızı (15 Yaş ve Üzeri)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
1924-30	2,09	4,96	6,08	2,49
1931-40	1,79	6,68	0,83	1,96
1941-50	1,73	1,78	4,23	1,94

Kaynak: Bulutay, 1997: 41

Tablo 16’da, 1924-30, 1931-40 ve 1941-50 yılları arasında Türkiye’de tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe gerçekleşen istihdam artış hızını göstermektedir. Her üç dönemde de tarım ve sanayi sektörlerinde istihdam azalan oranlarda artmıştır. Hizmetler sektöründe ise istihdam değişimi önce azalan sonra artan oranlı bir artış gerçekleşmiştir.

Toplamda ise istihdamın azalan oranda arttığı görülmüştür. Burada dikkat çeken bir noktada reel ücretlerde 1930’lu yıllardan itibaren yaşanan kayba karşılık istihdam oranlarında yaşanan artıştır. Dolayısıyla reel ücretlerde yaşanan düşüşün istihdama azalan oranlı da olsa katkı sağladığını söylemek mümkündür. Öte yandan ise, ücretlerdeki kaybı engelleyecek kurumsal düzenlemelerin bu dönemde mevcut olmadığı bilinmektedir. Örneğin Makal, dönemin, örgütlenmeler ve mücadele araçları açısından sorunlarla dolu olduğunu belirterek, kurumsal yapılanmaların eksikliğine dikkat çekmiştir (Makal, 1999: 483). Kurumsal yapılanmaların eksikliği günümüz literatüründe emek piyasalarının esnekliğine karşı gelmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyeti’nin ilk döneminde emek piyasalarının esnek olduğunu, bu bağlamda ifade etmekte bir sakınca görülmemektedir.

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI DÖNEM: 1946-1980

İkinci dünya savaşı sonrasında uluslararası düzeyde yaşanan gelişmeler Türkiye’de de yansımaları bulmuş siyasi ve iktisadi alanda çeşitli değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Örneğin, bu dönemde¹¹⁰ dünyaya egemen olan demokrasi söylemi karşısında dönemin tek partisi, çok partili hayata benimsemek zorunda kalmıştır¹¹¹. Birbirine benzeyen iki partiye dayanan ve daha çok çoğunlukçu bir yapının ülkede oluşturulduğu ifade edilse de yaşanan dönüşüm birçok açıdan oldukça önemlidir. Örneğin, çok partili hayata geçiş çalışma ilişkileri alanında önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Çünkü yeni bir siyasi parti kurulması için 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu değiştirilmiş bu sayede hem başka bir siyasi parti kurulması hem de sınıf esasına yönelik örgüt kurmaya getirilen yasak hukuken ortadan

¹¹⁰ Bu dönem, ekonomide serbest piyasa vurgusunun öne çıktığı ideolojik olarak ise bürokrasi ve burjuvazinin çıkarlarının ayrıştığı bir dönem olarak tanımlanmaktadır (Keyder, 2011b: 148).

¹¹¹ 5 Eylül 1945’te Milli Kalkınma Partisi’nin, 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’nin kurulmasıyla başlayan ve 1946’da her türlü baskı ve zorlama altında uygulanan ilk seçim denemesi bu noktada oldukça önemlidir (Boratav, 2006: 93). 1946 yılında yapılan seçimde her ne kadar CHP iktidarını korusa da 14 Mayıs 1950 yılında iktidarı Demokrat Partiye bırakmak zorunda kalmıştır. Güler, yaşanan süreci “.....Türkiye siyasal hayatında bir devir ‘kansız’ bir şekilde kapanmıştır.” şeklinde ifade etmiştir (Güler, 2014: 81). Keyder, bu noktada DP’nin iktidara gelmesini, Türkiye’nin tarihinde halkın ilk defa seçim ile siyasi tercihini dile getirdiği yani devletçi geleneğe karşı çıktığı bir dönüm noktası olarak tanımlamıştır (Keyder, 2011b: 155). Kasaba ise, 1950 seçimlerinde ‘daha önceleri modernleşmeden hiç etkilenmemiş’ olarak tanımlanan kırsal kesimin siyaset sahnesinde ön saflara çıktığını belirtmiştir (Kasaba, 1999: 25).

kaldırılmıştır¹¹² (Makal, 2003: 5; Güler, 2014: 81). Dolayısıyla sendikal özgürlüklerinin önü de bu dönemde açılmıştır. Yine bu dönem çalışma hayatına yönelik birçok düzenlemenin gündeme geldiği bir dönem olmuştur. 1945 yılında *Çalışma Bakanlığı'nın ve İşçi Sigortaları Kurumu'nun* oluşturulması, 1946 yılında *İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun* ortaya çıkarılması, 1947 yılında çıkarılan 5018 sayılı *İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun* ve 1951 yılında *asgari ücret* uygulamasının başlaması bu açıdan önem teşkil etmektedir¹¹³. Çıkarılan yasaların, dönemin gerisinde kaldığı ve içeriğinin uluslararası normlardan uzak olduğu eleştirisi¹¹⁴ yapılsa da, bu yasal düzenlemelerin Türkiye'de ilk defa gündeme gelmesinin önemine dikkat çekilmiştir (Makal, 2003: 6-8). Ancak bu iyileşmelere ve “*yeter söz milletin*” ve “*işçiye grev hakkını vereceğiz*” sloganlarını kullanan Demokrat Parti (DP) iktidarına rağmen geçmiş dönemde olduğu gibi grev yasağı bu dönemde de devam etmiştir¹¹⁵ (Akkaya, 2010: 97). Dönemin Başbakan'ı Adnan Menderes'e grev ile ilgili vaadi hatırlatılınca verdiği karşılık ‘*Bırakın bu saçmalığı, Türkiye’de grev olur mu? Bırakın biraz ekonomik gelişme olsun, bu konuyu o zaman düşünerüz.*’ şeklinde olmuştur¹¹⁶ (Ahmad, 2014: 134).

1950’li yılların başı ekonomik olarak iyileşmenin gerçekleştiği bir dönemdir. Yaşanan ekonomik gelişmenin kaynağı ise ihracat gelirlerindeki artıştır. Ancak dış konjonktürün de (Kore Savaşı gibi) desteklediği bu olumlu hava sürdürülebilir olmamış ve kısa süre içerisinde Türkiye'nin ihracata dayanan büyümesi konjonktürün terse dönmesiyle düşüş eğilimine girmiştir. Dönemin hükümeti ihracatta yaşanan azalma karşısında ithalata da kısıtlama getirmiştir. Dolayısıyla liberal söylemlerle iktidara gelen DP de, koruyucu politikalar uygulamaya başlamıştır. Köylü kesimine yönelik fiyat teşviklerinin devam ettirilmesi ve iç piyasayı canlandırarak yatırımların da devlet eliyle

¹¹² Akkaya, bu gelişmeyle birlikte işçi örgütlenmesinin yaşadığı “*ölü dönemin*” sonlandığını belirtmiştir (Akkaya, 2010 : 87).

¹¹³ Akın, oluşan bu kurumların ve yasal düzenlemelerin devletin *yeni bir hegemonik söylem* ile çalışma ilişkileri alanına girmesi olarak tasvir etmektedir (Akın, 2012: 179).

¹¹⁴ Sendikalar üzerinde oluşan yargı ve idari denetim baskısı, uygulanan katı bir siyaset yasağı, ayrıca çıkarılan yasada toplu sözleşme hakkı tanınırken diğer taraftan yürürlükteki İş Kanununda hâlâ devam eden grev ve lokavt yasağı diğer eleştiri alan konulardandır (Makal, 2003: 7).

¹¹⁵ Daha önce de bahsedilen bireysel çalışma ilişkilerine yönelik yapılan düzenlemelerin bu dönemde de arttığı hatta DP'nin iktidarında hız kazandığı gözlemlenmiştir (Makal, 2003: 7). Yine bu dönemde grev yasağına rağmen işçilerin grevlerini gerçekleştirdiği tespit edilmiştir (Akkaya, 2010: 97).

¹¹⁶ Keyder, her ne kadar DP baskıcı önlemlere başvurduysa da bu önlemlerin tek parti CHP'sinin oldukça gerisinde kaldığını belirtmiştir (Keyder, 1990: 61).

gerçekleştirilmesi bu bağlamda değerlendirilmektedir. Yine bu dönemde yabancı sermayenin beklenen oranda ülkeye çekilememesi yapılacak fiyat desteklerinin ve yatırımların borçla yapılmasına yani borçluluk seviyesinin yükselmesine yol açmıştır. Ekonomik olarak yaşanan bu gerileyişe ülkedeki iç huzursuzluklarda eklenince darbe yanlısı subayların işleri kolaylaşmış ve 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirmişlerdir. Daha sonra ise korporatist esaslara göre oluşturdukları kurucu meclise bir anayasa hazırlatarak halk oylamasına sunmuşlardır (Keyder, 1990: 57-61).

Akkaya, DP iktidarıyla işçiler arasındaki ilişkiyi iki döneme ayırarak incelemenin mümkün olacağını belirtmiştir. Bu dönemlerden ilki ekonomik gelişme ivmesinin yakalandığı 1950-1954 arası yıllardır. İkinci dönem ise ekonomik anlamda sorunların ortaya çıktığı 1955-1960 arası yıllardır. Akkaya, ilk dönemde yaşanan olumlu havanın ikinci dönemde yerini karamsarlığa bıraktığını ve bu karamsarlığın işçilere düşük ücret ve kötü çalışma koşulları şeklinde yansıdığını belirtmiştir (Akkaya, 2010: 98). Bulutay ise, ekonominin kötü gittiği 1954-1960 yılları arasında da reel ücretlerin artış gösterdiğini belirtmiştir (Bulutay, 1995: 306). Tablo 17 incelendiğinde 1954 yılında 548 olan reel ücret endeksinin 1960 yılında 688'e çıktığı görülmektedir.

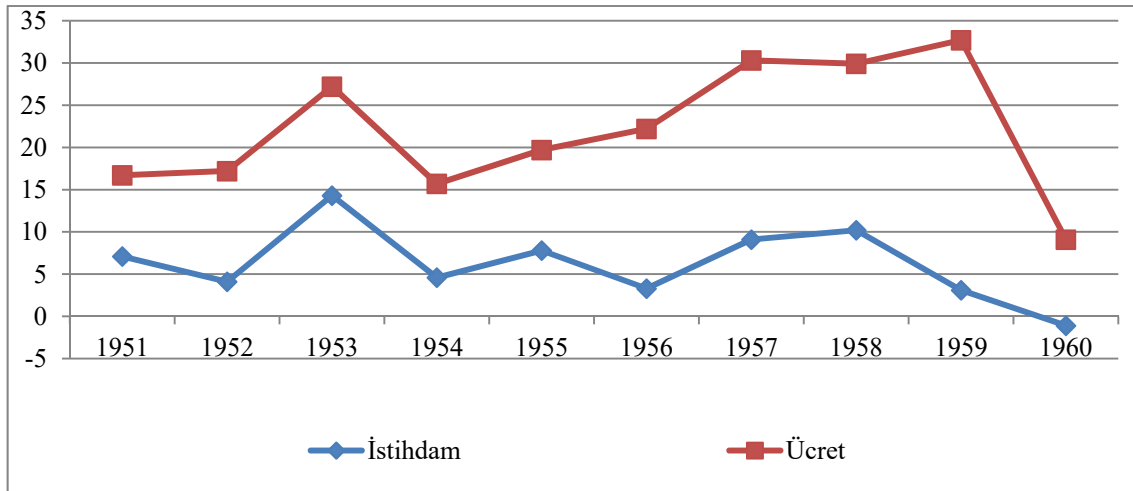
Tablo 17: Türk İmalat Sanayinde Reel Ücretler (1950-1960)

Yıllar	Reel Ücret (1968=100)
1950	436
1951	471
1952	506
1953	544
1954	548
1955	542
1956	583
1957	622
1958	633
1959	652
1960	688

Kaynak: Bulutay, 1995: 306

Bu bağlamda imalat sanayindeki ücret değişimlerini incelemek DP iktidarı ile işçiler arasındaki ilişkiyi değerlendirmek açısından yararlı olacaktır. 1951 ile 1960 yılları arasındaki ücret değişimleri Şekil 25 aracılığıyla gösterilmektedir. 1951 ile 1959 yılları arasında ücretlerdeki yıllık değişim oranlarında dalgalanmalar görülürken, 1959 yılından itibaren ise ücretlerde sert bir düşüş yaşandığı Şekil 25 üzerinden gözlemlenmektedir. Dolayısıyla DP iktidarının başladığı dönemden 1959 yılına gelene kadar işçilerin ücretlerinde bir iyileşmenin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan istihdam oranlarında yaşanan değişim incelendiğinde göze çarpan temel husus, istihdam oranlarının azalan bir seyir izlediğidir. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde genel olarak ücretlerde yaşanan yükselmeye cevap olarak istihdam oranları azaltılmıştır. Dolayısıyla gerek ücret gerekse istihdam oranlarının bu seyri dönemin emek piyasalarının esnekliğini göstermektedir. Çünkü emek piyasalarının katı yani kurumsal yapılanmaların var olması halinde böyle bir hareketliliği gözlemlenmek mümkün olmayacaktır. Örneğin, güçlü sendikaların ya da istihdam koruma düzenlemelerin varlığında işten çıkarma maliyetli olduğundan böyle bir ortamda istihdam oranlarında bu şekilde sert düşüşler görülmeyecektir. İlgili dönemde yaşanan gelişmeler emek piyasasındaki kurumsal yapılanma eksikliğini göstererek, günümüz tabiriyle esnek emek piyasası vurgusunun yapılmasına yol açmaktadır.

Şekil 25: İmalat Sanayinde Ücretler ve İstihdamda Yıllık Değişim Oranları (1951-1960)

Kaynak: TÜİK, 2012: 245

1960 sonrası döneme bakıldığında, 1961 Anayasası önemli bir dönüm noktası olarak ifade edilmiştir. Parla, bu anayasanın hak, özgürlükler ve yargı bağımsızlığı konularında anayasa *geleneğinde ileri bir aşama* olduğunu belirtir. Öte yandan ise, millet iradesinin kullanılmasında meclisin yanı sıra başka bazı organların da¹¹⁷ dahil edilmesi bu anayasanın parlamentodaki çoğunluğa karşı güvensizliğini ortaya koyan, *seçkinci-vesayetçi zihniyetini* gösterdiğini ifade etmiştir (Parla, 1993: 23). Makal ise, 1961 Anayasası ile birlikte siyasi açıdan özgürlüklerin alanı genişlerken iktisadi açıdan ise izlenen politikaların yönünde bir değişim yaşandığını belirtmiştir (Makal, 2003: 10). İthal ikameci stratejinin benimsenmesi ve planlı döneme geçilmesi iktisadi açıdan yaşanan değişimin en önemli göstergelerindendir.

İthal ikameci sanayileşme politikalarının uygulandığı bu dönemde, iç pazarın genişliği ve canlılığı oldukça önemlidir. Dolayısıyla reel ücret artışlarının bir maliyet unsuru olmaktan ziyade, sermayenin üretim sürecini destekleyen bir talep unsuru olduğu belirtilmekte ve ücretlerin baskı altında tutulmasını sağlayacak bir mekanizmaya gerek duyulmamaktadır. Aksine bu dönem işçi sınıfının lehine düzenlemelerin gerçekleştiği bir dönemdir (Boratav, 2006:124; Keyder, 2011a: 231). Yine bu yıllar iktisat politikalarının planlama temeline oturtulduğu yıllardır. Ancak bu planlı dönem, 1930’lu yıllarda uygulanan sanayi planları deneyiminden farklıdır (Boratav, 2006: 117-118). Beş yıllık kalkınma planlarının hazırlandığı¹¹⁸ bu dönemde, ilgili planların hazırlanması dönemin kurumsal yeniliklerinden biri olan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından gerçekleştirilmiştir (Keyder, 2011b: 182-183). Bu dönemde uygulanan kalkınma planlarının¹¹⁹ öncelikli hedeflerinin ekonomik büyümenin sağlanmasırken, istihdamla ilgili hedef ve politikalar ise arka planda kalmıştır (Ay, 2012: 331).

Yine bu dönemde ortaya çıkan kurumsal yeniliklerden bir diğeri ise, yeni anayasa ile birlikte işçi örgütlerine ve diğer örgütlenmelere tanınan imkânlardır

¹¹⁷ 1961 Anayasasında, halkın kendi oyu ile seçmediği kişiler Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakan olabilmekteydiler. Örneğin, 1961’den sonraki Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlarının belli bir döneme kadar asker kökenli olması dikkat çekicidir (Parla, 1993: 25). Ayrıca, Bakanlar Kurulu’nun yanı sıra bürokrasinin özellikle Milli Güvenlik Kurulu mekanizmasıyla askeri bürokrasinin devlet yönetimine dahil edilmesi de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Ortaya çıkan bu durum *parlamentar meşruiyeti zayıflatan* bir durum olarak ifade edilmiştir (Parla, 1993: 34).

¹¹⁸ Keyder, bu planları “.....kaba hesaplamaları ve istatistikleri derleyen tarihi belgelerden fazla bir şey değildi.” şeklinde ifade etmiştir (Keyder, 2011b: 182-183).

¹¹⁹ Nitekim bu dönemde uygulanan Birinci, İkinci ve Üçüncü Beş Yıllık kalkınma planlarının amaçlarına bakıldığında ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi ile istihdam artışının sağlanacağı belirtilmiştir.

(Keyder, 2011b: 183). Bu bağlamda çıkarılan 274 sayılı *Sendikalar Kanunu* ve 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu* gibi yasal düzenlemelerle artık örgütlenme hakkının yanında bu örgütlenmenin müdahale araçları da yasal bir zemine oturtulmuştur. Ayrıca, Anayasa'da 'çalışanlara' yönelik sendikal hak tanımı yapıldığından devlet memurlarının da bu çerçevede sendikal örgütlenme hakkı gündeme gelmiştir. 624 sayılı *Devlet Personeli Sendikalar Kanunu* da bu anlamda memurların sendikal faaliyetlerinin yasal bir zemine oturtulmasını sağlamıştır ¹²⁰(Makal, 2003: 11). Keyder (2011), bu dönemi, Türk işçi sınıfının önemli düzeyde ayrıcalıklar elde ettiği ancak bu hakların tepeden inme düzenlemelerle gerçekleştiğini belirterek tanımlamaktadır (Keyder, 2011b: 196).

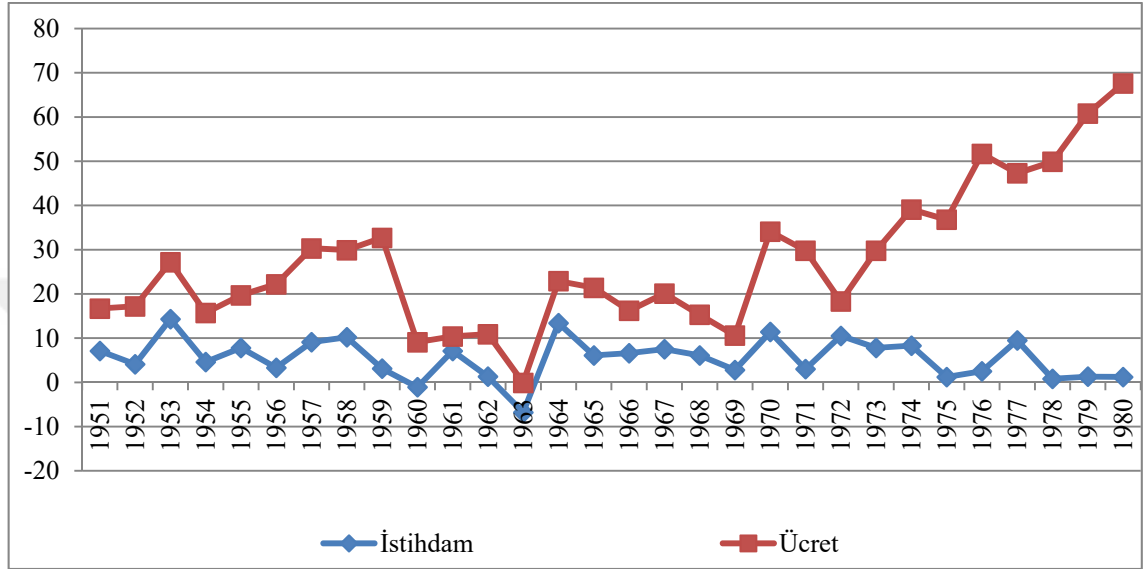
Sendika özgürlüğün kazanılmasıyla birlikte, 1952 yılında Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) ardından 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kurulmuştur. İlerleyen yıllarda bu sendikaların yanında farklı sendikalar da ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki sendika özelinde önem teşkil eden husus bu sendikaların duruşlarıdır. Nitekim Türk-İş, kamuda ağırlıklı olarak örgütlendiğinden partiler üstü bir duruşu benimserken, DİSK ise daha etkin bir siyasal parti ilişkisini savunmaktadır (Makal, 2003: 11).

Çalışanlar açısından değerlendirildiğinde bu dönemde çalışanların haklarının anayasa tarafından güvence altına alındığı görülmektedir. İşçi sınıfı ilk defa 1960 yılında yasal grev ve toplu sözleşme hakkını kazanmıştır. Bu gelişmeler, 1963-1976 yılları arasında reel ücretleri arttırmıştır. Örgütlü işgücünün mücadelesinin bu gelişmelerde payı olduğu açıktır (Özsuca, 1993: 119; Köse ve Öncü, 2000: 79). Şekil 26 imalat sanayinde ücretler ve istihdamda yaşanan yıllık değişimleri göstermektedir. Ücretlerdeki yıllık değişimler incelendiğinde 1963 yılından itibaren yaşanan yükseliş net olarak gözükmemektedir. İstihdam oranları ise tersi yönde yani azalış yönünde bir gelişme göstermiştir. Onaran, bu dönemde imalat sanayinde işsizlik oranlarının yükseldiğini ancak bu sürecin ücretler üzerinde aşağı yönlü bir baskı ortaya çıkarmadığını belirtmiştir. Bu süreçte gerek ithal ikameci dönem olması sebebiyle

¹²⁰ 12 Mart 1971'de Anayasa'da yapılan değişiklikle memurlara yönelik sendika hakkı ortadan kalkmıştır. Anayasa'daki çalışanlar ibaresi işçiler olarak değiştirilmiştir (Makal, 2003: 11).

endüstriler arasında oluşan konsensüs gerekse dönemin güçlü sendikaları, ücretlerin yüksek seviyede kalmasına neden olmuştur (Onaran, 2002: 773).

Şekil 26: İmalat Sanayinde Ücretlerde ve İstihdamda Yıllık Değişim Oranı (1951-1980)

Kaynak: TÜİK, 2012: 245

Bu dönemde sendikaların etkilerinin görülmesi açısından Y. Kepenek'in, grevler nedeniyle yitirilen işgününün görece ağırlığının 1977-80 yılları arasında, 1973-1976 yıllarının iki buçuk katı olduğu tespiti önemlidir. Bu bağlamda 1979 yılından itibaren büyük sermaye çevreleri artık sendikaların disiplin altına alınması söylemini daha yüksek bir tonda ifade etmeye başlamışlardır (Boratav, 2006: 140-146). Bu bağlamda Tablo 18 incelendiğinde 1970 yılından 1973 yılına kadar grev nedeniyle kaybolan iş günü sayısı 220.189'dan 671.135'e çıkmıştır. 1974 yılında ise bu sayı 1.109.401'e ulaşmıştır. 1976 yılında 325.280'e düşen grev nedeniyle kaybolan iş günü sayısı, 1979 ve 1980 senelerinde tekrar yükselişe geçerek sırasıyla 1.147.721 ve 1.303.253 olmuştur.

Tablo 18: Grevler Nedeniyle Kaybolan İşgünü Sayısı (1970-1980)

Yıllar	Kaybolan İşgünü Sayısı
1970	220.189
1971	476.116
1972	659.362
1973	671.135
1974	1.109.401
1975	668.797
1976	325.830
1977	1.397.124
1978	426.127
1979	1.147.721
1980	1.303.253

Kaynak: ÇSGB, 2015

Not: 12 Eylül 1980'de getirilen yasaklama nedeniyle 1981,1982 ve 1983 yıllarında grev ve lokavt uygulaması olmamıştır.

Diğer taraftan ise, 1977 yılında belirtileri ortaya çıkan ekonomik bunalım, ithal ikameci model ile geçiştirilmeye çalışılmış ve 1979 yılına kadar gelinmiştir. 1980 yılına geldiğinde, ağır bir ekonomik bunalımın yanında ağır bir siyasi bunalımla karşılaşmıştır. Nitekim bu süreçler 12 Eylül askeri rejiminin, yönetime müdahalesine zemin hazırlayan önemli faktörlerdendir (Boratav, 2006: 140). İthal ikameci sanayileşme döneminin miladını doldurmasıyla birlikte artık işçi, sermaye ve devlet arasında yaşanan uzlaşma zemini de ortadan kalkmıştır. Ekonomide yeni bir yapılanma dönemi ortaya çıkmıştır. Artık ülkeler kapılarını dünyaya açmakta ve ekonomik hayatlarını da piyasa kurallarına göre şekillendirmektedirler. Yaşanan bu değişimle işçiler imtiyazlarını kaybederken, sermaye kesimi ise maliyetlerini düşürme hedefleri doğrultusunda ucuz işgücü arayışlarına yönelmişlerdir. Devlet kesiminde de önemli dönüşümler meydana gelmiş ve sosyal harcamaların kısılması bu bağlamda kendini göstermiştir (Keyder, 2011a: 232-233). Dolayısıyla gelinen noktada işçilerin elde ettikleri kazanımların bir bölümünü kaybettikleri ve yaşanan ekonomik ve siyasi bunalımın faturasının işçilere çıktığı net bir şekilde gözlemlenmektedir.

3. NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN UYGULANMASI VE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMLER: 1980'Lİ YILLAR

Geçmiş dönemde Türkiye ithal ikameci bir kalkınma stratejisi benimsemiş ve bu dönemde planlı kalkınma stratejileri öne çıkmıştır. Bu doğrultuda devlet bir taraftan sanayi stratejilerini oluştururken diğer taraftan da bu stratejilerin uygulanmasında rol almaktaydı (Köse ve Öncü, 2000:79). Bu dönemde kamu tarafından, ağır sanayi, makine, petro-kimya ve temel ara malları sektörlerine yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Yine bu dönemde ticarete konan kısıtlamalar ve kamu işletmelerinin ucuz aramalı üretimi sayesinde özel sektörün kârlılık oranlarının yükseldiği görülmüştür. Ancak benimsenen bu strateji gerek ödemeler dengesinin gerekse yatırımlara finansman sağlanmasının zorlaşması nedeniyle ülkenin döviz kriziyle yüzleşmesine yol açmıştır (Voyvoda ve Yeldan, 2010: 377). Diğer taraftan, 1977-80 arası yıllar ülkede siyasi ve toplumsal anlamda istikrarsızlığın hâkim olduğu yıllar olarak göze çarpmıştır. Yaşanan bu istikrarsızlıklar çalışma ilişkilerine de yansımış ve grev eğilimlerinde bir artış gözlemlenmiştir (Makal, 2003: 10).

Yaşanan istikrarsızlık ve huzursuzluklar, 12 Eylül 1980'de askeri bir darbenin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla 1980'li yıllar Türkiye'de askeri darbenin gerçekleştiği ve etkisinin uzun yıllar devam ettiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır (Süral ve Pennings, 2005: 6). Yaşanan bu askeri darbe ve ülke yönetimini eline alan askeri hükümet, ülke çapında bütün siyasi faaliyetlere yasak getirmiş, devamında ise ortaya çıkardığı Anayasayı halk oylamasına sunarak yasalastırmıştır. Darbeyi gerçekleştiren dönemin Genelkurmay Başkanı olan Kenan Evren ise, Cumhurbaşkanı olarak Köşk'e çıkmıştır. (Taymaz vd., 2014: 2-3). Yaşanan darbe sürecinin neo-liberal ideolojinin dünyada egemenliğini arttırdığı bir döneme denk gelmesi ilginç bir tesadüf olmakta; ancak diğer birçok ülkede benzer askeri müdahale süreçlerin gerçekleşmesi ise yaşanan bu gelişmelerin bir tesadüf olmadığı yorumlarını ortaya çıkarmaktadır.

1970'li yılların sonunda güçlenmeye başlayan neo-liberal ideoloji, 1980'li yıllar ile birlikte egemenliğini ilan etmiştir. Türkiye de yaşanan bu gelişmelerden etkilenmiş ve neo-liberal ideolojinin yerleşmesine zemin hazırlayan politikalar, her alanda köklü dönüşümlere yol açmıştır (Mütevellioglu ve Işık, 2009: 159). Bu bağlamda, 1980'li yıllar Türkiye'nin modernleşmesinin liberal ekonomik politikalarla devam ettiği yıllar

olarak tanımlanmaktadır (Nichols ve Suğur, 2012: 13). 24 Ocak 1980 ise bu süreçte önemli bir milat olmaktadır. Bu tarih, Türkiye'nin ekonomi politikasında değişime gittiği ithal ikameci sanayileşmeyi terk ederek ihracata yönelik sanayileşmeyi benimsediği bir tarih olarak kayıtlara geçmiştir. Bu modelin benimsenmesiyle birlikte işletmelerin ihraç fiyatlarını düşürerek uluslararası piyasada rekabet edebileceklerini düşünmeleri, emek maliyetlerine yönelik düzenlemelere ilginin artmasına yol açmıştır. Çünkü reel ücretler aşağı çekilerek hem rekabetçi bir yapı sağlanacak hem de tüketim kısılarak enflasyon kontrol altına alınabilecektir. Ancak iç talebi kısıtlayıcı bu politika uygulaması içeride işsizlik seviyesinin yükselmesine yol açacaktır. Ortaya çıkan işsizlik sorunun çözümüne yönelik olarak ise ücretlerin esnekliğinin gerekliliği vurgulanmış bu sayede arz ve talep dengesinin gerçekleşeceği belirtilmiştir. Emek piyasalarına yönelik neo-liberal yaklaşım olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre, emek piyasalarında var olan sendikalar ve asgari ücret gibi kurumsal yapılanmalar bu dengenin oluşmasını engellemekte ve bu nedenle işsizlik oranlarının yüksek seyretmesine yol açmaktadırlar (Özşuca, 1993: 120; Onaran, 2000: 194-195; Kutal, 2008: 85). Dolayısıyla emek piyasalarında yaşanan kurumsal değişimler ve sendikaların güçlerinde yaşanan aşınmalar, emek piyasalarında yaşanan neo-liberal dönüşümü diğer bir ifadeyle esnekleştirmeyi göstermesi açısından önemlidir. Örneğin, bu dönemde işsizlik sigortasının olmaması, sınırlı yasal düzenlemelerin varlığı, asgari ücretin düşük seviyesi ve enformel sektörün ağırlığının artması emek piyasalarında yaşanan esnekleştirme sürecini göstermektedir (Onaran, 2002: 770).

24 Ocak Programının amacı, hem uluslararası piyasalarda rekabet gücünün sağlanması hem de mali dengenin kurulması olarak belirlenmiş ve bu doğrultuda ücretlerin düşürülmesinin bu amaca ulaşmada etkili bir faktör olacağı belirtilmiştir. Ancak bu yöndeki beklenti ve uygulamalara işçi kesimi tepki göstermiş ve 1980'nin yaz aylarında grevler ve iş bırakmalar yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla, 24 Ocak kararlarının işçiler ve ücretler ile ilgili düzenlemelerinin ancak sıkıyönetim altında yani askeri müdahale sürecinde uygulanabilir olduğu ifade edilmiştir (Pamuk, 2014: 266). Bu bağlamda 12 Eylül askeri darbesi, 24 Ocak 1980'de kabul edilen neo-liberal programın uygulanmasına mani olacak tüm engelleri ortadan kaldırmıştır. Çünkü bu programın "*emek aleyhtarı*" olması ve dönemin koşulları da göz önüne alındığında, siyasi bir iktidar tarafından uygulanması mümkün gözükmemekteydi. Dolayısıyla askeri rejimin

baskısı sayesinde kitlelerin bu sürece olan tepkilerini şiddet ile bastırmak daha kolay olmuştur. Bu açıdan askeri müdahalenin ardından Kenan Evren'in kamuoyuna yönelik yaptığı ilk konuşmasında, şikâyet ettiği konulardan birinin “yüksek ücretler” olması, yaşanan gelişmeleri açıklayan bir söylemdir (Boratav, 2006: 148).

Uygulanan bu yeni programın başından itibaren IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların desteği ve işbirliğiyle ortaya çıktığı, yine bu kurumların yönlendirmesiyle devam ettiği belirtilmiştir. Bu işbirliği ve yönlendirmelerin de etkisiyle, Türkiye geçmiş dönem politika ve araçlarını hızla terk etmiştir. Bu reform süreciyle birlikte, Türkiye artık pazar ekonomilerine uyumu hedefleyen ve bu amaca ulaşmak için neo-liberal politika ve araçlarını kullanan bir ülke konumundadır (Ekzen, 2009: 107; Pamuk, 2014: 266).

Her ne kadar piyasa söylemi dönemin temel özelliği olsa da, yaşanan askeri dönem emek piyasalarını denetim altında almıştır (Ekzen, 2009: 114). Bu dönem, diğer gelişmekte olan ekonomilerde olduğu gibi Türkiye’de de neo-liberal politikaların otoriter yapı ile uygulandığı dönemdir. Nitekim ücretlerin sınırlanması ve baskılanmasına yönelik olarak ortaya çıkacak tepki bu otoriter yapı vasıtasıyla kolayca ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla diğer ülke örnekleri de işin içine katıldığında bu dönemde piyasa ortodoksisinin kendi ekonomik amaçları için demokrasi söylemini arka plana ittiği gözlemlenmiştir (Cam, 2002: 105; Demir ve Erdem, 2010: 6). Diğer bir ifadeyle, 12 Eylül darbesiyle “*ekonomik politikalara uygun sosyo-politik yapının tasarımı*” gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu dönemin etkisi altında yaratılan 1982 Anayasası da emek kesiminin geçmiş dönemlerdeki kazanımlarını ortadan kaldırmıştır (Kesici, 2011: 88). Bu dönemde sendikal faaliyetler yasaklanmış ve grevler sonlandırılmıştır¹²¹. 1982 yılında Anayasanın kabulü ve devamında yasalaşan emek piyasalarını ilgilendiren kanunlarda da bu yönde eğilimlerin görüldüğü gözlemlenmiştir (Onaran, 2002: 770). Örneğin, sendikalar açısından bakıldığında 1980-83 dönemi grev haklarının yasaklandığı bir dönem olmuştur. İlerleyen yıllarda yeni sendikalar kanunu çıkarılmış ancak sendikalaşma iş kolu düzeyindeki örgütlenmeyle sınırlı bırakılmış

¹²¹Bu süreçte.....Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kapatılmış, sendikal faaliyetler yasaklanmış, grevler sona erdirilmiştir (Kesici, 2011: 88).

bunun yanında da grev ve toplu sözleşme haklarına da yasal sınırlamalar getirilmiştir¹²² (Köse ve Öncü, 2000:82). İşçi ücretlerinin “*Yüksek Hakem Kurulu*” adında bir merci tarafından belirlenmesi de bu dönemde oluşturulan denetimin göstergesi olmuştur (Ekzen, 2009: 114). Bu sayede reel ücretlerin aşındırılmasının teminat altına alındığı ifade edilmiştir (Boratav, 2006: 150).

1984 yılı ile birlikte askeri yönetim yerini Turgut Özal’ın partisi ANAP’a bırakmıştır¹²³. Ancak askeri dönemin ekonomi politikalarından sorumlu olan Özal’ın, kendi iktidarı döneminde ekonomi politikaları anlamında izlediği yol bir önceki dönemle benzerdir. Her ne kadar siyasi anlamda bir normalleşme sürecine adım atılsa da, neo-liberal politikalar tüm hızıyla uygulanmaya devam edilmiş ve emek aleyhtarı politikalar da yeni iktidar tarafından sürdürülmüştür. 1988 yılında reel ücretlerin, 1983 yılının altında olması bu aleyhtarlığın en önemli göstergesi olmuştur (Boratav, 2006: 152). Dolayısıyla bu dönemde çalışanların haklarına yönelik baskı sürecinin devam ettiği ve buna paralel olarak da reel ücretlerde düşüşlerin gerçekleştiği ifade edilmiştir (Onaran ve Yentürk, 2001: 362; Onaran, 2002: 771). Bulutay da yaptığı hesaplama neticesinde imalat sanayisinde reel ücretlerin 1980-1988 yılları arasında düşüş eğilimi gösterdiğini tespit etmiştir. Nitekim Tablo 19 incelendiğinde 1968 sabit fiyatlarıyla 1980 yılında 1422 TL olan reel ücretlerin 1988 yılına gelindiğinde 1216 TL’ye düştüğü görülmüştür.

Tablo 19: İmalat Sanayinde Reel Ücretler (1968 Sabit Fiyatlarıyla, TL/Aylık)

Yıllar	Reel Ücret
1980	1422
1981	1525
1982	1556
1983	1472

¹²² 1982 Anayasası’na uygun biçimde, sendikal özgürlükler ve işçi hakları konusunda demokratik ve özgürlükçü olmayan 2822 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu (TİSGLK)* ve 2821 sayılı *Sendikalar Kanunu* “milli güvenlik konseyi” tarafından kabul edilmiştir (Kesici, 2011: 88).

¹²³ Ancak 1983 seçimleriyle tam anlamıyla bir demokrasiye geçildiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü gerek darbe sonrası kapatılan partilerin seçime girmesine izin verilmemesi gerekse darbeyi gerçekleştiren generallerin rejim üzerine müdahale etme istekleri, 1983-1987 arası dönemin demokrasinin kısıtlandığı bir ara dönem olarak tanımlanmasına yol açmıştır (Taymaz vd., 2014: 1).

Yıllar	Reel Ücret
1984	1303
1985	1241
1986	1202
1987	1288
1988	1216

Kaynak: Bulutay, 1995: 306

Bu dönem, ihracat ve milli gelir rakamlarında artışların gerçekleştiği yıllar olmaktadır. Voyvoda ve Yeldan, 1983-1987 yılları arasında, ihracat gelirlerinin %10,8 artarken yurtiçi gayri safi hasılanın da %6,5 artış gösterdiğini ancak yaşanan bu gelişmelere rağmen ücret gelirlerinde kayıplar yaşandığını belirtmişlerdir. Nitekim imalat sanayinde ücretli kesimin katma değerden aldığı pay 1977-80 yılları arasında ortalama %35,6 iken, bu oranın 1988 yılında %20,6'ya gerilediği ifade edilmiştir (Voyvoda ve Yeldan, 2010: 377). Yine 1982-1988 yılları arasında İstanbul Sanayi Odasının yayınladığı verilerde, katma değer paylaşımında reel kârın bu dönemde özel sektörde 2 kat, kamu'da ise 3 kattan daha fazla arttığı yani sınıî artışının paylaşımında da emek aleyhine gelişmelerin yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır (Özşuca, 1993: 121). Bulutay, yaptığı hesaplama neticesinde ilgili dönemde imalat sanayi katma değer içindeki ücretlerin payının azaldığını tespit etmiştir. Tablo 20, 1979 yılında %38,70 olan imalat sanayi katma değeri içindeki ücretin payının, 1988 yılına gelindiğinde %15,43'e düştüğünü göstermektedir (Bulutay, 1997: 103). Bu noktada, Onaran'ın, "Katı olan hangisi? Ücretler mi, karlar mı?" tespiti oldukça önemlidir (Onaran, 2000: 197).

Tablo 20: İmalat Sanayi Katma Değeri İçinde Ücretin Payı (%)

Yıllar	Toplam (Kamu +Özel)
1979	38,70
1980	30,72
1981	27,07
1982	25,12
1983	24,84
1984	23,48
1985	21,23

Yıllar	Toplam (Kamu +Özel)
1986	16,08
1987	17,30
1988	15,43

Kaynak: Bulutay, 1997:103

Öte yandan, Tablo 21, milli gelir, ihracat, reel ücret ve sanayideki ücret paylarını bir arada görmeye ve geçmiş dönem ile kıyaslamaya fırsat sağlamaktadır. Bu bağlamda Tablo 21 incelendiğinde milli gelir ve ihracat rakamlarının arttığı görülmüştür. Milli gelirin 1978/79 yıllarındaki endeks değeri 100 olarak alındığında, 1988 yılındaki milli gelir endeksi 141,1 değerine ulaşmıştır. İhracat miktarı da 2 milyar 275 milyon \$'dan 11 milyar 662 milyon \$'a yükselmiştir. Ancak yaşanan bu iyileşmelere rağmen sanayide reel ücretlerin gerilediği görülmüştür. Nitekim toptan fiyatlara göre 1978/79 yıllarında 100 olan reel ücret endeksi 1988 yılında 70,9'a, tüketici fiyatlarına göre ise reel ücret endeksi 67,5'e düşmüştür. Benzer şekilde sanayi katma değeri içerisinde ücretlerin payı da % 37,2'den % 15,4'e düşmüştür.

Tablo 21: Bölüşüm Göstergeleri, 1978-79 ve 1988

	1978/79 Ortalaması	1988
Milli Gelir Endeksi	100	141,1
İhracat (Milyon \$)	2275	11662
Sanayide Reel Ücretler		
Toptan Fiyatlara Göre Reel Ücretler	100	70,9
Tüketici Fiyatlarına Göre Reel Ücretler	100	67,5
Sanayide Ücret Payı (%)	37,2	15,4

Kaynak: Boratav,2006: 159-163

1980-1988 arası yıllar Türkiye'de dışa açılma hamlesiyle birlikte emek yoğun faaliyetlerin dolayısıyla ücretlerin yükseleceğinin beklentisinin olduğu yıllardır. Ancak mal ticaretinin serbestleşmesiyle birlikte ücretler yükselmemiş tersine bir düşüş

sürecine girmiştir. Çünkü bu dönemde ihracata yönelik sanayileşmenin düşük ücretlere dayalı olduğu yani rekabeti arttırmanın ücretleri düşürmekten geçtiği tespiti yapılmıştır (Yentürk, 1997: 27-28). Bu bağlamda Tablo 22 incelendiğinde 1979 yılında 3,15 olan reel ücret endeksinin 1988 yılında 2,07'ye düştüğü görülmektedir. Pamuk, reel ücretlerde yaşanan bu gerilemeye, 1980 sonrasında gerçekleşen yasal ve kurumsal düzenlemelerin yol açtığını ifade etmiştir (Pamuk, 2000: 78). Bu ifade bu dönemdeki zayıf sendika ve güçlü deregülasyon politika uygulamalarına işaret etmesi açısından oldukça önemlidir (Köse ve Öncü, 2000: 81; Onaran, 2002: 773).

Tablo 22: İmalat Sanayinde Reel Ücret Endeksi (1914: 1,00)

Yıllar	Reel Ücretler
1979	3,15
1980	2,42
1981	2,6
1982	2,65
1983	2,51
1984	2,22
1985	2,11
1986	2,05
1987	2,19
1988	2,07

Kaynak: Pamuk, 2000: 84

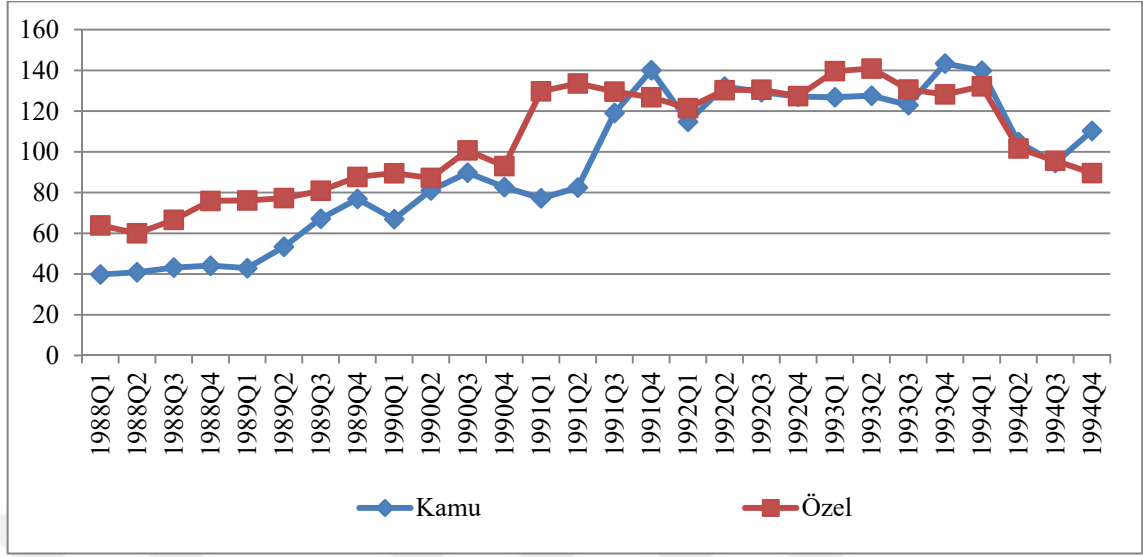
Mili gelir ve ihracat artarken işçilerin reel ücretlerinde yaşanan azalma, işçilerin yaşanan gelir artışından yararlanamadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla, 1980 sonrası yaşanan gelişmelerin işçi kesimi aleyhine olduğu net bir şekilde gözlemlenmektedir. Boratav, bu durumu sermayedarların, geçmiş dönemde kaybettikleri mevzileri geri almaları şeklinde tanımlamıştır (Boratav, 2006: 165). Bu mevziler, geri alınırken işçilerin geçmiş dönem kazanımları ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla bu dönemde emek piyasalarının sermaye kesiminin istediği doğrultuda esnekleştirildiği söylenebilir.

4. EMEK PİYASALARINDA YÜKSEK ÜCRET DÖNEMİ: 1988-1993

Geçmiş dönem, Türkiye’de bir dönüşüm sürecinin yaşandığı ve İthal ikameci kalkınma paradigmasının yerini ihracata dayalı kalkınma stratejisine bıraktığı dönem olarak tasvir edilmekteydi. Nitekim bu dönemde ihracat artışı için çeşitli teşvikler verilirken diğer taraftan da ithalat rejimindeki sınırlamalar kademeli olarak kaldırılmaktaydı. 1989 yılında ise 32 sayılı karar ile sermaye hareketlerine yönelik sınırlandırılmanın kaldırılması, ekonominin tam anlamıyla dışa açılma sürecinin gerçekleşmesi olarak yorumlanmıştır (Köse ve Öncü, 2000: 80-81; Ekzen, 2009: 104). Bu dönemde sermaye hareketleri yükselmiş ve yaşanan sermaye girişi kamu harcamalarında artışa yol açmıştır. Gerçekleşen bu yüksek harcamaların reel ücretlerin artışına da katkısı pozitif olmuştur. Diğer taraftan ise, gerçekleşen bu yoğun spekülasyon sermaye girişi döviz arzını arttırarak, yerli paranın aşırı değerlenmesine yol açmıştır. Dış ticarete olumsuz olarak yansıyan bu durum 1994 yılında sürdürülemez cari işlemler ve bütçe açıkları ortaya çıkararak, yaşanan baharın son bulmasına neden olmuştur (Yentürk, 1997: 27-28; Onaran ve Yentürk, 2001: 362). Bu sürecin yaşanmasında 1991 yılından başlayarak devam eden kamu tasarruflarının negatife geçişi önemli bir etkidir. Nitekim bu yılda kamu yatırım harcamalarında ve yurt içi tasarruflarda daralma yaşanmış ve toplam borç ödemelerinin vergi gelirlerine oranı yüzde 80’ler seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler ilerleyen yıllarda da devam etmiş ve kamu kesiminin artan finansman talebi reel faizlerin yükselmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda 1993 yılında iş başına gelen DYP-SHP hükümetinin de iç borçlanmanın maliyetlerini düşürecek önlemlere gitmesi (faiz gelirlerine ek vergi gibi) beraberinde sermaye çıkışını getirmiş ve Türkiye’nin döviz rezervleri bir anda yok olmuştur (Ekzen, 2009: 121-122).

Bu dönemde ücretlerde yaşanan gelişmelere bakıldığında 1980-88 dönemlerinde düşük tutulan ücretlerin, 1989 yılından sonra gerek seçim arifesinde olunması, gerek yaşanan sıcak para girişi, gerekse sendikaların baskısı sayesinde kamudan başlayarak arttığı gözlenmiştir. Her ne kadar reel ücretlerde bir artış yaşandığı vurgusu önemli olsa da bunun kalıcı olamadığı 1994 krizi ile birlikte ortaya çıkmıştır (Yentürk, 1997: 38; Köse ve Öncü, 2000:82; Onaran, 2002: 771; Taymaz vd., 2014: 4). Bu ücret hareketleri dönemin emek piyasalarındaki düzenleme eksikliğini göstermesi açısından da önemlidir. Çünkü kurumsal düzenlemelerin varlığı emek piyasalarında böyle bir hareketliliğin yaşanmasını engelleyecektir.

Şekil 27: İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi (1997=100)

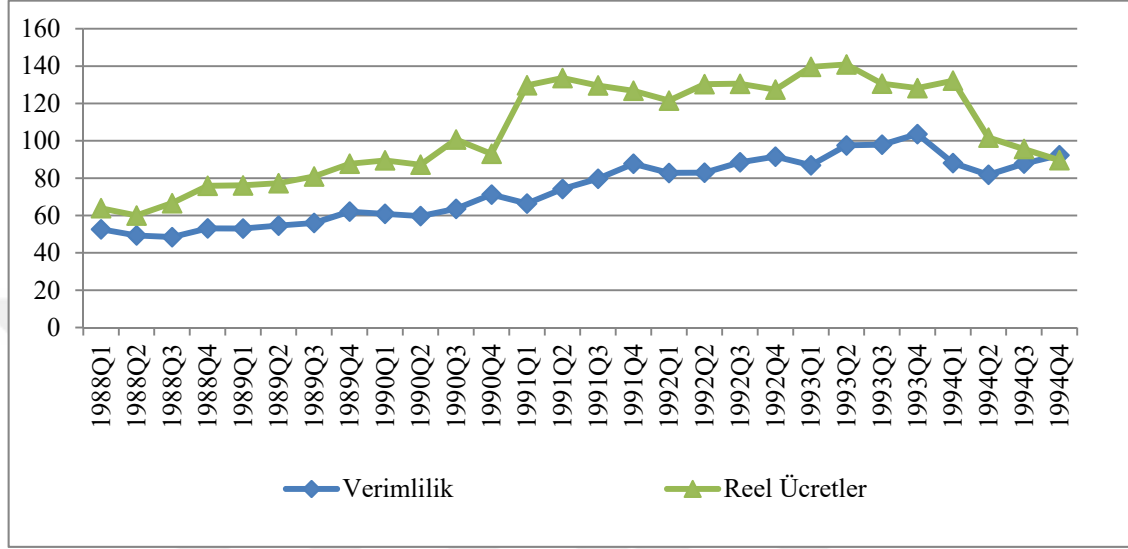
Kaynak: TÜİK, 2015

Şekil 27, kamu ve özel imalat sanayi sektöründe, üretimde çalışılan saat başına reel ücret endeksini göstermektedir. Şekil 27 incelendiğinde, 1989 yılının ilk çeyreğinde kamuda 42,9 olan reel ücret endeksinin 1989 yılının son çeyreğinde 76,9'a ulaştığı görülmektedir. Yaşanan bu yüksek oranlı artış daha öncede belirtildiği gibi özel sektörü de etkilemiştir. Şekil 27 dikkatli incelendiğinde özel sektör ve kamu sektöründeki reel ücret trendlerinin benzer olduğu görülmektedir. Ayrıca yıllar geçtikçe kamu ve özel sektör arasındaki reel ücret farkının da kapandığını şekil üzerinden gözlemlemek mümkündür. Nitekim 1990 yılının ikinci çeyreğinde kamuda reel ücret endeksi 81,1 iken özel sektörde 87,2'dir. İlerleyen dönemlerde de kamu sektöründeki ücret artışı devam etmiş ve kamu sektörü reel ücret endeksi özel sektör reel ücret endeksini geçmiştir. 1991 yılının son çeyreğinde endeks değeri kamuda 140,1 iken özel sektörde 126,8 olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılının ilk çeyreğinden itibaren ise reel ücretlerde yaşanan yükselme yerini düşüş trendine bırakmıştır. Şekil 27'den de görüldüğü üzere bu tarihten itibaren hem kamuda hem de özel sektörde reel ücretler azalmıştır.

Yaşanan ücret artışlarıyla ilgili olarak iki faktörün altı çizilmiştir. Bunlardan ilki işçi sınıfı üzerindeki siyasi kısıtlamaların kalkmasıyla birlikte bu kesimin reel ücretlerin artmasını talep etmeleridir. Diğer faktör ise, demokratik rejim ile birlikte siyasi yarışın ortaya çıkması ve bu noktada siyasilerin oy toplamak için ücretleri bir araç olarak

kullanma isteği ve arzudur¹²⁴. Nitekim hangi yol tercih edilirse edilsin yaşanan gelişmelerin reel ücretler üzerine olan katkısının pozitif olduğunu söylemek mümkündür (Boratav, 2006: 176; Taymaz vd., 2014: 1).

Şekil 28: Özel İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Üretim (Kısmi Verimlilik) Endeksi ve Reel Ücretler Arasındaki İlişki (1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Onaran, bu dönemde yaşanan reel ücret artışının işverenler tarafından kabulünün altında iki sebep yattığını belirtmiştir. Bunlardan ilkinin kamu harcamalarındaki artışın önceden bilinmesi ve bunun yerel talepte bir artış yaratacağı beklentisi olduğunu ifade etmiştir. İkinci olarak ise, yerel para biriminde yaşanan değerlenmenin iş gücü haricindeki girdi maliyetlerinde yaratacağı düşüş olasılığının sermaye kesimi tarafından hesaba katıldığını belirtmiştir (Onaran, 2002: 771). Sermaye kesiminin yaşanan ücret artışını kabul etmesinde bir başka etken olarak ise elde ettiği kârlar gösterilmektedir. Nitekim Özşuca, her ne kadar reel ücret artışından bahsedilse de bu dönemde reel kâr oranlarındaki artışın daha büyük oranda gerçekleştiğini belirtmiştir (Özşuca, 1993: 121). Bu bağlamda Bağımsız Sosyal Bilimciler Topluluğu, reel ücretler ile emek verimliliği arasındaki ilişkinin incelenerek, ücret ve gayri safi kâr paylarında yaşanan değişimin yönünün ve temposunun tespit edilebileceğini belirtmiştir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 142). Buradan hareketle imalat sanayinde üretimde çalışılan saat başına üretim

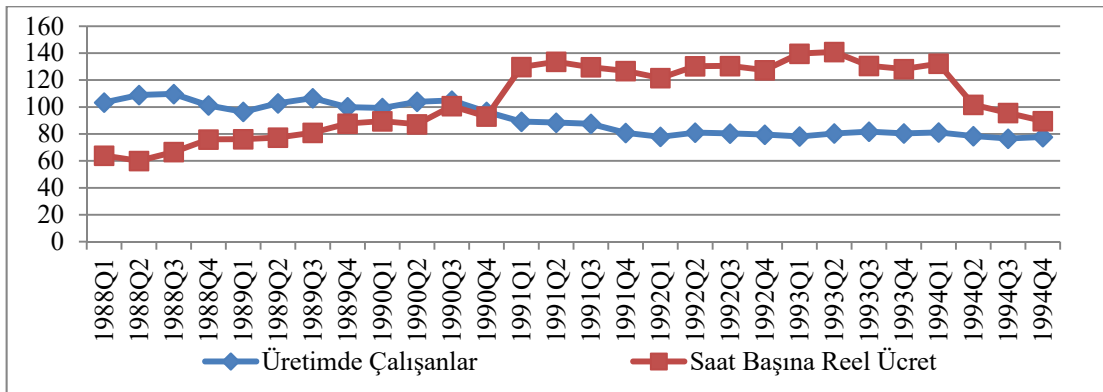
¹²⁴ ANAP'ın yerel seçim yenilgisi, önce kamu sektörü ardından da özel sektörde çalışan işçilerin ücret düzeylerinde artışın gerçekleşmesine yol açmıştır (Boratav, 2006: 176).

ya da diğerk bir ifadeyle emeğin verimliliği ve reel ücretler arasındaki ilişkiyi gösteren Şekil 28 oluşturulmuştur. Şekil 28 incelendiğinde bu dönemde çalışanların elde ettikleri reel ücretlerin, verimliliklerinin üzerinde gerçekleştiği net bir şekilde görülmektedir. Verimlilik endeksi 1988 yılının ilk çeyreğinden 1994 yılının son çeyreğine kadar reel ücret endeksinin altında bir seyir izlemiştir. Diğerk bir ifadeyle bu dönemde çalışanlar, ücretlerdeki artıştan olumlu etkilenmişler ve ürettikleri katma değerden daha fazla kazanmışlardır. Ancak bu duruma işverenlerin daha fazla tepkisiz kalacağını ya da olumlu karşılayacağını beklemek hata olacaktır.

Nitekim bu dönemde sermaye kesimi, istihdam oranlarını düşürme, sendikasız işçi çalıştırma, taşeronlaştırma gibi reel ücret artışını bastırmaya yönelik önlemlerle yaşanan bu ücret artışlarına cevap vermiştir. Bu cevap doğrultusunda 1989-1994 yılları arasında özel imalat sanayi istihdamı gerilemiştir. Ayrıca, Kamu İşletmelerinde (KİT) de istihdam oranlarında azalma yaşanması (özelleştirme kapsamındakiler hariç) yaşanan problemin derecesinin artmasına yol açmıştır (Özşuca, 1993: 121).

Şekil 29 özel imalat sanayinde çalışılan saat başına reel ücret endeksi ve üretimde çalışanlar endeksi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Şekil 29 incelendiğinde imalat sanayinde yaşanan ücret artışlarının istihdam üzerinde yarattığı olumsuz etki net olarak gözükmemektedir. Reel ücretlerin arttığı dönemlerde özel sektör, istihdamı azaltarak yaşanan sürece tepki göstermiştir. Nitekim 1988 yılının birinci çeyreğinde 103,4 olan üretimde çalışanlar endeksi 1994 yılının son çeyreğinde 77,7 ye gerilemiştir.

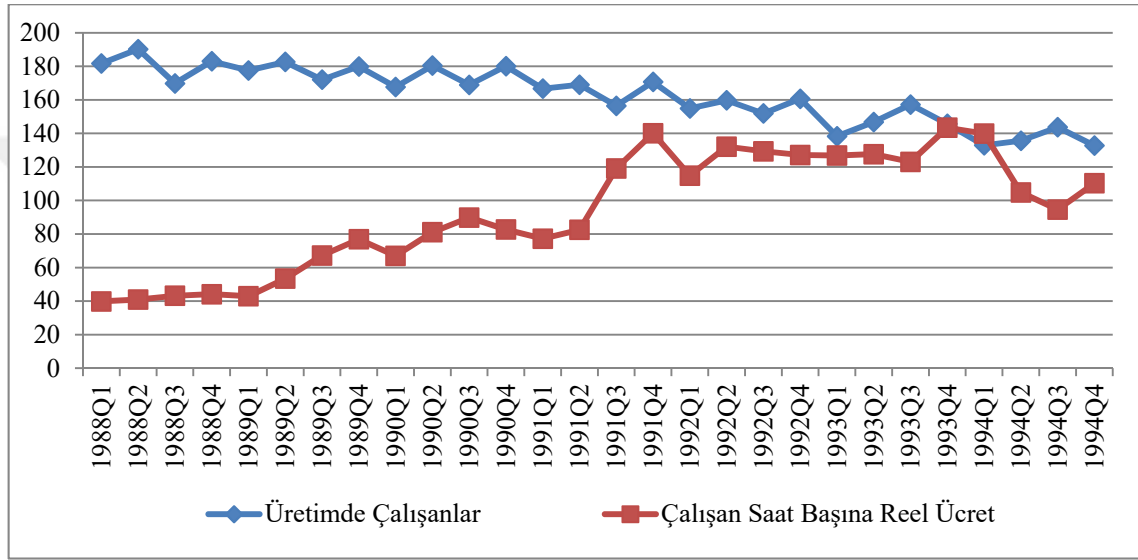
Şekil 29: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Özel, 1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Benzer gelişmeler kamu sektöründe de gözlemlenmiştir. Şekil 30'da kamu imalat sanayinde üretimde çalışanlar ve çalışılan saat başına reel ücret endeksi arasındaki ilişki gösterilmiştir. Şekil 30 incelendiğinde, reel ücretlerde artış yaşanırken istihdamda da düşüş gözlenmiştir. 1988 yılının birinci çeyreğinde 181,7 olan üretimde çalışanlar endeksi 1994 yılının son çeyreğinde 132,7'ye gerilemiştir. Yani kamu sektörü de ücretlerde yaşanan artışa istihdam azaltarak tepki göstermişlerdir.

Şekil 30: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Kamu, 1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Bu bağlamda Yentürk, emek piyasasının esnekliğinin göstergesi olarak reel ücretler ile istihdam arasındaki negatif ilişkinin altını çizmiştir. Dolayısıyla bu dönemle ilgili olarak, Türkiye emek piyasalarının esnek olduğu yorumu yapılabilir. Çünkü ücretlerde yaşanan değişime istihdam oranlarının değiştirilerek tepki gösterilmesi emek piyasalarındaki esnekliğin temel kanıtıdır. Emek piyasalarının esnek olmadığı diğer bir ifadeyle kurumsal düzenlemelerin olduğu bir piyasada bu doğrultuda değişimlerin görülmesi oldukça zordur. Örneğin, sendikaların güçlü olduğu bir ülkede istihdam oranlarını düşürmek oldukça güçtür. Çünkü çalışanlar buna sert tepki göstereceklerdir. Yine istihdam koruma yasalarının katı olduğu ülkelerde de çalışanları işten çıkarmanın maliyeti oldukça yüksek olduğundan işverenler bu maliyetlere katlanmak istemeyeceklerdir. Bu nedenle istihdam oranlarındaki sert düşüşleri gözlemek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla ilgili dönemde ücret ve istihdam oranlarında yaşanan hareket

incelendiğinde, Türkiye'nin emek piyasalarının esnek olduğu çıkarımını yapmak yerinde bir tespit olacaktır.

5. EMEK PİYASALARINI ESNEKLEŞTİRMEYE DEVAM: 1994'DEN 2000'Lİ YILLARA

1994 yılının öncesinde gerek yaklaşan seçimler gerekse sendikaların baskısı ücretlerin kamu kesiminden başlayarak yükselmesine yol açmıştır. Ancak 1994 yılında yaşanan kriz, tekrar ücretlerin baskı altına alındığı süreci başlatmıştır (Köse ve Öncü, 2000: 82). Bu sebeple, 1994 krizi emek piyasalarındaki esnekliği göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu dönemde işçiler işlerini korumak için ücretlerde yaşanan sert düşüşlere boyun eğmek zorunda kalmışlardır (Onaran, 2000: 207).

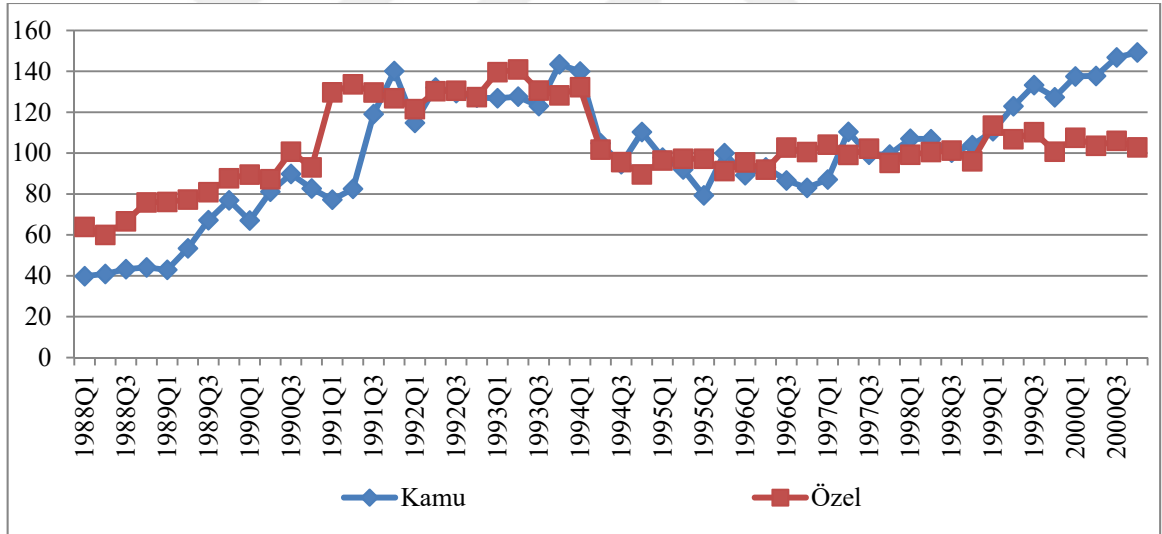
Tablo 23: Türkiye'de İmalat Sanayi Reel Ücretleri (1914: 1,00)

Yıllar	Reel Ücret
1976	2,93
1977	3,08
1978	3,11
1979	3,15
1980	2,42
1981	2,60
1982	2,65
1983	2,51
1984	2,22
1985	2,11
1986	2,05
1987	2,,19
1988	2,07
1989	2,60
1990	3,14
1991	4,05
1992	3,87
1993	3,94
1994	3,16
1995	2,96

Kaynak: Pamuk,2000: 85

1994 krizi ile birlikte faiz oranlarının (yüzde 1700) ve enflasyonun (yüzde 120) aşırı yükselmesi sonucu, 1994 Nisan ayında IMF ile bir stand by antlaşması yapılmıştır (Ekzen, 2009: 121-122). Bu dönem 5 Nisan Kararlarının alındığı dönem olarak tanımlanmaktadır. Alınan kararların içerisinde, KİT ürünlerine zam yapılması, mevduata devlet güvencesi gibi düzenlemelerde bulunmaktadır (Akşin, 2014: 6-7). Yaşanan kriz sürecinin reel sektör üzerinde etkili olmasıyla birlikte 1989 yılı sonrasında reel ücretlerde yaşanan kazanımların ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. Örneğin, 1994 yılında yaşanan krizi takiben imalat sanayinde reel ücretlerin yaklaşık olarak 1976 yılındaki seviyesine düşmesi işçi kesiminin krizden etkilenme derecesini göstermesi açısından önemlidir. Tablo 23 incelendiğinde 1995 yılında 2,96 olan olan reel ücret endeksinin 1976 yılındaki 2,93 düzeyine yaklaştığı görülmektedir. Dolayısıyla yaşanan krizin maliyetinin yine çalışanlara çıktığı ifade edilmiştir (Onaran, 2002: 772; Demir ve Erdem, 2010: 7).

Şekil 31: İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi (1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

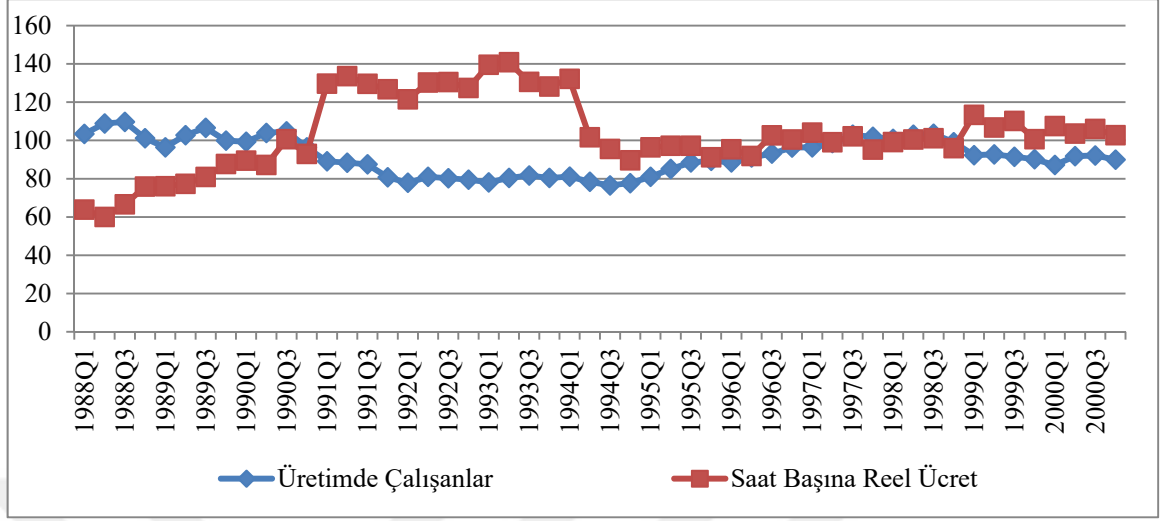
Şekil 31, kamu ve özel imalat sanayinde reel ücret endekslerinde yaşanan gelişmeleri göstermektedir. Nitekim 1994 yılından itibaren hem kamu hem de özel sektörün reel ücretlerinde yaşanan düşüşleri Şekil 31 üzerinden gözlemlemek mümkündür. 1999 yılının sonuna kadar devam eden düşük ücret seyri 2000’li yılların başında kamu sektöründe yaşanan ücret yükselmesiyle bir miktar hareketlenmiştir. Kamu sektöründe yaşanan bu yükselmenin geçmiş dönemlerin aksine özel sektörde bir

değişime yol açmadığı da gözlenmiştir. Nitekim özel imalat sanayi sektöründe 1993'ün ikinci çeyreğinde 140,9 olan reel ücret endeksi 2000'in son çeyreğinde 102,8'e düşmüştür.

Onaran, 1994 yılında yaşanan krizin, işsizliğin nedeni olarak ortaya atılan emek piyasası katılıkları ve yüksek iş gücü maliyetleri görüşünü tartışmalı hale getirdiğini ifade etmiştir. Çünkü bu dönemde yaşanan ücret düşüşlerine çalışanların rıza göstermesinin, çalışanları koruyacak düzenlemelerin olmadığına kanıtı olduğunu belirtmiştir (Onaran, 2007: 3). Şenses de, reel ücretlerin sert düşüşler göstermesinin emek piyasalarının esnekliğine işaret olduğunu ifade etmiştir (Şenses, 2003).

Bu bağlamda Şekil 32 incelendiğinde özel imalat sanayindeki reel ücretler şiddetli bir şekilde düşerken istihdam oranlarında neo-liberal politikaların öngördüğü şekilde artış gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle, özel imalat sanayi çalışanları düşük ücrete rıza göstermişlerdir. Öte yandan, işçilerin 1994 yılında yaşanan krizin maliyetine katlandığını söylemek de mümkündür. 1994 yılının ilk çeyreğinde reel ücret endeksi 132,2 iken 2000 yılının son çeyreğinde reel ücret endeksi 102,2 ye gerilemiştir. Aynı dönem içerisinde üretimde çalışanlar endeksi ise 81,1'den 90'a çıkmıştır. Şenses, Türkiye için yapılan çalışmalarda reel ücretlerin düşerken istihdamın arttığının görüldüğünü dolayısıyla Türkiye için katılıktan çok kuralların eksikliğinin mevcut olduğunu belirtmiştir (Şenses, 1996'dan aktır. Yentürk, 1997: 7). Dolayısıyla reel ücretlerin düşerken istihdam oranlarının artması Türkiye emek piyasalarındaki kurumsal eksikliğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

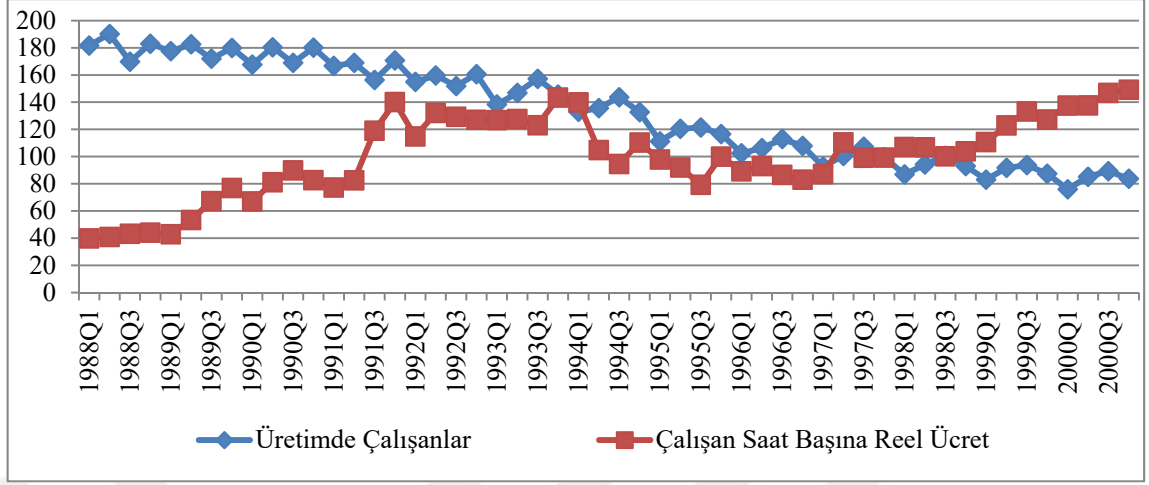
Şekil 32: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Özel, 1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Kamu imalat sanayinde de bu dönemde ücretler artarken çalışanların sayısının azaldığını Şekil 33 üzerinden gözlemlemek mümkündür. Nitekim 1994 yılının ilk çeyreğinde üretimde çalışanlar endeksi 132,9 iken bu değer 2000 yılının son çeyreğinde 83,7'ye gerilemiştir. Aynı dönemde reel ücret endeksi ise 139,4'den 149,2 ye çıkmıştır. Bu noktada verimlilik artışı ve özelleştirme gibi faktörlerin etkisi olduğu ifade edilse de kamunun dahi yaşanan ücret artışlarını istihdam oranlarını azaltarak karşılaması emek piyasalarının katı değil aksine oldukça esnek olduğunun somut kanıtıdır. Bu noktada Şenses, istihdam oranlarında yaşanan sert düşüş ya da toplu işten çıkarmaların emek piyasalarının esnekliğini gösterdiğini ifade etmiştir. Çünkü emek piyasalarının esnek olmadığı bir ortamda yaşanan istihdam azalışlarına kurumsal yapılar aracılığıyla tepki gösterilecektir (Şenses, 2003). Dolayısıyla gerek istihdam oranlarında yaşanan azalmalar gerekse gösterilen tepkisizlik emek piyasalarındaki esnekliğin kanıtı olmaktadır.

Şekil 33: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Kamu, 1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Ancak bu tespite rağmen, 1990'lı yılların ortalarından itibaren emek piyasalarının esnekleştirilmesine yönelik bir çabanın olduğu görülmüştür (Topak, 2012: 250). Örneğin, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planında *İstihdam ve İşgücü Piyasasının Etkinliğinin Arttırılması Projesi* başlığı altında emek piyasalarının esnekleştirilmesine yönelik söylemler bu bağlamda önemlidir (DPT, 1995: 53). Öte yandan, 1990'lı yıllar Avrupa Birliği süreciyle ilgili iki önemli gelişmenin gerçekleştiği yıllar olmaktadır. Bunlardan ilki 1995 yılında Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği antlaşmasının imzalanmasıdır (Boratav, 2006: 172). Bir diğeri ise, 1999 Helsinki zirvesiyle birlikte Türkiye'nin birliğe aday bir ülke olarak kabul edilmesidir. Nitekim bu kabul ile birliğe uyum süreci hızlanmış¹²⁵. Bu doğrultuda emek piyasaları düzenlemeleri ve istihdam politikaları ile ilgili de önemli değişim ve dönüşümlerin gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur (Taymaz ve Özler, 2004: 1). Süral ve Penning'in, 2002 Haziran ayında tamamlanan İş Kanunu taslağını "...müktesebat doğrultusunda esnekliğe doğru bir gidişatı oluşturuyordu." şeklindeki ifadeleri, Avrupa Birliği müktesebatının benimsenmesinin Türk çalışma hayatına olan etkisini net olarak ortaya koymaktadır (Süral ve Pennings, 2005:7). Öte yandan, emek piyasalarının esnekleştirilmesi ile ilgili

¹²⁵ Türkiye'nin Avrupa Birliği serüveni 1959 yılında başlamıştır. Bu doğrultuda o dönemin şartları da dikkate alındığında Yunanistan'ın o dönemki adıyla Avrupa Topluluğu'na başvurmasının ardından Türkiye'de 1959 yılında başvuruda bulunmuş ve yapılan görüşmeler 1963 yılında Ankara Antlaşması ile resmi bir niteliğe bürünmüştür. O günden bugüne geldiğimizde Türkiye'nin AB serüveni sürmekte ve katılım müzakereleri devam etmektedir (Duruel ve Kara, 2009: 54).

olarak, Köse ve Öncü, 1980 yılından sonra Türkiye'nin sanayileşme stratejisinin emek ve kaynak yoğun sektörlere yöneldiği dolayısıyla bu yönelimin beraberinde emek piyasalarının esnekleştirilmesine yol açtığını belirtmişlerdir. Bu bağlamda yapılan yasal düzenlemeler ve uygulamaların gelinen noktada esnekleştirme sürecine katkı sağladığının altı çizilmiştir (Köse ve Öncü, 2000: 84). Diğer taraftan, bu dönemde sosyal güvenlik sistemindeki sorunlarla da ilgilenilmiş ve gerek bu sistemde oluşan açıklar, gerekse hizmetlerin yetersizliği önemli bir tartışma konusu olmuştur. Nitekim kayıt dışılığın yüksekliği ve denetim eksikliği gibi problemlerle de yüzleşilmesi, sisteme yönelik eleştirilerin artmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda 1999 yılında prim oranları, ödenecek gün sayısı ve emeklilik yaşının arttırılmasını düzenleyen 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ortaya çıkmıştır. Kanunun 2000 yılında yürürlüğe giren işsizlik sigortası ile ilgili hükümleri ise sosyal güvenlik sistemindeki önemli bir açığın kapatılmasını sağladığından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir¹²⁶.

İşsizlik Sigortası ile işini kendi isteği ve arzusu dışında kaybeden çalışanların yaşadığı gelir kaybının bir kısmı işsizlik ödeneği olarak verilecektir. Bu sistem SSK'ya bağlı çalışanları kapsamakta kendi hesabına çalışan kesimleri ise kapsamamaktaydı (Taş ve Bozkaya, 2012: 167). 4447 sayılı kanunda belirtildiği üzere işçi, işveren ve devlet işsizlik sigortası primi ödemekte ve bu primler işsizlik fonu adı altında toplanmakta ve gerekli ödemeler buradan yapılmaktadır. İşsizlik sigortası ödeneğinde zorunluluk ilkesi esas olmakta ve bu ödenekten yararlanmak için bazı koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir (Erol ve Özdemir, 2012: 69). İşsizlik sigortasının, gerek işsizlik gerekse yoksulluk ve gelir dağılımı adaletsizliği gibi sorunların çözümünde etkili olacağı ifade edilmiştir. Ancak etkinlik derecesi toplanan bu fonların rasyonel kullanımına bağlıdır. Dolayısıyla hükümet tarafından bu fonun amacı dışında kullanılması beklenen etkinlik derecesinin düşmesine sebep olacaktır. Diğer taraftan bu fonun kullanımının katı düzenlemelere tabi olması, yani fondan yararlanmanın zor olması ise sıkça eleştirilen noktalardan biridir (Erol ve Özdemir, 2012: 78).

¹²⁶ Türkiye'de işsizlik sigortasının hayata geçirildiği yıl her ne kadar 2000 olsa da geçmiş dönemde ortaya çıkan yapılar da bu kurumsallaşmanın oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan yardımlaşma sandıkları kısmen bir işsizlik sigortası görevi görmüştür. Yine 1960'lı yıllarda da işsizlik sigortası uygulanmasının gerekliliğinin dile getirildiği ancak kurumsallaşma faaliyetinin ise 2000'li yıllarda gerçekleştiği belirtilmiştir (Akyüz, 2014: 239).

Nitekim işçilerin zor durumda kalmasını engellemeye yönelik ortaya konan işsizlik sigortası uygulaması, işgücü maliyetini yükselttiği ve emek piyasalarında katılığa yol açtığı şeklinde eleştirilere maruz kalmaktadır. Öte yandan, işsizlik sigortası fonundan yararlananların sadece işsizler değil sermayedarlarında olması oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda *ücret garanti fonu* ve *kısa çalışma ödeneği* gibi uygulamalar işsizlik sigortası kapsamında (4447 sayılı kanun) sermaye lehine olan önemli iki uygulama alanıdır. Ücret garanti fonu, işverenin ödeme güçlüğüne düştüğü hallerde çalışanların son üç aylık ücret alacaklarını karşılamak amacıyla İşsizlik Sigortası Fonu kapsamında ayrı bir fon olarak oluşturulur. Kısa çalışma ödeneği ise, işyerinde çalışma sürelerinin azaltılması ya da geçici olarak durması hallerinde işçilere üç ayı aşmamak koşulu ile işsizlik sigortası fonundan ödenir.

Kısa çalışma uygulamasına dahil olan işyerlerinde emeğin ücreti işsizlik sigortası fonundan karşılanacağından firmalar açısından emek maliyetinin sıfır olduğu söylenebilir. İşçiye yönelik ücret ödemeyen firma, otomatik olarak sigorta maliyetlerinden de kurtulmuştur. Yine ücret ödenmediği için gelir vergisi yükümlülüğünün de olmaması firmanın sağladığı bir diğer avantajdır. Bu fondan yararlanma ilk olarak üç ay şeklinde düzenlenmiş fakat daha sonra bu süre altı aya çıkarılmıştır. 2009 yılında yapılan düzenlemede kısa çalışmaya, *genel ekonomik kriz ve zorlayıcı sebep* durumu, 2011 yılında yapılan düzenlemede ise, bu tanımlamalara sektörel ve bölgesel krizler halinde de başvurulacağı maddesi eklenmiştir. Bu noktada aslında yapılan düzenlemelerin çalışanlar için değil de sermaye kesimi için yapıldığı açıktır. Nitekim kısa çalışma ve ödeneğinin uygulanmasının çalışanın değil de işverenin başvurusuna bağlı olması, yapılan eleştirilerin haklılığını ortaya koymaktadır (Akyüz, 2014: 248-249). Benzer şekilde ücret garanti fonu da, sermayedarların zor zamanlarında işçilerin ücretlerini ödeyerek onları ücret ödeme sorumluluğundan kurtaracak şekilde oluşturulmuştur (Akyüz, 2014: 252). İşsizlik sigortası adı altında ortaya çıkan bu yasal düzenlemeden işçiler yanında sermayedarlarında yararlanacağı görülmüştür. Ancak buna rağmen bu düzenlemelerin emek piyasalarında katılımın oluşmasına yol açacağı söylemi özellikle sermaye kesimi tarafından sıklıkla tekrarlanmaktadır. Bu tür düzenlemelerin sermayenin kârlılık seviyesini azaltacağı dolayısıyla yatırımların düşmesine neden olarak işsizlik sorununa yol açacağı da bu bağlamda ifade

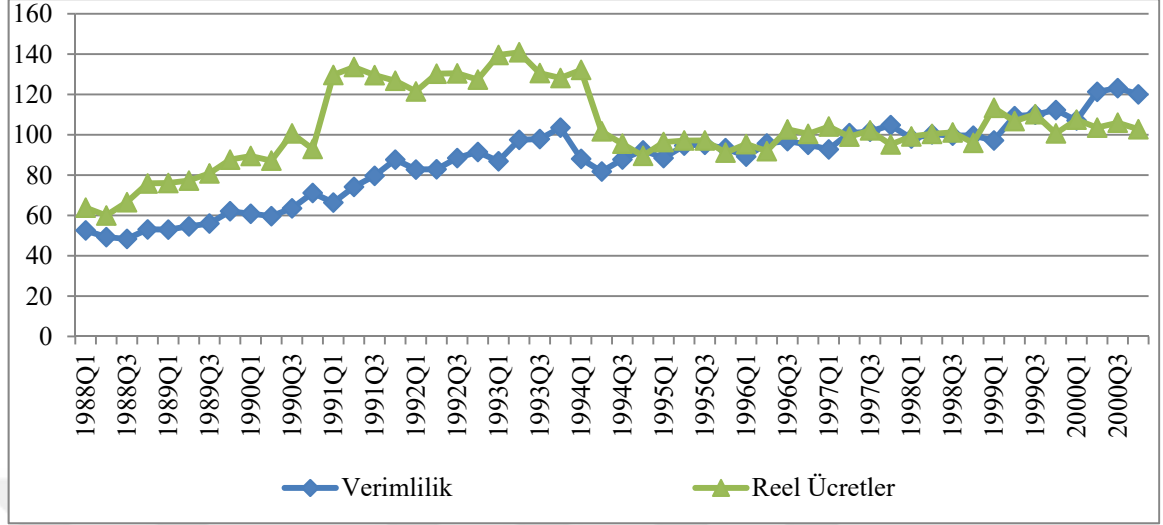
edilmektedir. Ancak yaşanan gelişmeler mevcut durumun hiç de bahsedildiği şekilde olmadığını göstermiştir.

Bu dönemde döviz kuru, faiz oranları ve fiyatlar genel seviyesindeki artış gibi onca gelişmeye rağmen işverenlerin kârlılık seviyelerini korumaları, hatta bu seviyeleri arttırmaları dikkat çekici bir gelişme olmaktadır¹²⁷. Dolayısıyla bu dönemde emek piyasası katılıkları üzerine yapılan vurgu gerçekçi görünmemekte, çünkü bu kârlılıkların devamında reel ücretlerde yaşanan düşüşlerin önemli katkısının olduğu belirtilmektedir

Şekil 34, özel imalat sanayinde reel ücret endeksi ve üretimde çalışılan saat başına üretim endeksi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Şekil 34 incelendiğinde dikkat çeken en önemli nokta reel ücretlerde yaşanan düşüşe rağmen emeğin verimliliği olarak da ifade edilen çalışan saat başına üretim endeksinin arttığıdır. Bağımsız Sosyal Bilimciler Topluluğu, ücretler ile verimlilik arasındaki makasın kapanmasının bir bölüşüm göstergesi olarak kullanılabileceğini belirtmiştir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 142-143). Bu doğrultuda, 1994 yılının ilk çeyreğinde 132,2 olan reel ücret endeksi 2000 yılının son çeyreğinde 102,8'e düşmüştür. Verimlilik endeksi ise 88,1'den 120,1'e çıkmıştır. Dolayısıyla verimlilik ve reel ücret arasındaki makasın kapandığı yani gayri safi kârın arttığı söylenebilir. Çünkü düşük ücrete rağmen emekçiler verimli bir şekilde çalışmaya devam etmektedirler. Bu verimli çalışmanın kazanını sermaye kesimi olmakta çünkü düşük ücret vererek yani daha az maliyetle daha çok üretmekte yani daha çok kazanmaktadırlar. Onaran'ın daha önce de belirttiği gibi, katı olanın ücretler değil kârlar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla böyle bir ortamda, emek piyasalarının katı olduğu ve esnekleştirilmesi gerektiği söylemi sadece sermaye kesiminin daha fazla kâr güdüsü ile açıklanabilecek bir olgudur.

¹²⁷ Bu dönemde ücretlerin baskılanması sonucunda kârlarda artış yaşanmasına rağmen istihdamın beklenildiği seviyede artmamasının nedeni olarak finansallaşma süreci gösterilmektedir. Nitekim 500 büyük sanayi kuruluşuna bakıldığında bunların bilançolarında net faiz gelirleri kalemlerin artış gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen kârlar yatırıma değil faiz geliri elde etmeye yönelmiştir (Onaran, 2007: 7).

Şekil 34: Özel İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Üretim (Kısmi Verimlilik) ve Reel Ücretler Arasındaki İlişki (Özel, 1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Sonuç olarak ücretlerin düşerken istihdamın ve verimliliğin artması katı emek piyasası söylemiyle çelişmektedir. Çünkü emek piyasalarının katı yani kurumsal düzenlemelerin mevcut olması halinde çalışanlar bu eşitsizliğe karşı korunma zırhına sahip olacaklar, mevcut kurum ve düzenlemeler çalışanların yanında yer alarak bu duruma tepki göstereceklerdir. Örneğin, sendikaların güçlü olduğu bir emek piyasasında, sendikalar çalışanların sesi olacak ve ücretlerde yaşanan düşüşe tepki göstereceklerdir. İşçilerin üretimden hak ettikleri payları alması için mücadele edecek ve kendi yanlarında kamuoyu oluşturacaklardır. Bu bağlamda Şenses (2003), Türkiye’de kamuoyu araştırmalarında işsizliğin toplumsal sorunların başında olmasına rağmen, hükümetlerin konuya duyarsızlıklarını ortaya konan tepkisizlikle ilişkilendirmiştir (Şenses, 2003). Dolayısıyla bu dönemde de Türkiye emek piyasalarının kurumsal açıdan eksik olduğu söylenebilir.

6. TÜRKİYE EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN SON GELİŞMELER: 2001’DEN GÜNÜMÜZE

2000’li yıllarda yaşanan gelişmeler değerlendirilirken dikkat edilecek önemli noktalardan biri bu dönemin ekonomik bir krizle başlamasıdır. 2001 yılının Şubat ayında yaşanan bu ekonomik kriz, bu yılların krizle hatırlanmasına yol açacak izler bırakmıştır. Türkiye’nin 2000 yılında uyguladığı “kur çapasına dayalı enflasyonu

düşürme”¹²⁸ programının ardından yaşanan bu kriz, yeni bir programın uygulamasını da beraberinde getirmiştir. Nitekim ortaya çıkan istikrarsızlığı kaldırma doğrultusunda “*güçlü ekonomiye geçiş programı*” (GEGP) uygulanmıştır.

Krizin ortaya çıktığı 2001 yılı, GSYH’nin reel olarak % 7,4 daraldığı, TEFE’nin % 61,6 yükseldiği, işsizliğin % 2 arttığı bir dönemdir. 2001 yılında çalışan kesiminin durumuna bakıldığında ise emekçilerin reel ücretlerinin % 20 oranında gerilediği tespiti krizden en çok etkilenen kesimin belirlenmesi açısından da oldukça önemlidir (Yeldan, 2009: 129-130).

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisinin (AK Parti) iktidara gelmesi sonrasında makro ekonomik göstergelerde önemli toparlanmalar yaşanmıştır. Kamu kesimi borcunun GSMH’ya oranı 2001 yılında yaklaşık % 90 iken 2010 yılına gelindiğinde bu oran % 40’a düşmüştür. Her ne kadar bu sürece yapılan özelleştirme hamlelerinin neden olduğu ifade edilse de AK Parti iktidarının iktisadi politikalarının en önemli hedefinin mali disiplin olması yaşanan gelişmelerin bir plan dahilinde gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca yıllık enflasyon, 1960’lardan sonra ilk defa bu dönemde % 10’ların altına inmiştir. Diğer taraftan, Cumhuriyet dönemi boyunca sınırlı kalan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artış göstermesi bu dönemin dikkat çekici özelliklerdendir. Ancak bu yatırımların büyük bölümü şirket satın almaları şeklinde gerçekleştiğinden istihdama etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda mali disiplin ve hedeflenen kurumsal düzenlemelerin sağlandığı ancak işsizlik, düşük tasarruf ve cari açık gibi uzun vadeli sorunların çözümü konusunda ise gerekli iradenin oluşturulamaması, AK Parti iktidarına yönelik yapılan önemli eleştirilerdir¹²⁹ (Pamuk, 2014: 288-290).

Diğer taraftan, bu dönemde emek piyasaları ve sosyal politikalara yönelik bir takım olumlu adımların atıldığı da gözlenmiştir. Nitekim kamu görevlilerinin 12 Mart dönemindeki Anayasa değişikliği ile ortadan kaldırılan Sendikal Örgütlenme Hakkı,

¹²⁸ 2001 krizi öncesinde Türkiye, IMF gözetiminde, enflasyonla mücadele programının uygulandığı bir ülke konumundadır (Yeldan, 2009: 129). Dolayısıyla IMF tarafından 2000 yılında uygulatılan bu programın katı yapısının 2001 krizine yol açan faktörlerden biri olduğu iktisatçıların önemli bölümünün katıldığı bir görüşür (Boratav, 2014: 230).

¹²⁹ Pamuk, enflasyonun düşürülmesine verilen öncelik ve istihdam artışına yönelik ihtiyatlı tavrı sebebiyle AK Parti’nin iktisat politikasında “*muhafazakâr önceliklerin ağır bastığını*” söylemiştir (Pamuk, 2014: 290).

2001 yılında yapılan düzenlemelerle (4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu) kamu görevlilerine tekrar geri verilmiştir. 2010 yılında yapılan Anayasa referandumu sonrasında da kamu çalışanlarına toplu sözleşme hakkı tanınmıştır¹³⁰ (Makal, 2003: 16; ÇSGB, 2012).

Yine 2000’li yıllar iş güvencesi konusu ile ilgili önemli adımların atıldığı yıllar olmuştur. 2002 yılında “*iş sözleşmesinin feshi sırasında geçerli bir nedene dayanma zorunluluğu*” olarak ifade edilen *İş Güvencesi* yasasının kabulü, Türkiye çalışma ilişkileri alanında önemli bir eksikliği gidermiştir. Bu bağlamda bu yasal düzenleme ile Türkiye, geçmişte ILO’nun *Hizmet İlişkisine Son Verilmesi Sözleşmesini* onaylayarak girdiği yükümlülüğü yerine getirmiştir. Bu yasa ile 10 veya daha fazla işçi çalıştıran işyerlerine yönelik bir uygulama getirilirken daha sonra 2003 yılında çıkarılan İş Kanunu ile birlikte bu sayı 30 işçiye yükseltilmiştir. Ancak bu değişiklik ile birlikte iş güvencesi kapsamına dahil olan işçilerin sayısı azalmış dolayısıyla yasanın etkinliği düşmüştür (Makal, 2003: 17).

Çalışma hayatını etkileyecek bir diğer girişimde 2001 yılının Temmuz ayında gerçekleşmiştir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, üçü hükümet, üçü işveren komisyonu ve üçü de sendikalar (Türk-İş, Hak-İş ve DİSK) tarafından seçilecek kişilerden oluşacak bir komisyon oluşturulmasını kararlaştırmış ve bu komisyona İş Kanunu hazırlama görevi verilmiştir. Taslak metin 2002 yılında tamamlanmış ve beklendiği şekilde esnekleştirme eğilimi bu metinde gözlemlenmiştir (Süral ve Pennings, 2005:7). 2003 yılında ortaya konan bu yeni İş Kanunu’nun yasalaşmasında Avrupa Birliği’nin önemli etkisi olmuştur. Çünkü Avrupa Birliği müktesebatına uyum doğrultusunda bu düzenlemelerin yapılması Avrupa Birliği tarafından istenmiştir. Nitekim yasalaşan bu 4857 sayılı İş Kanunu önceki 1475 sayılı İş Kanunundan farklı olmaktadır (Taymaz ve Özler, 2004: 9). Çünkü 2003 yılında çıkarılan bu yeni İş Kanunu ile esnek bir iş gücü piyasasının, yeni birikim rejimi ile uyumlu olarak kurumsallaştığı tanımlaması bu açıdan önem teşkil etmektedir (Topak, 2012: 252).

¹³⁰ 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan Anayasa değişikliği ile memurlara toplu pazarlık hakkı verilirken grev hakkında ise benimsenen katı tutum devam etmiştir (Yorgun, 2011: 145-146). Ancak, Çelik (2015), Anayasa Mahkemesinin bireysel başvurular sonrasında aldığı kararların memurların lehine olduğu dolayısıyla memurların grev yapmasını yasaklayan yasaların (657 ve 4688) kadük kaldığını, memurların da sendikaları aracılığıyla iş bırakabileceğini belirtmiştir.

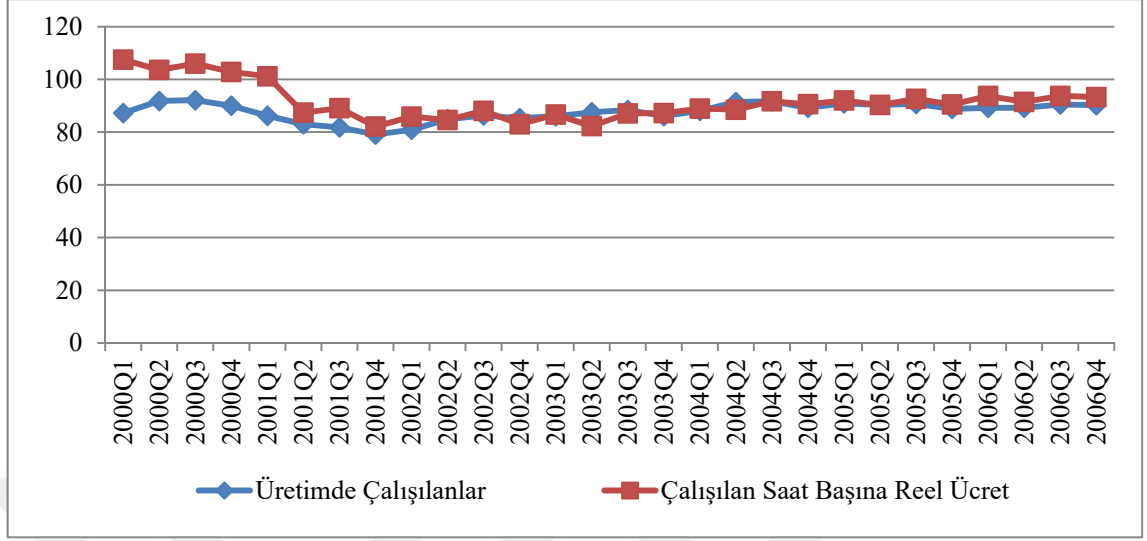
4857 Sayılı İş Kanununun genel gerekçesine bakıldığında kanunun ortaya çıkış amacı net bir şekilde görülmektedir. Gerekçede, yaşanan teknoloji çağı ile yeni çalışma türlerine ihtiyacın ortaya çıktığı belirtilmiştir. Çünkü yaşanan teknolojik devrim işçi, işveren ve işyeri gibi kavramları derinden etkilemiştir. Örneğin, artık çalışan işyerine gitmeden evinden işlerini halledebilmektedir. Bu tip çalışma şekillerinin popülerliğini arttırması neticesinde ülkeler de iş hukuku mevzuatlarını yaşanan bu gelişmelere göre tekrar düzenlemişlerdir. Türkiye’de ortaya çıkan yeni İş Kanununu da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. 4857 sayılı yeni İş Kanunu incelendiğinde varılan temel yargı kanunun esnek bir işgücü piyasasını amaçladığıdır. Bu doğrultuda ortaya konan işveren-alt işveren ilişkisi, geçici iş ilişkisi, çağrı üzerine çalışma, kısmi süreli çalışma ve süreli sözleşme gibi düzenlemeler bu bağlamda değerlendirilebilir. İlave olarak, iş ve işçi bulmaya aracılıkta, Türkiye İş Kurumu yanında özel istihdam bürolarının da bu faaliyeti yerine getirmelerine izin verilmesi yaşanan esnekleştirme sürecini destekleyen düzenlemelerdendir.

Dolayısıyla 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu ile birlikte emek piyasalarında esnekliği arttıran düzenlemelere geçildiğini ifade etmek mümkün olmaktadır. Akyüz, yeni İş Kanunundan önce de esnek çalışma biçiminin mevcut olduğunu ancak esnek çalışma biçiminin kurumsallaşmasının bu yasanın ortaya çıkışı ile gerçekleştiğini belirtmiştir (Akyüz, 2014: 245). Mütevellioğlu ve Işık ise, her ne kadar emek piyasalarında esneklik lehine yaşanan gelişmeler bir yasal zemine oturtulsa da gerek Türkiye emek piyasalarında istihdamın kayıt dışı oranının yüksek olması, gerekse fason üretim ve taşeron çalıştırmanın yaygınlığı gibi faktörlerin aslında esnek emek piyasalarının göstergeleri olduğunu ifade etmişlerdir. Yine çalışma saatlerinin uzunluğu, emek piyasalarında düzenleme ve denetlemenin zayıf olması ve yaşanan iş kazalarının da emek piyasalarındaki kuralsızlığın diğer göstergeleri olduğu yazarlar tarafından dile getirilmiştir (Mütevellioğlu ve Işık, 2009: 183-186). Makal ise, emek piyasalarında ortaya çıkan esnekleştirme sürecinin sosyal politika alanındaki kazanımlarda bir aşınma ortaya çıkaracağı, bunda çatışma ortamına yol açma riski sebebiyle Türkiye için olumlu bir gelişme olmayacağını ifade etmiştir (Makal, 2003: 18). Türkiye’de son dönemde her ne kadar sosyal anlamda bir çatışma ortamı gerçekleşmemiş olsa da ortaya çıkan krizler yaşanan huzursuzlukların artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla yaşanan bu huzursuzluklar kurumsal düzenlemelerle

aşılacakken tersine kurumsal düzenlemelerin ortadan kaldırılmasının sorunların derinleşmesine neden olacağı tespiti bu bağlamda önemlidir.

Bu dönemde de emek piyasalarının esnekliği, reel ücretler ve istihdam arasındaki ilişki incelenerek ortaya çıkarılabilir. Nitekim Şenses (2003) reel ücretlerde ve istihdamdaki sert düşüşlerin emek piyasalarının esnekliğini gösterdiğini belirtmiştir. Yentürk (1997) ise reel ücretler ve istihdam oranları arasındaki negatif ilişki ile emek piyasaları esnekliğini ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda Şekil 35 özel imalat sanayinde reel ücretler endeksi ve üretimde çalışanlar endeksi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Reel ücretlerin 2000’li yıllardan itibaren düştüğü, ilerleyen yıllarda ise bu düşük seviyesinde kaldığı gözlenmiştir. 2000 ve 2001 yıllarının kriz yılları olduğu göz önüne alındığında bu dönemde çalışanların sayısında azalma görülmüştür. Bu noktada dikkat çekici olan gelişme ise özellikle 2002 sonrası yaşanan ekonomik büyümeye rağmen reel ücretlerde ve istihdam oranlarında beklenen gelişmeler sağlanamamıştır. 2001 yılının ilk çeyreğinde 101,2 olan reel ücret endeksi 2006 yılının dördüncü çeyreğinde 93,3’e düşerken üretimde çalışanlar endeksi ise 86,2’den 90,2’ye yükselmiştir. Geline nokta, ekonomi büyürken reel ücretler azalmış, istihdam oranları da bir miktar artmıştır. Diğer bir ifadeyle çalışan kesim düşük ücretlerle çalışmaya razı olmuş bu sayede yaşanan büyümeye katkı sağlamışlardır. İşçilerin düşük ücretle çalışmaya rıza göstermeleri, tutunacakları bir kurumun ya da kurumların olmamasının en temel kanıtıdır. Aksi halde, yaşanan büyüme sürecinden ve sağladıkları üretimden daha yüksek pay almak isteyeceklerdir. Ancak emek piyasalarındaki düzenleme eksikliği işçilerin ellerini kollarını bağlayarak düşük ücretle çalışmaya devam etmeye zorlamıştır. Diğer taraftan ise, ücret azalışlarının istihdam da artış yaratması neo-liberal politikaları destekleyen bir argümandır. Nitekim istihdam artışı için ücretlerin azalmasını savunan neo-liberal görüş, emek piyasalarındaki kurumsal yapılanmaların olmadığı durumda ücretlerde yaşanan azalmaların istihdamı arttıracığını belirtmiştir. Nitekim Türkiye emek piyasalarının neo-liberal öngörü doğrultusunda hareket etmesi de Türkiye emek piyasalarının katı değil tersine esnek olduğunu göstermektedir.

Şekil 35: İmalat Sanayinde Çalışılan Saat Başına Reel Ücret Endeksi ve Üretimde Çalışanlar Endeksi (Özel, 1997=100)

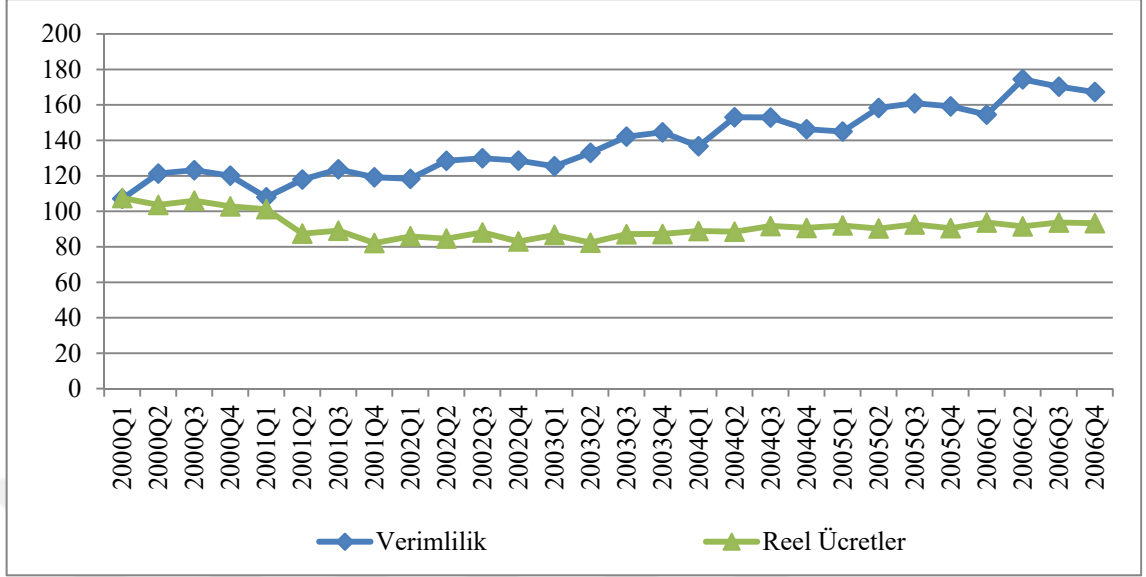

Kaynak: TÜİK, 2015

Şekil 36’da özel imalat sanayindeki üretimde çalışılan saat başına üretim ve reel ücretler endeksi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Emegın verimliliği olarak da ifade edilen çalışan saat başına üretim endeksinin 2001 yılından itibaren yükseldiği şekilden görölmektedir. Nitekim 2001 yılının ilk çeyreğinde 107,9 olan verimlilik endeksi 2006’nın son çeyreğine gelindiğinde 167,3’e yükselmiştir. Diğer taraftan reel ücret endeksi ise, 101,2’den 93,3’e düşmüştür. Diğer bir ifadeyle neo-liberal görüşün ifade ettiği, üretime katkıları kadar reel ücret prensibinin burada işlemediği net olarak görölmektedir. Aksine, işçiler daha verimli çalışırken yani daha çok üretirken daha az kazanmaya razı olmuşlardır. Bu durumu Bağımsız Sosyal Bilimciler, işçilerin katma değerden elde ettikleri payın azalırken, kârların payının ise artış gösterdiği şeklinde ifade etmişlerdir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 143).

Verimlilik artarken ücretlerin düşmesinden en çok yararlanan ise sermaye kesimi olmuştur. Daha az ödeyerek daha çok kazanan bu kesim karşısında çalışanlar kaderlerine razı olmakta yani katma değerlerinin çok altında ücret almaktadırlar. Sendikaların güçlü olmaması, işsizlik yardımları ile ilgili düzenlemelerin yeni olması ve yaşanan krizler, çalışanların bu sürece katlanmalarının temel sebeplerindendir. Dolayısıyla Türkiye emek piyasalarının katı olduğu yani kurumsal düzenlemeler sebebiyle işsizlik sorununun ortaya çıktığı söylemi bu dönem itibari ile tutarlı görölmemektedir.

Şekil 36: İmalat Sanayinde Üretimde Çalışılan Saat Başına Üretim ve Reel Ücretler Arasındaki İlişki (Özel, 1997=100)

Kaynak: TÜİK, 2015

Diğer taraftan, birçok iktisatçı ve uluslararası organizasyon (OECD, IMF gibi) işsizlik oranlarında yaşanan yüksek seyre, etkin ve esnek olmayan emek piyasalarının sebep olduğunu belirtmiş¹³¹ ve katı emek piyasalarına sahip olan ülkeleri de bu doğrultuda eleştirmişlerdir (Taymaz ve Özler, 2004: 2). Bu eleştirilerden Türkiye’de payını almış ve yaşanan bu olumsuzluklardan kurtulma amacıyla emek piyasalarının esnekleştirilmesi doğrultusunda önemli hamleler yapılmıştır. Son dönemde yaşanan 2008 küresel krizi sonrasında yine bu yöndeki politika uygulamaların yoğunlaştığı ve krizden çıkış için emek piyasalarının esnekleştirilmesine yönelik politikaların Türkiye’de uygulamaya sokulduğu gözlemlenmiştir. Nitekim yoksulluğun azaltılmasından, emek piyasalarının daha fazla esnekleştirilmesine kayan politik strateji yaşanan sürecin en önemli göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ortaya konan *İstihdam Paketi* ve *Ulusal İstihdam Stratejisi* önemli bir gözlem alanını oluşturmaktadır (Bozkurt, 2011: 38-39; Kutlu, 2012: 69). 2008 yılında yayınlanan ve

¹³¹ Diğer taraftan ise, aşırı emek piyasası esnekliğinin eğitim ve inovasyon aktivitelerini engelleyerek insan ve bilgi sermayesinin azalmasına yol açacağı tartışması da devam etmektedir. Nitekim emek piyasalarının katı olduğu durumlarda firma teşvikli eğitim süreci ortaya çıkmakta ve bu süreç bir taraftan insan sermayesinde artış sağlarken diğer taraftan da ücretler arasındaki farklılığı azaltmaktadır (Taymaz ve Özler, 2004:3-4).

istihdam paketi olarak isimlendirilen 5763 sayılı *İş Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun* bu bağlamda önemlidir. Paketin içinde, prim borçlarının yeniden yapılandırılması, 50 ve daha fazla işçi çalıştıran işverene terör mağduru ve eski hükümlü çalıştırma zorunluluğunun ortadan kalkması, işyeri kurma izinleriyle ilgili prosedürlerin azaltılması, işsizlik ödeneğinde artış, işe alınan kadınlar ve gençlerin (18-29) SSK primlerinin kademeli olarak 5 yıl boyunca işsizlik sigortasından karşılanması, sigorta primleriyle ilgili olarak yapılan belirli indirimler gibi düzenlemeler göze çarpmaktadır. Yine 2009 yılında hazırlıklarına başlanan *Ulusal İstihdam Stratejisi*, 6 Mayıs 2014 tarihinde Yüksek Planlama Kurulu (YPK) tarafından kabul edilmiş ve 30 Mayıs 2014 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. Strateji, emek piyasalarındaki yapısal sorunların çözülmesi ve büyümenin istihdama katkısının artırılarak işsizlik sorununa çözüm bulmayı hedeflemektedir. Yine bu stratejide, istihdamı teşvik edecek makro politikaların uygulanması, işgücü piyasasındaki katılıkların kaldırılması, diğer taraftan ise çalışanların istihdam güvencesinin artırılması yaklaşımları doğrultusunda dört temel politika eksenini belirlemiştir. Bu politika eksenleri (ÇSGB, 2014: 1-2);

- Eğitim-istihdam ilişkilerinin güçlendirilmesi
- İşgücü piyasasında güvence ve esnekliğin sağlanması
- Özel politika gerektiren grupların istihdamının artırılması
- İstihdam-sosyal koruma ilişkilerinin güçlendirilmesidir.

Yine bu dönemde mevcut istihdam düzeylerinin sürdürülmesi ve yetenekli işgücünün emek piyasalarına katılımı doğrultusunda Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) vasıtasıyla aktif istihdam politikaları uygulaması gerçekleştirilmiştir. İşsizlik riskinin ortaya çıkmamasını sağlayacak tedbirler olarak tanımlanan aktif istihdam politikaları çok yönlü, etkin ve uzun vadeli politikalar olarak tanımlanmaktadır. Aktif istihdam politikaları, işsiz kesimin iş bulma sürecini, mesleki eğitim, işbaşı eğitim ve danışmanlık gibi programlarla kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda, 2009 yılının Haziran ayında açıklanan işsizlikle mücadele paketinde, geçici istihdam, işsizlere mesleki beceri kazandırılması, eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin sağlanması gibi aktif istihdam politikaları mevcuttur. Uygulanan bu politikaların Türkiye’de istihdam oranlarının kriz öncesi seviyeye gelişinde önemli etkileri olduğu ifade edilmektedir (Erol ve Özdemir, 2012: 60-78). Türkiye her ne kadar pasif emek piyasası politikalarının yoğun olarak

uygulandığı bir ülke olarak lanse edilse de aktif emek piyasası politikaları da artan bir biçimde uygulama alanı bulmakta ve bunla ilgili düzenlemeler yapılmaya devam etmektedir (Kesici, 2011: 96).

Yapılan bu uygulamalar, emeğin iş gücüne her an dahil olacak biçimde hazır tutulmasıyla ilgilidir. Bu noktada bunu yapacak kurumun İŞKUR olduğu yukarıda belirtilmiştir. Finansmanı ise yine daha önce üzerinde durulduğu gibi işsizlik sigortası fonu tarafından sağlanmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar pasif istihdam politikası adı altında tanımlansa da, işsizlik fonunun aktif istihdam politikalarını da desteklediği görülmektedir. Diğer taraftan, söz konusu eğitimlerin sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda verilmeleri de, önceliğin sermayedarlarda olduğu eleştirisinin yapılmasına yol açmıştır (Akyüz, 2014: 252- 253).

Sonuç olarak bu dönemde de Türkiye'nin emek piyasalarının esnek olduğu ve esnekleştirilmeye devam edildiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda bu dönemde ortaya çıkan İş Kanunu, İstihdam Paketi ve Ulusal İstihdam Stratejisi gibi belgeler ortaya konan bu yorumları destekler niteliktedir. Dolayısıyla incelenen dönemlerden de görüldüğü üzere Türkiye, belirtilenin aksine oldukça esnek bir emek piyasasına sahiptir. Hatta yapılan düzenlemelerle bu esnekliğin derecesi her geçen gün artmaktadır. Buna rağmen işsizlik oranları hala beklenen seviyenin üstündedir. Dolayısıyla neo-liberal söylemin işsizliğin nedeni olarak emek piyasalarının katı olduğu yani kurumsal düzenlemelerin işsizliğin sebebi olduğu argümanı Türkiye açısından tutarlı gözükmemektedir.

Çalışmanın bu kısmına kadar kurumsal düzenlemeler ile ilgili yorumlar, reel ücretler, istihdam ve verimlilik üzerinden dolaylı olarak yapılmıştır. Bu tutum tarihsel süreç bağlamında Türkiye'nin emek piyasalarını değerlendirme imkânı sağlamıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısımda ise son dönem Türkiye emek piyasasında yaşanan gelişmeler ele alınarak kurumsal yapılanmalar ve işsizlik ilişkisinin incelenmesi amaçlanmıştır.

7. EMEK PİYASASI KURUMLARI VE EKONOMİK SONUÇLARI: TÜRKİYE EMEK PİYASALARINA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Türkiye'de geçmişten günümüze işsizlik önemli bir problem olarak kalmıştır. Dolayısıyla bu olumsuz süreç emek piyasalarına yönelik ilginin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Son dönemde emek piyasasında yaşanan tartışmalar incelendiğinde, bu

problemin çözümü doğrultusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden ilki, Türkiye emek piyasasında katılığa neden olan düzenlemelerin (sendikalar, asgari ücret yasası, işsizlik sigortası gibi) fazla olduğu, bu katılığın da ücretlerin düşmesine ve istihdamın artmasına engel olduğunu vurgulamaktadır. Bu görüş neo-liberal yaklaşım olarak adlandırılmaktadır. Bu yaklaşımın savunucuları Türkiye emek piyasasında bir esnekleştirilmenin gerekli olduğu vurgusunu yapmışlardır. Diğer taraftan ise, kayıt dışı istihdamın yüksekliği, ücretlerde yaşanan azalmalar ve sendika oranındaki düşüşler ise emek piyasalarının esnek olduğunun kanıtı olarak ortaya konmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım, neo-liberal görüşün ortaya sürdüğü emek piyasalarının katı olduğu görüşünün karşısında yer almaktadır (Ekici, 2011: 103-104; Kesici, 2011: 96). Yapılan analizler neticesinde Türkiye emek piyasasının esnek olduğu tespitine rağmen, neo-liberal anlayışın yani emek piyasalarının esnekleştirilmesi söyleminin Türkiye’de hâlâ popülerliğini koruduğu gözlenmiştir (Mütevellioglu ve Işık, 2009: 160-161).

Esneklik, Türkiye emek piyasalarında 1970’li yıllardan itibaren duyulmaya başlamış bir kavramdır. 2000’li yıllara kadar işverenler tarafından talep edilen ve işçi kesiminin karşı çıkmasına rağmen uluslararası alandan gelen baskılar ve küreselleşme süreci gibi faktörler neticesinde esneklik yani emek piyasalarında katılıkların ortadan kaldırılması söylemi gündemde tutulmuştur. Bu sayede işsizlik sorununun çözülebileceği belirtilmiştir (Dereli, 2013: 4).

Örneğin TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği), emek piyasasındaki katılıkların emek piyasalarında bulunan kurumlardan kaynaklandığını belirtmiştir. Bu doğrultuda özellikle Kıta Avrupası’ndaki işsizliliğin, emek piyasasındaki kurumsal düzenlemeler nedeniyle yüksek düzeyde seyrettiğini buna karşın ABD ve İngiltere gibi Anglo-Sakson dünyasına dahil olan ülkelerde ise emek piyasalarının esnek olmasının işsizlik oranlarındaki düşük seyirde etkili olduğunu belirtmiştir. Bu noktadan hareketle, TÜSİAD, Avrupa Birliği perspektifini de işin içerisine katarak Türkiye’nin Avrupa Birliği içerisinde işsizlik oranlarının yüksekliği açısından üst sıralarda yer alan bir ülke konumunda olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda birliğe tam üyelik hedefi doğrultusunda hareket eden Türkiye’nin yaşadığı bu yüksek işsizlik oranının birlik içerisinde Türkiye karşıtlığı yapan ülkelerin elini güçlendirdiğini ve bu kesimin elinin güçlenmesini önlemek için işsizlik oranlarının makul bir seviyeye çekilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir. İşsizlik oranlarındaki bu

yüksek seyir ise emek piyasası katılıkları ile ilişkilendirilmiş, çözümün ise emek piyasalarının esnekleştirilmesinde olduğu belirtilmiştir (TÜSİAD, 2004: 15-19).

TÜSİAD, 2001 krizinin bu noktada bir dönüm noktası olduğunu, çünkü bu kriz ile birlikte Türkiye'nin en önemli sorunu olarak işsizliğin ortaya çıktığını belirtmiştir. Her ne kadar işsizlik oranları ile ilgili seyir 1980'li yıllardan itibaren artış gösterse de yaşanan 2001 krizi, işsizlikte bir patlamanın yaşanmasına yol açmıştır. Öte yandan, kriz süreci sonunda Türkiye büyüme doğrultusunda bir ivme yakalasa da işsizlik oranlarında beklenen düşüşün görülememesi bu soruna yönelik ilginin yoğunluğunu arttırmakta ve tartışmaları yükseltmektedir (TÜSİAD, 2002: 13; TÜSİAD, 2004: 15).

2008 yılında yaşanan küresel kriz ile birlikte emek piyasalarının esnekleştirilmesi söylemi tekrar popülerliğini arttırmıştır. Nitekim TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu), 2008 yılında *Küresel Krize Karşı Alınması Gereken Tedbirler* başlıklı raporunda, küresel krizin en büyük tehlikesinin işsizlik artışı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin de bu sorunla yüzleşmemesi için özel istihdam büroları, belirli süreli iş sözleşmeleri ve alt işveren uygulamaları gibi düzenlemelerin yasalaşmasını önermiştir. Yaşanacak değişimleri de AB uygulamaları çerçevesinde istemekte yani değişimlerin AB ile uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır (TİSK, 2008: 7).

Gerek TÜSİAD gerekse TİSK raporlarında dikkat çeken iki önemli gelişme bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kriz süreci sonrasında işsizlik oranlarının yüksekliğine yapılan vurgudur. İkinci olarak dikkat çeken nokta ise, işsizlik sorununun emek piyasalarının esnekleştirilmesi neticesinde çözüleceği argümanının ısrarla vurgulanmasıdır. Çünkü katı emek piyasalarının yaşanan gelişmelere çabuk uyum sağlayamadığı ve sorunların büyümesine neden olduğu belirtilmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'de yaşanan büyüme sürecinin istihdam yaratamaması da emek piyasalarının katılığı ile ilişkilendirilmiş ve çözüm emek piyasalarının esnekleştirilmesinde aranmıştır. İki işveren temsilcisi örgütünün de farklı yıllarda yaşanan krizlerin ardından aynı soruna yani işsizliğe işaret etmeleri ve ardından çözüm olarak emek piyasalarının esnekleştirilmesi önerileri tanıdık söylemlerdir. Nitekim benzer gelişmelerin küresel kriz sonrasında Güney Avrupa ülkelerinde de yaşandığı bir önceki bölümde ele alınmıştı. Dolayısıyla işveren temsilcileri tarafından dile getirilen emek piyasalarının

esnekleştirilmesi söyleminin Güney Avrupa ülkelerinden biri olan Türkiye’de de krizden çıkış stratejisi olarak benimsendiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Güney Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de yaşanan sorunların çözümünde daha çok neo-liberalizm ilkesi benimsenmiştir¹³².

Diğer taraftan, Avrupa Birliği dokümanları incelendiğinde, birliğin de işveren temsilcileri ile aynı görüşte olduğu gözlenmiştir. Nitekim Avrupa Komisyonunun Türkiye için yayınladığı 2008 yılı ilerleme raporunda, emek piyasalarındaki katılımın istihdam yaratmayı olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. 2010 yılında yayınlanan ilerleme raporunda ise katı istihdam koruma düzenlemelerinin yeni işe alımları caydırdığı belirtilmiştir. 2013 yılında yayınlanan ilerleme raporunda ise artık Türkiye emek piyasalarında yaşanan esneklik eksikliği açıkça vurgulanmış ve bu doğrultuda işgücü kontratlarının esnekleştirilmemesinin kayıt dışı istihdama yol açtığı belirtilmiştir. Sonuç olarak, Avrupa Birliği’nin de Türkiye’de yaşanan yüksek işsizlik ve kayıt dışılığın nedeni olarak katı emek piyasalarını gördüğü net olarak anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla gelinen noktada Türkiye’de emek piyasalarının esnekliğini savunanların dayandığı temel argüman esnek olmayan emek piyasalarının yüksek işsizliğe yol açtığıdır. Bu yaklaşım savunucuları emek piyasalarının esnekleştirilmesi ile işsizlik sorununun ortadan kalkacağını ifade etmektedirler. Özellikle 2001 krizinden sonra emek piyasalarının esnekleştirilmesi söylemelerinin artması da, ekonomide yaşanan büyümeye rağmen işsizlik oranlarının düşmemesi ile ilişkili olmaktadır.

¹³² Daha çok neo-liberalizm ile daha çok esnekleştirilen emek piyasalarında risk ve güvencesizlik hâkim olmaktadır. Ortaya çıkan bu risk ve güvencesizliğin maliyetine katlanan işçiler ise prekarya adı verilen yeni bir sınıfa oluşturmaktadır. Prekaryanın risk ve güvencesizlik gibi karakteristik özelliği onu 20. Yüzyıl proletaryasından ayırmaktadır. Diğer bir ifadeyle artık prekaryanın kaybedecekleri bir zincirleri dahi olmamaktadır (Standing, 2015). Bu bağlamda diğer bir çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de yetişkin nüfusun büyük bir kısmının prekaryaya dahil olduğunu söylemekte bir sakınca görülmemektedir.

Tablo 24: Büyüme ve İşsizlik Oranları

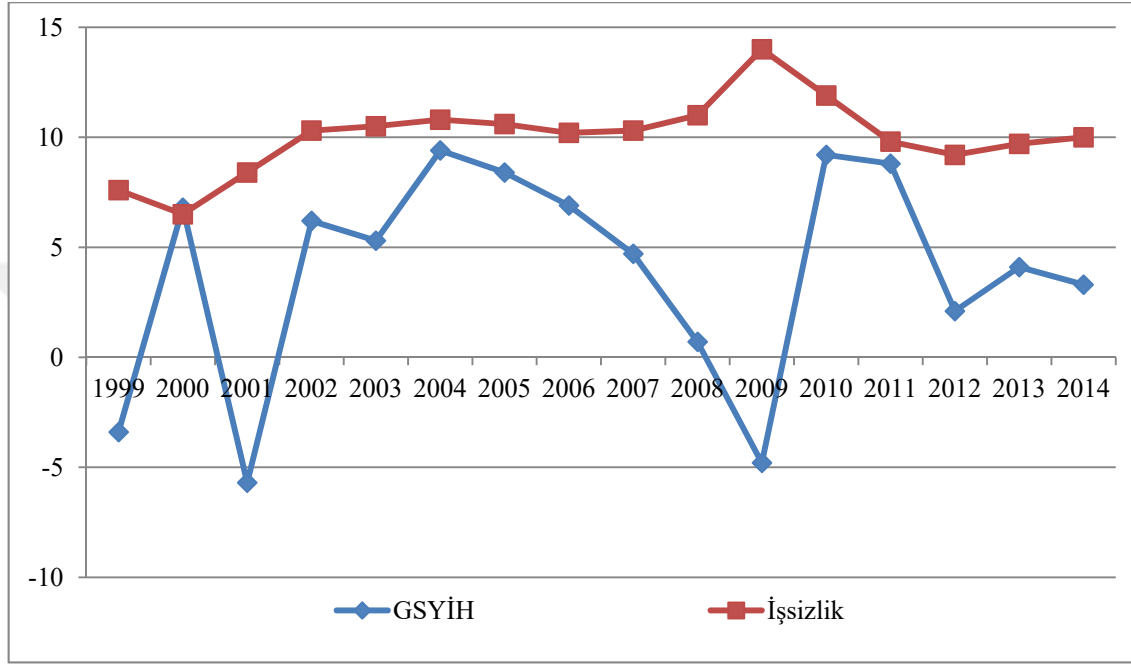
Yıllar	GSYH-Sabit (1998)Fiyatlarla Gelişme Hızı(%) Yıllık	İşsizlik Oranı (%) Yıllık
1999	-3,4	7,6
2000	6,8	6,5
2001	-5,7	8,4
2002	6,2	10,3
2003	5,3	10,5
2004	9,4	10,8
2005	8,4	10,6
2006	6,9	10,2
2007	4,7	10,3
2008	0,7	11
2009	-4,8	14
2010	9,2	11,9
2011	8,8	9,8
2012	2,1	9,2
2013	4,1	9,7
2014	3,3	10.0

Kaynak: TÜİK, 2015 ve OECD, 2015

Türkiye’de özellikle 2001 yılından sonra, yakalanan siyasi istikrara ve bu istikrarın büyüme rakamlarına yansımaya rağmen işsizlik oranlarında büyüme rakamlarına eşlik eden bir iyileşmenin ortaya çıkmadığı yukarıdaki Tablo 24 aracılığıyla ortaya konmaktadır. Tablo 24’te 2002-2014 yılları arasında (2009 yılı hariç) Türkiye’nin kesintisiz büyüdüğü görülmektedir. Ancak yaşanan büyüme sürecine rağmen, 2014 yılında yüzde 10 olarak tespit edilen işsizlik oranının 2001 yılındaki işsizlik oranından yüksek olması, büyüme sürecinin istihdama olan etkisinin sorgulanmasına yol açmıştır. Yine GSYİH ve işsizlik arasındaki ilişkiyi gösteren Şekil 37 incelendiğinde, büyümenin ciddi anlamda arttığı 2001 ve sonrası dönemde işsizlik oranlarında beklenen değişimin gerçekleşmediği net bir şekilde görülebilmektedir. Hâlbuki beklenti büyüme ile birlikte işsizlik oranlarındaki düşmedir. İşsizlik oranlarının

düşmesine yönelik olarak ortaya çıkan bu sertlik emek piyasalarının katılığına yönelik tartışmaların gündemde kalmasına yol açmış çünkü büyüme sağlanmış ancak işsizlik sorunu çözülememiştir.

Şekil 37: GSYİH ve İşsizlik İlişkisi

Kaynak: TÜİK, 2015 ve OECD, 2015

Dolayısıyla Türkiye’de emek piyasalarının katılığı ve işsizliğin temel nedeninin bu katılık olduğu tartışması oldukça popüler olmuştur. Bu doğrultuda işsizlik sorununun çözümü de emek piyasalarının esnekleştirilmesinde yani emek piyasası kurum ve düzenlemelerinin ortadan kaldırılmasında aranmıştır. Ancak gelinen noktada yapılan düzenlemelere rağmen beklenen gelişmeler gerçekleşmemiş yani işsizlik oranlarında beklenen düşüş görülmemiştir. Dolayısıyla Türkiye emek piyasasında kurumsal yapılarının katılığa yol açtığı ve emek piyasalarının esnekleştirilerek başarı sağlanacağı beklentisinin oldukça iyimser olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda çalışmaya, Türkiye emek piyasalarındaki mevcut kurumsal yapılar ve ortaya çıkardığı ekonomik sonuçların katılık-esneklik tartışması bağlamında incelenerek devam edilmesi amaçlanmıştır.

7.1. İstihdam Koruma Yasası

Emek piyasalarında katılık-esneklik tartışması ile ilgili olarak kullanılan temel göstergelerden biri istihdam koruma yasası endeksidir. Endeksin aldığı değerlere göre emek piyasalarının katı ya da esnek olduğu yorumu yapılmaktadır. Endeksin aldığı değerler küçüldükçe emek piyasalarının esnek olduğu ifade edilirken tersi durumda yani endeksin aldığı değerler büyüdükçe emek piyasalarının katı olduğu ifade edilmektedir.

Tablo 25: Ülkelerarasında İstihdam Koruma Yasası Endeksi Karşılaştırması (2013)

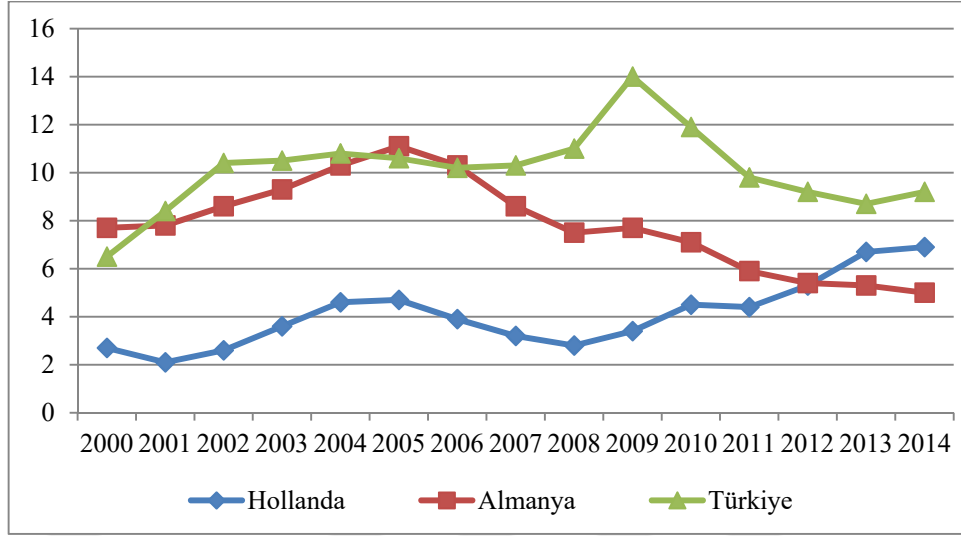
Ülkeler	İstihdam Koruma Yasası Endeksi	Sıra No
Yeni Zelanda	0.994898021	1
ABD	1.004761934	2
Kanada	1.505810618	3
İngiltere	1.558390021	4
Japonya	1.90646255	5
İrlanda	1.997732401	6
Avusturya	2.011904716	7
Finlandiya	2.011904716	7
Macaristan	2.169501066	8
İsviçre	2.175169945	9
Slovakya	2.27947855	10
İspanya	2.355442286	11
Norveç	2.380952358	12
Danimarka	2.391723394	13
Polonya	2.414399147	14
Yunanistan	2.442176819	15
Türkiye	2.542516947	16
İsveç	2.576530695	17
Avusturya	2.620748281	18
Fransa	2.667800426	19
Çek Cumhuriyeti	2.696145058	20
Belçika	2.756802797	21
Portekiz	2.81037426	22

Ülkeler	İstihdam Koruma Yasası Endeksi	Sıra No
İtalya	2.865646124	23
Hollanda	2.926020384	24
Almanya	3.085034132	25

Kaynak: OECD, 2015

Bu noktada Tablo 25'te ülkelerin istihdam koruma yasası endeksinin aldığı değerler sıralanmıştır. Tablo 25'ten görüldüğü üzere Yeni Zelanda, ABD ve Kanada gibi Serbest Piyasa Ekonomileri düşük endeks değerlerine sahip olurken Eşgüdümlü Piyasa Ekonomisi olan Almanya'nın son sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Almanya katı bir emek piyasasına sahipken, Yeni Zelanda, ABD ve Kanada'da ise emek piyasaları esnektir. Orta sıralarda yer alan Türkiye ise aldığı endeks değeri itibariyle, İsveç, Avusturya, Fransa, Çek Cumhuriyeti, Belçika, Portekiz, İtalya, Hollanda ve Almanya'nın üzerindedir. Buradan hareketle, Türkiye, sıralanan bu ülkelerden "daha esnek emek piyasasına sahiptir" yorumu yapılabilir. Neo-liberal söylem dikkate alındığında Türkiye'nin emek piyasası performansının sıralanan bu ülkelerden daha iyi olması gerekmektedir. Ancak bu sıralamanın sonlarında yer alan Almanya ve Hollanda'nın emek piyasası performansı ele alındığında gerçek durumun hiç de söylendiği gibi olmadığı ortaya çıkmıştır. Şekil 38 incelendiğinde özellikle 2006 sonrasında Türkiye'nin işsizlik oranlarının diğer iki ülkeden yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla istihdam koruma yasası endeksine bakarak Türkiye'nin emek piyasalarının katı ve bu nedenle işsizliğin temel nedeninin bu katılık olduğunu söylemek gelinen noktada gerçek durumu yansıtmayan bir bakış açısı olacaktır. Çünkü istihdam koruma yasası endeksi Türkiye'den daha yüksek olan ülkelerin emek piyasası performansının Türkiye'den daha iyi olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 38: İşsizlik Oranları (2000-2014)

Kaynak: World Bank, 2015

7.2. Sendikalaşma

Türkiye’de emek piyasalarının katı olduğu görüşüne karşı olarak ortaya konan bir diğer argümanda sendikalaşma oranlarıdır. Neo-liberal söylemin sendikalarının güçlü olmasına yönelik eleştirileri ve bu gücün kırılması yönündeki istekliliği bilinmektedir. Çünkü yüksek düzeyde sendikalaşmanın emek piyasalarının çalışmasına engel olarak katılığa yol açacağına inanılmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye’de yaşadığı neo-liberal dönüşüm süreciyle birlikte sendikaların gücünün azaltılması tartışmasıyla yüzleşmekte ancak bu tartışma Türkiye için geçerli olmamaktadır. Çünkü, Türkiye’de sendikal örgütlenme düzeyi zaten çok yüksek düzeyde değildir. Dolayısıyla sendikalı işçilerin sayısının düşük düzeyi, katılıktan ziyade esneklik vurgusunu öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda zaten tarihsel süreçte düşük seyreden sendika yoğunluğunun neo-liberal politikalarının da etkisiyle düşüşünü sürdürdüğüne yönelik tespit önemli olmaktadır (Cam, 2002: 97). Tablo 26 incelendiğinde 1988 yılında çalışanların yüzde 22,2 si sendikalı iken bu oran 2012 yılında yüzde 4,4 seviyesine inmiştir. Burada dikkat çeken bir diğer noktada çalışanların sayısındaki artışa rağmen sendikalaşma oranının düşmesidir.

Tablo 26: Türkiye’de Çalışanlar, Sendika Üye Sayıları ve Sendika Yoğunluğu¹³³

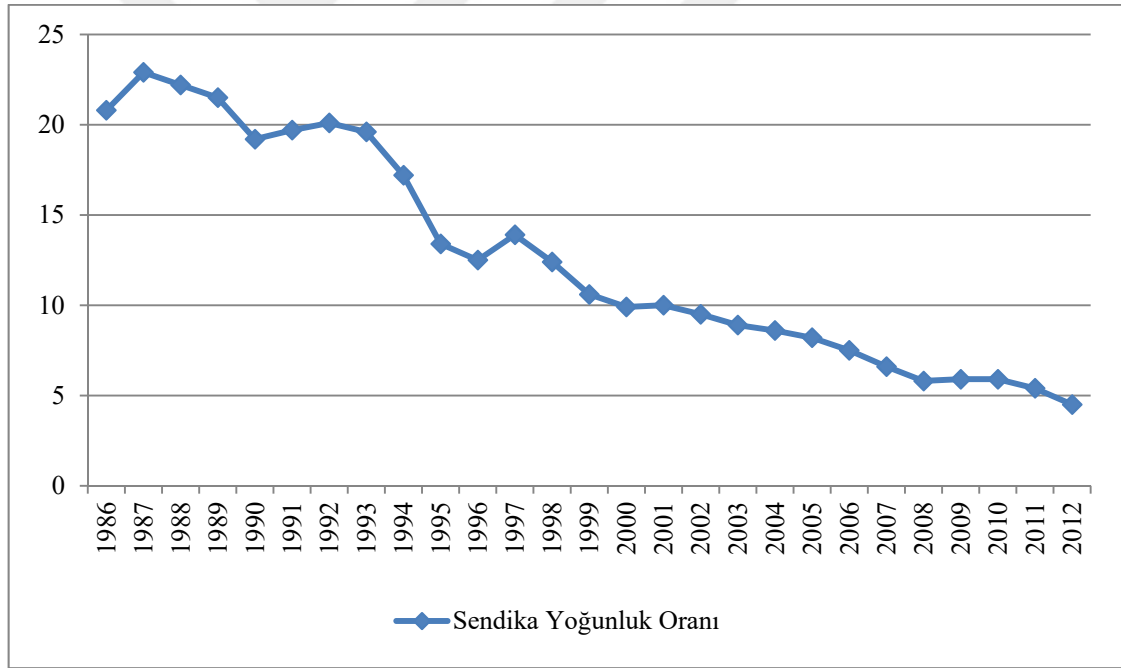
Yıllar	Çalışanlar	Sendika Üye Sayısı	Sendika Yoğunluğu
1986	6,928	1,443	20,8
1987	7,127	1,629	22,9
1988	7,17	1,591	22,2
1989	7,015	1,506	21,5
1990	7,223	1,386	19,2
1991	7,324	1,443	19,7
1992	7,73	1,557	20,1
1993	7,806	1,53	19,6
1994	8,192	1,408	17,2
1995	8,552	1,145	13,4
1996	9,077	1,138	12,5
1997	9,467	1,32	13,9
1998	9,713	1,209	12,4
1999	9,927	1,054	10,6
2000	10,488	1,042	9,9
2001	10,156	1,011	10
2002	10,625	1007	9,5
2003	10,708	957	8,9
2004	10,693	919	8,6
2005	11,435	934	8,2
2006	12,028	902	7,5
2007	12,534	831	6,6
2008	12,937	750	5,8
2009	12,77	748	5,9
2010	13,672	806	5,9
2011	14,876	802	5,4
2012	15,619	709	4,5

Kaynak: OECD, 2015

¹³³ Sendikalaşma oranının ortaya çıkarılmasında farklı rakamların ortaya konulduğu görülmektedir. Bu farklılıklar gerek hesaplama yönteminden gerekse elde edilen verilerden kaynaklanmaktadır. Çelik ve Lordoğlu, bu noktada Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerinin bu açıdan güvenilir olmadığını belirtmektedir (Çelik ve Lordoğlu,2006: 17).

Yine sendika yoğunluğundaki azalma Şekil 39 üzerinden açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle bu azalmanın 2000 sonrasında sistematik bir şekilde devam etmesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü bu dönemde yaşanan krizler, neo-liberal politikaların uygulanmasını hızlandırmıştır. Ayrıca yine bu dönemde AB ile yaşanan yakınlaşma da AB'nin neo-liberal yönelimi dikkate alındığında oldukça önemlidir. Nitekim yaşanan bu gelişmelerin emek piyasalarına yansması esnekleştirme şeklinde olmakta ve bu doğrultuda mevcut kurumsal katılımların ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Bu açıdan sendika yoğunluk oranlarında yaşanan azalmaları bir kurumsal katılımın daha ortadan kalkması şeklinde görmek mümkündür. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi sendikalaşma oranlarının zaten oldukça düşük düzeyde seyrettiği bir ülkede işsizlik oranlarını azaltmak için sendikalaşma oranlarını düşürmeye çalışmak sonuç alınamayacak bir çaba gibi durmaktadır.

Şekil 39: Sendika Yoğunluk Oranı

Kaynak: OECD, 2015

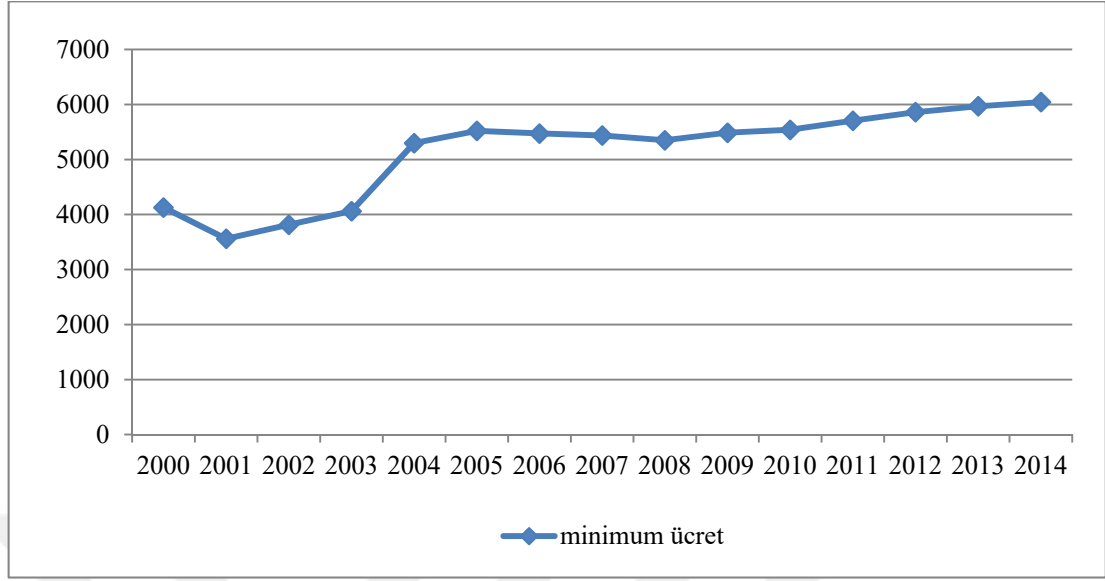
Yaşanan bu gelişmeler her ne kadar işsizlik oranlarının azaltılacağı beklentisi üzerine kurgulansa da, sendikal örgütlenme, işçilerin ücret ve çalışma koşullarını düzenlemede oldukça önemli işlevler görmekte ve işçilerin sesi olmaktadır. Ayrıca bu örgütlenme biçiminin kurumsallaşma ve uzlaşma şeklinde sisteme dahil olması da demokrasinin gelişmesi ve politik sistemin işlemesi açısından faydalı olmaktadır. Bu

sayede sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık sistemi gibi farklı çıkar gruplarının (işçi ve işveren) örgütlenip bir uzlaşma ortamını ortaya çıkarması hem ilişkileri kurumsallaştırmakta hem de sorunların çözümüne olanak sağlamaktadır (Makal, 2003: 15). Dolayısıyla sendikalaşma oranlarının yıllar itibariyle düşmesi işsizlik sorununa çare olmadığı gibi bunun yanında işçi kesiminin yıllar itibariyle güçsüzleşmesine ve düşük ücret-güvencesiz çalışma durumuyla yüzleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle emek piyasalarını esnekleştirme söyleminin sermaye kesimi tarafından sıklıkla vurgulanmasının asıl nedeninin bu olduğu bu bağlamda göz ardı edilemeyecek bir tartışma olarak durmaktadır.

7.3. Asgari Ücret

Türkiye’de emek piyasalarının esnekliği ile ilgili olan tartışmada gündeme gelen bir diğer değişken ise asgari ücret olmaktadır. Türkiye’de asgari ücretin gelişimi Şekil 40 aracılığıyla incelendiğinde, asgari ücretin 2000 yılından 2014 yılına doğru bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu artış eğilimi çalışanlar açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilirken işverenler bu artışın istihdam maliyetini arttırdığını ifade ederler. Bu bağlamda asgari ücretlerin yükselmesinin emek piyasalarında katılığa yol açacağı dolayısıyla Türkiye’nin işsizlik probleminin çözümünü sekteye uğratacağı ifadeleri ise sıkça duyulmaktadır. Ancak ülkeler arasında yaşanan asgari ücret düzeyleri karşılaştırıldığında ilgili söylem tartışmaya açık bir konuma gelmektedir. Çünkü Türkiye’nin asgari ücret rakamı her ne kadar yükselme trendi gösterse de ülke kıyaslamalarında oldukça düşük düzeyde kalmaktadır.

Şekil 40: Türkiye’de Asgari Ücretin Gelişimi (2000-2014)

Kaynak: OECD, 2015

Neo-liberal söylem, asgari ücret rakamlarının yüksek olmasının ekonomide olumsuz sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Bu bağlamda Tablo 27 incelendiğinde Türkiye'nin asgari ücret rakamlarının diğer ülkeler ile kıyaslandığında oldukça düşük seviyede kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla yirmi ülke içerisinde on yedinci sırayı alan Türkiye'nin asgari ücret açısından da emek piyasalarında bir katılık oluşturmadığı tespitini yapmak mümkündür. Bu tespit emek piyasaları esnek olan ülkelerin asgari ücret düzeylerinin Türkiye'den oldukça yüksek olduğu gözlemiyle de örtüşmektedir. Örneğin, Yeni Zelanda esnek bir emek piyasasına sahip ülke olarak adlandırılırken, asgari ücret düzeyi Türkiye'nin yaklaşık dört katıdır. Bu bağlamda Türkiye'nin emek piyasası performansının nasıl Yeni Zelanda'dan daha iyi olduğu tespiti yapılamıyorsa, aynı şekilde asgari ücretlerin düzeyinin Türkiye'de emek piyasalarını katılaştırdığı tespitini yapmak da mümkün değildir¹³⁴.

¹³⁴ Buradan hareketle Türkiye'de son dönemde gerçekleştirilen asgari ücret zammını da değerlendirmek mümkündür. Yapılan iyileştirmeler neticesinde ÇSGB'nin hesaplamaları dikkate alındığında net asgari ücret 1399,95 TL olmuştur. Bu ise yaklaşık 476 ABD dolarına (1\$=2,9396TL) tekabül etmektedir. Asgari ücretlerde yapılan son dönem iyileştirmesinin çalışanlar açısından olumlu olduğu söylenebilir. Nitekim yaşanan bu artış Türkiye'nin asgari ücret seviyesinin ülkelerarası karşılaştırmalarda daha üst seviyelere çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Tablo 27: Ülkelerarasında Asgari Ücret Karşılaştırması (2014 Sabit Fiyatlarıyla \$)

Ülkeler	Asgari Ücret	Sıralama
Lüksemburg	30615	1
Avustralya	29603	2
Hollanda	25627	3
Belçika	24827	4
Yeni Zelanda	24373	5
İrlanda	23871	6
Fransa	23012	7
İngiltere	21760	8
Kanada	19557	9
ABD	15080	10
Japonya	15078	11
Slovenya	12557	12
İspanya	11987	13
Portekiz	9101	14
Yunanistan	9056	15
Polonya	6391	16
Türkiye	6045	17
Slovakya	5604	18
Macaristan	5236	19
Çek Cumhuriyeti	4914	20

Kaynak: OECD, 2015

7.4. Kayıt Dışılık

Türkiye’de emek piyasalarının esnekliğini gösteren bir diğer olguda kayıt dışı istihdamın yaygınlığıdır. Kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasının arkasında ekonomik, siyasi, mali ve kültürel birçok faktör bulunmaktadır. Nitekim bu noktada kentsel alanda yeterli istihdam ortamının sağlanmadan tarımsal üretimde yaşanan tasfiye süreci kırdan kente göçü hızlandırmış ve nitelik düzeyi düşük kır emekçileri, istihdam ortamını kayıt dışı sektörlerde ücretli çalışarak bulmuştur. Ayrıca 2001 yılı sonrasında yaşanan özelleştirme süreci ve bu süreç sonucu işini kaybedenler de kayıt dışı alanlarda istihdam olanağı bulmuşlardır (Mütevellioglu ve Işık, 2009: 180-181). Kayıt dışı istihdam

edilenler gerek uzun çalışma saatleri, gerek düşük ücret ve güvencesiz ortamlarda uzun süreli çalışma gibi faktörler sebebiyle hem beceri ve yeteneklerini hem de özgüvenlerini yitirmektedir. Dolayısıyla çalışan kesimler hem maddi hem de manevi anlamda bir kayıpla yüz yüze kalmaktadır (Mütevelliöglü ve Işık, 2009: 181).

Bu noktada Buğra ve Keyder, formel sosyal güvenlik sistemi dışında çalışan nüfusun emek piyasaları bağlamında önemli bir sorun teşkil ettiğini belirtmiştir. Bu sorunu enformel ve formel sektör arasındaki ilişkiyle açıklamışlardır. Nitekim formel sektör çalışanlarının sosyal güvenlik şemsiyesi altında olduğunu enformel sektörlerde çalışanların ise bu sistemin dışında çalışma hayatlarına devam ettiklerini vurgulamışlardır. Yine 1980 sonuna kadar sanayi sektöründe formel istihdam ilişkilerinin var olduğunu ancak daha sonraki yıllarda bu istihdam ilişkisinin taşeronlaşma ve eve iş verilmesi gibi politikaların uygulamaya geçmesiyle bu sektörde çalışanlarında emek piyasası düzenlemelerinden mahrum bırakıldıklarını ifade etmişlerdir¹³⁵ (Buğra ve Keyder, 2003: 17-18). Köse ve Öncü de bu bağlamda Türkiye emek piyasasında yaşanan bu katmanlı yapıya dikkat çekmiştir. Bir tarafta sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olan formel iş gücü kullanımı yer alırken diğer tarafta ise, hiçbir sosyal güvencesi olmayan ve sosyal maliyetlerden kaçınmak isteyen işverene önemli maliyet avantajı sağlayan enformel iş gücü bulunmaktadır. Nitekim bu iş gücünün ücret düzeyi gerek formel gerekse asgari ücret düzeyinin altında seyrederek işverenlere önemli avantajlar sağlamaktadır (Köse ve Öncü, 2000: 82-83). Diğer taraftan, kayıt dışı istihdamın yaygınlığı emek piyasası kurumları üzerinde de olumsuz etkiler doğurmaktadır. Örneğin, kayıt dışılığın yoğun olduğu emek piyasalarında sendikal örgütlenme zayıflamaktadır. Sendikaların üyelerinin azalması toplu pazarlık gücünü zayıflatmakta, çalışanların istihdam ve ücret düzeylerini olumsuz etkilemektedir (Mütevelliöglü ve Işık, 2009: 182). Bu bağlamda kayıt dışı istihdamın yüksekliği emek piyasalarının katı değil tersine oldukça esnek olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla Türkiye’de kayıt dışı istihdamın yüksek olması Türkiye’nin emek piyasasının katı olduğu söylemini tartışmalı hale getirmektedir.

¹³⁵ Enformel istihdamı tanımlarken, sosyal güvencesizliği, asgari ücretten daha düşük bir ücret düzeyi ve bunlara ek olarak ücretlerinde düzenli alınmadığı bir istihdam türü ifade edilmektedir (Buğra ve Keyder, 2003: 28).

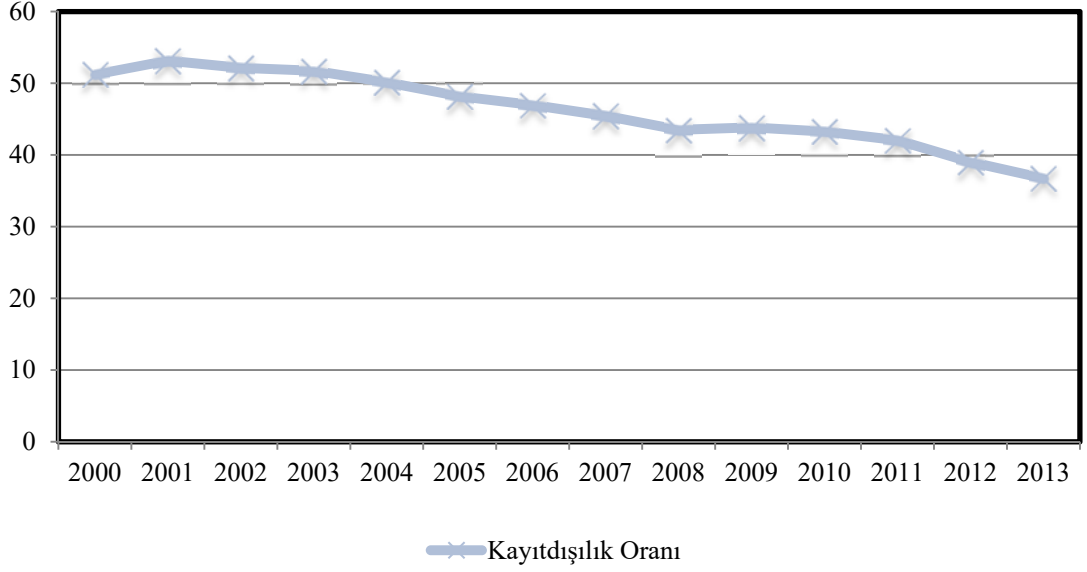
Tablo 28: Türkiye’de Kayıt dışı İstihdam Oranları

	Kayıtlı Değil	Kayıtlı	Toplam	Kayıt dışılık Oranı
2000	11.050	10.531	21.581	51,2024466
2001	11.439	10.086	21.524	53,14532615
2002	11.133	10.221	21.354	52,1354313
2003	10.943	10.204	21.147	51,74729276
2004	9.844	9.788	19.632	50,14262429
2005	9.666	10.401	20.066	48,17103558
2006	9.593	10.830	20.423	46,97155168
2007	9.423	11.315	20.738	45,43832578
2008	9.220	11.974	21.194	43,50287817
2009	9.328	11.949	21.277	43,84076703
2010	9.772	12.822	22.594	43,25042047
2011	10.139	13.971	24.110	42,05309
2012	9.686	15.134	24.821	39,0234076
2013	9.379	16.145	25.524	36,74580787

Kaynak: TÜİK, 2015

Sosyal Sigorta Kurumu’na kayıtlılık üzerinden kayıt dışı istihdam verileri Tablo 28 vasıtasıyla incelendiğinde 2000’li yılların başında toplam istihdam içindeki kayıtsızlık % 50’nin üzerinde iken bu oran 2010’lu yıllarda % 40 civarlarına 2013 yılında ise % 36,7 seviyesine gerilemiştir. 2014 yılında gerçekleşen kayıt dışı istihdam oranını da Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) % 34, 9 olarak tespit etmiştir. Dolayısıyla kayıt dışılıkla ilgili mücadelede 2000 sonrası başarı sağlandığı Şekil 41 aracılığıyla görülmekle birlikte hâlâ toplam istihdam içindeki kayıt dışılık oldukça yüksek düzeylerde seyretmektedir.

Şekil 41: Kayıt dışı istihdam Oranı

Kaynak: TÜİK, 2015

Kayıt dışı ekonominin yarattığı nimetlerden yararlanan işverenler her ne kadar yasal düzenlemeler katı olsa da, bu düzenlemelerden etkilenmemekte yani esneklikleri maksimum noktada olmaktadır. Bu nokta *kuralsızlık aşaması* olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla kayıtlı ekonomi içinde yer alan firmalar sosyal maliyetlere katlanırken bu kuralsızlık içinde faaliyet gösterenlerin bu maliyetlerden muaf olmuş gibi bir durum yaratılması, haksız rekabet ortamının oluşmasına sebebiyet vermektedir (Kutal, 2008: 86). Kayıt dışı istihdamın kayıtlı sektör üzerinde yarattığı maliyet baskısı dikkate alındığında bu kayıt dışılığı azaltmaya yönelik önlemler olumlu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bahsedilen maliyetler dışında kayıt dışı sektörlerde çalışanların sosyal güvence ve sendikal örgütlenme gibi, emeği piyasanın etkilerinden koruyacak kalkanlara da sahip olmadığı düşünüldüğünde kayıt dışılıkla mücadelede yaşanan gelişmelerin önemi daha net anlaşılmaktadır (Kesici, 2011: 92-93). Bunlara ek olarak, kayıt dışılığın bu yüksek seyri aynı zamanda sosyal güvenlik kurumları üzerinde oluşan yükün de artmasına dolayısıyla işsizlere yönelik yapılacak yardım ve desteklerin sağlanmasını da zora sokmaktadır (Hekimler, 2008: 18). Bu noktada, Bağımsız Sosyal Bilimciler Grubu, 2008 yılında yaşanan küresel kriz sürecinin özellikle kayıtlı iş biçimlerini etkilediğini belirtmiştir. Nitekim ortaya çıkan bu kayıt dışı çalışmanın artmasıyla, çalışanların sosyal güvenlik sistemi ve işsizlik sigortasının kapsayıcılığından dışlanacağını ve yoksullaşacaklarını ifade etmişlerdir (Bağımsız Sosyal Bilimciler,

2011: 31-32). Keyder de, toplam istihdam içerisinde sigortalı ve ücretlilerin payının azalması ile emek üzerindeki sömürünün arttığını belirtmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan fason iş verme, parça başına iş yaptırma gibi yöntemlerin bu amaca hizmet ettiklerini dolayısıyla bu gelişmeler ile sermayenin düzenleyici engellerden kurtularak emeği istediği gibi kullanmasının önünün açıldığını belirtmiştir (Keyder, 2011a: 229).

Nitekim kayıt dışı istihdamın yüksek olduğu yani sendikalaşma oranlarının düşük, güvencesiz çalışma ortamlarının var olduğu emek piyasalarında, emek piyasalarını esnekleştirme zaten sınırlı olan koruyucu düzenlemelerin ortadan kalkacağı anlamına gelmektedir. Bu koruyucu düzenlemelerin kaldırılması ile kayıtlı istihdamın çalışma koşulları da kayıt dışı çalışanlara benzetilecektir (Mütevellioglu ve Işık, 2009: 182). Benzer şekilde Şenses de istihdamın çok önemli bir kısmının zaten esnek olduğunu söyleyerek hem kayıt dışı istihdamın büyüklüğüne hem de esneklik tartışmasına maruz kalan kayıtlı sektöre dikkat çekmiştir. Bu bağlamda yapılacak esnekleştirme hamlelerinin kayıtlı çalışanların sahip oldukları güvencelerin ortadan kalkmasına yol açacağını belirtmiştir (Şenses, 2003). Dolayısıyla kayıt dışı istihdamın azaltılması ile emek piyasasının esnekleştirilmesi söylemi çatışmaktadır. Tersine emek piyasasının esnekleştirilerek güvenceli ortamda kayıtlı çalışanların tıpkı kayıt dışı istihdamda olduğu gibi güvencesiz bir ortamda istihdam edilmeleri amaçlanmaktadır.

7.5. Yeni İş Kanunu

Emek piyasasının esnekleştirilmesine yönelik yaşanan gelişmelerden biri de ortaya çıkan 4857 sayılı İş Kanunudur. Bu kanuna yönelik farklı tepkiler mevcuttur. Mütevellioglu ve Işık, ortaya çıkan yeni iş kanununu, emek piyasalarında yaşanan esnekleştirme hamlesinin kurumsal yansıması olarak tanımlamıştır (Mütevellioglu ve Işık, 2009: 160-161). Benzer şekilde, işçi temsilcileri de yeni iş kanunu ile birlikte esnek çalışma biçimlerinin yasal hale geldiğini ancak buna rağmen istihdam oranlarında beklenen iyileşmelerin sağlanamadığını yani sorunun bir katılık-esneklik problemi olmadığını dile getirmeye çalışmışlardır. Diğer taraftan, işveren kesimi temsilcileri ise, yeni iş kanunu ile birlikte ortaya çıkan iş güvencesi düzenlemelerine vurgu yaparak, bu kanunun emek piyasalarında katılığa yol açtığını belirtmişlerdir (Ataman, 2006: 106; Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011: 70; Taş ve Bozkaya, 2012: 168). Örneğin, TİSK, İş

Kanunundaki esneklik uygulamalarını kısıtlayan hükümlerin varlığından şikâyet etmektedir. Ayrıca yeni İş Kanununun esnek çalışma biçimleri ve işçileri koruyucu hükümler olarak adlandırılan güvenlik tedbirleri arasında denge sağlayamadığını yani işçileri koruyucu tedbirlerin ağır bastığını ifade etmiştir (TİSK, 2013: 157). Çelik ise, yeni iş kanununun esneklik-kurarsızlık anlayışının bir ürünü olduğunu belirtmiştir. Nitekim taşeron uygulaması, ödünç işçilik, belirli süreli iş sözleşmesi, çağrı üzerine çalışma, iş sürelerinin esnekleştirilmesi, fazla çalışma ve telafi çalışma gibi düzenlemeleri de yeni iş kanununun ortaya koyduğu esneklik hükümleri olarak değerlendirmiştir (Çelik, 2003: 14-16).

7.6. Geçici İstihdam Tipleri

Emek piyasalarında güvenceli işin yerini alan geçici işler yaşanan esneklik sürecinin göstergelerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Nitekim bu tip işler günümüz Avrupa Birliği'nde de (Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya) görülmektedir. Benzer gelişmelerin Türkiye'de de yaşandığı ortadadır. Bu bağlamda 1980 sonrası iki tip geçici istihdam biçiminin yaygınlaştığı belirtilmiştir. Bunlardan bir tanesi sözleşmeli çalışma iken diğeri ise taşeron sistemidir (Cam, 2002: 94-95).

Sözleşmeli çalışma ile işçilerin, belirli süreli sözleşmelerle çalıştırılması mümkün olmuştur. Bu sözleşmeler sınırsız sayıda ve sürede olabilmektedir. Bu sayede, iş yasasının getirdiği iş güvencesi yükümlülüklerinden de kaçmanın önü açılmış olmaktadır. Çelik, böylece, 4773 sayılı yasa ile sağlanan iş güvencesinin rövanşının işverenlerin yoğun baskısı neticesinde yeni iş kanunu ile birlikte alındığını belirtmiştir (Çelik, 2003: 1, 14). Diğer taraftan ise, taşeronlaşmanın ortaya çıkış nedeni olarak çeşitli faktörler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları, devletin küçülmesi ile birlikte kamu tarafından yürütülen faaliyetlerin alt işverenlere¹³⁶ devredilmesi, işsizliğin önlenmesi doğrultusunda büyük işletmelerle ilişki içinde olan daha küçük ölçekli işletmelerin ortaya çıkışının teşvik edilmesi, esnek üretimin yaygınlaşması ve küreselleşme ile birlikte gelen rekabet baskısı bu faktörlerden bazıları olmaktadır. Taşeronlaşma gerek dünyada gerek ise Türkiye'de sendikasız ve ucuz iş gücü olarak

¹³⁶ Alt işveren tanımı iş yasasının 2. maddesinde taşeron olarak bilinen uygulamanın yerine kullanılmaktadır (Şen, 2008: 95)

görülmekte ve bu açıdan değerlendirilmekte ve kullanılmaktadır. Dolayısıyla taşeronlaşmanın işgücü maliyetlerini düşürmesinin yanı sıra iş gücünü disipline eden bir tarafının olduğu da bu bağlamda anlaşılabilir (Şen, 2008: 95- 96). Bu noktada hükümetin bu konuda müdahale etmesi ve gerekli düzenlemeleri yapması beklenirken ironik bir şekilde hükümet ve devletin diğer organları da taşeron yöntemiyle işe alımlar yapmaktadır (Cam, 2002: 96). Üretim sürecinde yaşanan taşeronlaşma ile sosyal haklar kısıtlanmış, sendikaların etkinliği ise azaltılmıştır. Bunun neticesi olarak da işverenlerin emek piyasalarını kontrol altına aldıkları belirtilmiştir. Bu süreçte işverenler, örgütlü işçi hareketlerine yönelik olumsuz bir tavır takınmalarına rağmen kendi çıkarlarına hizmet etkileri sürece işçi kesimine yardımlarını esirgememektedirler. Güler, bu özelliği eski paternalist gelenekle ilişkilendirmiştir. Nitekim liderlerin lütuf göstermesine bağlı olarak ortaya konan bu yardımların işgücü piyasalarına olan yansımaları da kuralsızlaşma olarak belirtmiştir (Güler, 2014: 43).

Buğra ve Keyder, ortaya çıkan bu esnek emek piyasası yapısında daha çok kadın¹³⁷ ve çocuk emeğinin istihdam edildiği, eve işlerin verildiği, sigortasız, kontratsız istihdamların gerçekleştiği ve taşeron uygulamaların görüldüğünü belirtmişlerdir. Her ne kadar yaratılan istihdam olanaklarından bahsedilse de bu esnekleştirme hamlelerin en önemli etkisinin yoksullar üzerinde olduğu tespiti de önemli olmaktadır. Çünkü yaratılan bu istihdam olanaklarının hiçbirisi yoksulluktan çıkmanın garantisi olmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu kesim, düşük gelir ve güvencesiz çalışma düzeni içerisinde yaşamlarını devam ettirmeye çabalamaktadır (Buğra ve Keyder, 2003: 11-12). Gorz da bu bağlamda toplumun ikiye bölündüğünü belirtmiş ve yaşanan bu bölünmüşlüğü “...iş güvenliğinin arka yüzü, ekonominin geri kalanında geçici iş ve toplumsal güvensizliktir.” şeklinde ifade etmiştir (Gorz, 2007: 87-88).

7.7. Özel İstihdam Büroları

Son dönemlerde emek piyasalarında esnekliği arttıran düzenlemelerden bir diğeri de özel istihdam bürolarıdır. Özel istihdam büroları ile iş ve işçi bulma

¹³⁷ Yaşanan bu gelişmeler erkeklerin bu tür ortamlarda çalışmayı reddetmelerine ya da işverenin tercihiyle erkeklerin yerine kadınların ve çocukların istihdamının arttığı bir emek piyasasının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu süreç istihdamın feminizasyonu olarak ifade edilmektedir (Buğra ve Keyder, 2003: 28).

faaliyetinin serbestleştirme, özelleştirme ve piyasalaştırma politikalarının bir parçası olduğu ifade edilmiştir (Kutlu , 2010: 41). Tablo 29 özel istihdam büroları aracılığıyla işe yerleştirilen kişi sayılarını göstermektedir. Bu bağlamda özel istihdam büroları aracılığıyla işe yerleştirilenlerin sayısının 2007 yılında maksimuma ulaştığı Tablo 29 aracılığıyla görülebilir. Bu yılda gerçekleştirilen 90524 kişinin istihdamı emek piyasalarındaki esnekleştirme sürecini göstermesi açısından önemli bir gelişmedir. 2008 yılında 43852 olan bu sayı 2009 yılında 21405, 2010 yılında ise 27651 kişiye düşmüştür. 2011 yılında tekrar bir artış gerçekleşip 35564 kişiye yükselse de takip eden yıllarda tekrar düşüş göstermiş 2012 yılında 22397, 2013 yılında ise 18871 olmuştur. Bu sayı 2014 yılının ilk üç ayında ise 3816 kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu noktada sayılarda yaşanan yükselme ve düşüş bir kenara bırakılırsa, özel istihdam bürolarının ortaya çıkması ve işlevsel hale gelmesi emek piyasalarında yaşanan esneklik lehine gelişmelerin görülmesi açısından önem teşkil etmektedir.

Tablo 29: Özel İstihdam Büroları Aracılığı İle İşe Yerleştirilenler

İşe Yerleştirilenler			
Yıllar	Erkek	Bayan	Toplam
2004	930	247	1177
2005	6571	4009	10580
2006	12525	7264	19789
2007	72321	18203	90524
2008	29828	14024	43852
2009	10993	10412	21405
2010	14697	12954	27651
2011	18349	17215	35564
2012	13549	8848	22397
I.Dönem	5462	2521	7983
II. Dönem	3138	2061	5199
III.Dönem	2700	2161	4861
IV.Dönem	2249	2105	4354
2013	11501	7270	18771

Yıllar	Erkek	Bayan	Toplam
I.Dönem	3539	1864	5403
II. Dönem	3522	1870	5392
III.Dönem	2443	1815	4258
IV.Dönem	1997	1721	3718
2014	2018	1798	3816
I.Dönem	2018	1798	3816

Kaynak: İŞKUR, 2015

Emek piyasalarının esnekleştirilerek işsizlik sorununa çare bulunacağı beklentisi geldiğimiz nokta itibari ile gerçekleşmemiştir. Türkiye üzerinden konu ele alındığında yaşanan onca olumlu gelişmeye ve neo-liberal politika uygulamalarına rağmen işsizlik sorunu hala ülkenin en büyük problemi olmaktadır. İşsizlik sorununu çözememenin yanı sıra emek piyasalarında ortaya çıkan esnekleştirme uygulamaları beraberinde asgari ücret, sendikalar ve yasal düzenlemeler gibi kurumları da etkileyerek çalışma hayatında düşük ücret ve güvencesizlik gibi yeni sorunları gündeme getirmiştir. Diğer bir ifadeyle, emek piyasalarındaki kurumların etkinliğinin azaltılması işsizlik sorununa çare olmadığı gibi, emeğin daha iyi koşullarda yaşama ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Piyasa düzenlemeleri altında ezilen emek ya işsiz kalmakta ya da kendisine sunulan düşük ücret ve güvencesiz bir ortamda iş sahibi olabilmektedir. Bu bağlamda Meardi'nin (2012) Güney Avrupa emek piyasalarını tanımlarken kullandığı “*esneklik ve güvencesizliğin kombinasyonunu*” ifadesinin Türkiye emek piyasaları içinde geçerli olduğu ifade edilebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada, emek piyasalarında yaşanan kurumsal dönüşüm ele alınarak Türkiye üzerinden bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, neo-liberalizmin etki alanını geliştirmesiyle birlikte piyasacı söylemlerin emek piyasalarını derinden etkilemesi yaşanan kurumsal dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda emek piyasasının çalışmasını engelleyecek kurumlar bütün olumsuzlukların sebebi olarak gösterilmiştir. Nitekim işsizlik sorunu da bu bağlamda emek piyasalarındaki kurumsal yapılanmalarla ilişkilendirilmiş, işsizlik sorununun ortadan kalkması için piyasanın etkin çalışması gerektiği bunun için de kurumsal yapılanmaların ortadan kaldırılması önerilmiştir. Bu doğrultuda ulusal hükümetler ve uluslararası kuruluşların da desteğiyle bu söylem 1980 sonrası etkinliğini arttırmıştır. Ancak bu etkiye karşı duran ülke örnekleri de ortaya çıkmıştır. Nitekim kapitalizmin çeşitleri literatürü bu bağlamda değerlendirilmiştir. Her ne kadar neo-liberal söylem ekonomik başarıların liberal model içerisinde gerçekleşeceğini ve ülkelerin bu modele uyumunun gerekliliğini belirtse de elde edilen sonuçlar bunun böyle olmadığını ortaya çıkarmıştır. Örneğin, emek piyasaları özelinde konu ele alındığında kurumsal yapılanmaları mevcut olan ülkelerin de başarılı sonuçlar elde ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda emek piyasalarındaki kurumsal yapılanmaları olumsuzlukların sebebi olarak gören anlayış eleştirilmiştir. Ayrıca, emek piyasalarındaki kurumsal düzenlemelerin gelir dağılımında adaleti sağlama ve kriz süreçlerinde çalışanlara destek olma gibi faydalarının olduğu da tespit edilmiştir.

Bu noktada Freeman'ın tespitleri oldukça önemlidir. Çünkü Freeman, neo-liberal yaklaşım savunucularının emek piyasalarının esnekliğinin önemini ısrarla belirtse de, İskandinav ülkelerinin elde ettikleri başarıların *basit bir esneklik hikayesi* ile açıklanamayacağına dikkat çekmiştir. Burada özellikle vurgulanmak istenen Anglo-Sakson ülke grubu içerisinde yer alan, neo-liberal yönelimi benimseyen ve bu doğrultuda emek piyasaları esnek olan Anglo-Sakson ülkeleri karşısında emek piyasaları katı olarak tabir edilen İskandinav modelinin elde ettiği olumlu sonuçlardır. Dolayısıyla, her olumsuzluğun sebebi olarak emek piyasalarının katılığının gösterilmesi ve çare olarak da emek piyasalarının esnekleştirilmesi söyleminin geçersizliği ortaya konulmuştur. Buradan hareketle Freeman'ın da söylediği gibi, “kurumlar ne hikâye kitaplarının sonundaki canavar ne de filmlerdeki kötü adam yani işsizliğe yol açan

birinci faktör değildirler”. Benzer şekilde, Standing de, neo-liberal iktisatçıların ekonomide yaşanan her olumsuzluğu esnekliğin olmaması ve emek piyasalarında yapısal reformların yapılmamasıyla açıklamalarını *yüzsüzlük* olarak ifade ederek eleştirinin dozunu arttırmıştır.

Bu tespitler ve eleştiriler ortaya konmasına rağmen neo-liberal yaklaşımın etkisinin devam ettiği yaşanan küresel kriz sonrasında gözlenmiştir. Nitekim küresel krizden çıkış stratejisi olarak ülkelerin önlerine konan emek piyasalarını esnekleştir önerisi bunun en önemli kanıtıdır. Çünkü neo-liberal yaklaşıma göre, emek piyasalarının esnekleştirilerek krizin neden olduğu işsizlik sorununun çözüleceğine inanılmaktadır. Bu doğrultuda Güney Avrupa ülkeleri önemli bir gözlem alanı sağlamıştır. Çünkü gerek krizin Güney Avrupa ülkelerini derinden etkilemesi gerekse krizden çıkış stratejisinde uygulanacak politikaları takip etme fırsatı sağlaması bu ülke grubunun önemini ortaya koymuştur. Bu bağlamda krizden ciddi biçimde etkilenen ve Birliği de etkileyen bir ülke grubunu oluşturan Güney Avrupa’ya krizden çıkış stratejisi olarak neo-liberal politikaların önerildiği gözlenmiştir. Emek piyasaları özelinde konu ele alındığında, emek piyasalarının esnekleştirilerek küresel krizin olumsuzluklarının ortadan kaldırılabileceğine yönelik öneriler bunun önemli kanıtlarındandır. Ancak bu ülke grubunun emek piyasaları incelendiğinde ilk karşılaşılan zaten esnek emek piyasalarının varlığı olmuştur. Diğer taraftan bu ülkelerinin emek piyasalarının esnek olması kriz sonrası önerilen politikaların da bu bağlamda bir etkisinin olmayacağını kanıtı olmaktadır. Bu uygulamalar da krizin neo-liberal politikaların etki alanını geliştirmesine fırsat sağladığı tespitini destekler niteliktedir. Nitekim bu tespit ile krizden çıkış stratejisi olarak *daha fazla neo-liberalizmin* benimsendiği söylenebilir. Ayrıca, bu ülkeler için söylenen güvencesiz ve esnek olmayan ülke tanımlamasının da geçerli olmadığı bunun yerine Meardi’nin kullandığı *güvencesiz ve esnek* yapının bu ülkeler için daha doğru bir tabir olacağı tespit edilmiştir.

Dolayısıyla, Güney Avrupa’dan gözlemlendiği üzere neo-liberal politikaların bu ülke grubunda bir işe yaramadığı söylenebilir. Yine emek piyasaları açısından konuyu ele alırsak yapılan onca esnekleştirmeye rağmen işsizlik oranlarının düşmediği ve aksine özellikle küresel kriz sonrası süreçte hızlı bir şekilde yükseldiği gözlenmiştir. Diğer taraftan emek piyasaları katı olarak tabir edilen ülkelerin emek piyasalarındaki olumlu performansları da bu bağlamda oldukça önemli olmaktadır. Her ne kadar

İskandinav ülkelerinde de liberalleşme eğilimleri yaşandığı ifade edilse de Anglo-Sakson ülkeleri ile kıyaslandığında bu ülkelerin refah devleti yapılarının ve emek piyasası kurumlarının hâlâ mevcut olduğu ve bu sayede Anglo-Sakson ülkelerinden farklılaştıkları ifade edilmektedir. Kapitalizmin çeşitleri olarak adlandırılan bu literatür bütün ülkelere uygulanacak ve bütün sorunları çözecek tek bir düzenlemenin mevcut olmayacağını, ülkelerin farklı tarihsel ve kültürel geçmişleri neticesinde ülkelerin karşılaştıkları sorunlara farklı cevaplar vererek başarılı olabileceklerini vurgulamıştır. Bu noktada aslında bu ifadelerle emek piyasaları bağlamında neo-liberalizmin bize sunduğu emek piyasalarının esnekleştirilmesi ile işsizlik sorununun çözüleceği argümanı gerçek durumla örtüşmemektedir.

Güney Avrupa'nın yaşadığı deneyimler, bu ülke grubu içerisinde yer alan ve AB'ye aday bir ülke olarak Türkiye'nin de karşılaştacağı sorunların öngörülmesi açısından bir rehber niteliği taşımıştır. Nitekim Türkiye'nin de Güney Avrupa ülkelerinin yaşadığı deneyimlerle karşı karşıya kaldığı yapılan analizler neticesinde gözlenmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'nin tarihsel süreç içerisinde emek piyasasının yapısı incelendiğinde beklenilenin aksine katı değil esnek bir emek piyasasına sahip olduğu görülmüştür. Bu esnekliğin gerçekleşmesine yol açan temel faktör ise kurumsal yapılanmaların eksikliğidir. Nitekim bu eksiklik neticesinde neo-liberal yaklaşımın vurguladığı gibi piyasa mekanizmasının etkin çalışarak işsizlik sorununu ortadan kaldıracığı beklenirken işsizlik sorununun devam ettiği görülmüştür. Ancak buna rağmen yine Güney Avrupa ülkelerinin yaşadığı deneyimlere paralel olarak Türkiye'de de gerek küresel kriz öncesinde gerekse küresel kriz sonrasında yaşanan işsizlik probleminin çözümü için emek piyasasının esnekleştirilmesi yönünde politikaların önerildiği ve uygulandığı gözlenmiştir. Bu doğrultuda zaten emek piyasasının esnek olduğu bir ülkede emek piyasasının esnekleştirilerek işsizlik sorununun çözülemeyeceği de çalışmanın ulaştığı bir sonuçtur. Ayrıca emek piyasalarının esnekleştirilmesiyle çalışanların düşük ücret ve güvencesiz çalışmaya mahkûm edildiği de bu bağlamda çalışmada ulaşılan bir diğer sonuçtur. Nitekim hem esnek hem de güvencesiz çalışma ortamına mahkûm edilen çalışanların yaşam standartlarını iyileştirme haklarının da ortadan kalktığını söylemek mümkündür. Çünkü piyasa düzenlemeleri altında ezilen emek ya işsiz kalmakta ya da kendisine sunulan düşük ücret ve güvencesiz bir ortamda iş sahibi olabilmektedir. Dolayısıyla, Meardi'nin Güney Avrupa ülkelerini tanımlarken

kullandığı *esneklik ve güvencesizliğin kombinasyonu* ifadesinin Türkiye ve Türkiye emek piyasası için de geçerli olduğu bu bağlamda ifade edilmiştir.

Esnek ve güvencesizliğin mevcut olduğu bir emek piyasasına sahip olan Türkiye’de emek piyasasının esnekleştirilerek işsizlik sorununun çözüleceği inancı neo-liberal söylemle bire bir örtüşmektedir. Ancak neo-liberal politikalar ile yaşanan sorunların çözülemeyeceğinin Güney Avrupa ülkeleri özelinde görülmesine rağmen, Türkiye’nin neo-liberal politikalar ekseninde işsizlik sorununu çözmeye çalışması gelinen nokta itibari ile olası gözükmemektedir. Özellikle küresel kriz sonrası yaşanan onca olumsuz gelişmeye rağmen hâlâ neo-liberal politikaların uygulanmasında ısrar edilmesi ve Türkiye’nin de bu yönde hareket etmesi hem neo-liberalizmin ülke üzerinde devam eden hâkimiyetini hem de gelecek dönemde işsizlik sorunuyla ilgili tartışmaların devam edeceğini göstermektedir. Diğer taraftan, neo-liberal yönelim neticesinde emek piyasalarındaki mevcut kurumların ve düzenlemelerin ortadan kaldırılması sonucunda emek piyasasında ortaya çıkan düşük ücret ve güvencesiz çalışma ortamı işsizler kadar çalışanları da mutsuz etmektedir. Nitekim düşük ücret ve kötü çalışma koşullarında işlerini sürdürmek zorunda kalan emekçilerin hayatları her geçen gün daha da zorlaşmaktadır. Dolayısıyla, esneklik ve güvencesizliğin ya da umutsuzluğun ve mutsuzluğun kombinasyonu olarak tanımlanabilecek Türkiye emek piyasasında yaşanan sorunların üstesinden gelinebilmesi için, yeni bir paradigmaya ihtiyaç olduğu da açık bir şekilde görülmektedir. Aksi takdirde Standing’in de belirttiği gibi toplumda *artan öfke, dışlanmışlık, kaygı ve yabancılaşma* gibi olumsuz sonuçlar kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaktır.

KAYNAKLAR

- ABRAHAMSON Peter, “European Welfare States Beyond Neoliberalism: Toward the Social Investment State”, *Development and Society*, 2010, 39: 1, ss. 61-95.
- ACEMOĞLU Daron, “Institutions, Political Economy and Growth”, MIT, 2012.
<http://nobel2012.iies.su.se/Presentations/Acemoglu.pdf> (20.06.2016)
- ACEMOĞLU Daron ve James A. ROBINSON, “Paths of Economic and Political Development”, *Handbook of Political Economy*, (ed.) Barry R. Weingast ve Donald A. Wittman, Oxford, Oxford University Press, 2006, ss.673-692.
- AHMAD Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014.
- AKALIN Uğur Selçuk, “Neoliberal İktisadın Gelişimi Üzerine Kısa Bir Not”, *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi*, (ed.) Gülsüm Akalın ve Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Kalkedon, 2009, ss. 9-21.
- AKÇAY Ümit ve Ali Rıza GÜNGEN, *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*, Ankara, notabene Yayınları, 2014.
- AKIN Yiğit, “Erken Cumhuriyet Türkiye’inde İşçi Sınıfı Siyasetinin Dinamikleri: Dil, Kimlik ve Deneyim”, (çev. Can Cemgil), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, (ed.) Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.177-198.
- AKKAYA Yüksel, *Cumhuriyet’in Hamalları: İşçiler*, İstanbul, Yordam Kitap, 2010.
- AKŞİN Sina, “Siyasal Tarih”, *Bugünkü Türkiye 1980-2003*, (ed.) Bülent Tanör, Korkut Boratav, Sina Akşin ve Ayla Ödekan, İstanbul, Cem Yayınevi, 2014, ss.163-184.
- AKYÜZ Ferhat, “Türkiye’de İşsizlik Sigortasının Sermayenin Emekten Kaçınma Mekanizması Olarak İncelenmesi”, *Emeğin Kitabı* (ed.) Melda Yaman, Güllistan Yarkın, Ş. Gürçağ Tuna ve Fuat Ercan, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2014, ss.230-255.
- ASPINWALL D. Mark ve Gerald SCHNEIDER, “Same menu, separate tables: The institutionalist turn in political science and the study of European integration” *European Journal of Political Research*, 38: 1, 2000, ss.1-36.
- ATAMAN Berrin Ceylan, “Türkiye’de 2000-2005 Dönemi İşsizlik Üzerine Tartışmalar”, *İktisat İşletme ve Finans*, 21: 239, 2006, ss.93-107.
- ATKINSON Glen ve Theodore OLESON, “Commons and Keynes: Their Assault on Laissez Faire”, *Journal of Economic Issues*, 32:4, 1998, ss. 1019-1030.
- AUER Peter, “Labour Market Institutions and the European Social Model in a Globalizing World”, *The European Social Model and Transitional Labour Markets: Law and Policy*, (ed.) Ralf Rogowski, Surrey, Ashgate Publishing, 2008, ss.323-349.
- AY Sema, “Türkiye’de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yönetim ve Ekonomi*, 19:2, 2012, ss. 331-341
- AYGÜL Cenk, ‘Financial Crisis in Southern Europe in comparison with Eastern Europe’, *METU Studies in Development*, 41:3, 2014, ss.277-296.

- BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, *Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları*, İstanbul, Yordam Kitap, 2011.
- BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, *AKP'li Yıllarda Emegın Durumu*, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.
- BAKER Dean, Andrew GLYN, David HOWELL ve John SCHMITT, “Labor Market Institutions and Unemployment: A Critical Assessment of the Cross-Country Evidence” *University of Oxford, Department of Economics Discussion Paper Series*, Number 168, ISSN 1471-0498, 2003.
- BAKER Dean, Andrew GLYN, David HOWELL and John SCHMITT, “Unemployment and Labour Market Institutions: The Failure of the Empirical Case for Deregulation”, *Policy Integration Department Statistical Development and Analysis Unit International Labour Office Geneva*, Working Paper No. 43, 2004.
- BALCI Şebnem Gökçeoğlu, *Tutunamayanlar ve Hukuk*, Ankara, Dost Kitabevi, 2007.
- BANYULS Josep ve Albert RECIO, “Spain: the nightmare of Mediterranean neoliberalism”, *A triumph of failed ideas European models of capitalis in the crisis* (ed.) Steffen Lehndorff, European Trade Union Institute (ETUI), Brussels, 2012, ss.199-217.
- BASSO Gaetano, Matthias DOLLS, Werner EICHHORTS, Thomas LEONI ve Andreas PEICHL, “The Effects of the Recent Economic Crisis on Social Protection and Labour Market Arrangements across Socio-Economic Groups”, IZA DP No. 6080, 2011.
- BAYRAM İsmail Emre, “Finans Odaklı Büyüme ve Avrupa’da Sosyal Refah Devletinin Geleceği: Kriz Sürecinde İsveç ve İrlanda Deneyimleri”, *Ülke Deneyimleri Işığında: Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen*, (ed.) Fikret Şenses, Ziya Öniş, Caner Bakır, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2013, ss.143-168.
- BECKER Joachim ve Johannes JÄGER, “European Integration in Crisis: the Centre-Periphery Divide” 17 th Euromeme Workshop on Alternative Economic Policy, Vienna 2011, http://www2.euromemorandum.eu/uploads/ws5_becker_jaeger_europe_an_integration_in_crisis_the_centre_periphery_divide.pdf (19.06.2016).
- BELLOT Michéle ve Jan C. VAN OURS, “Does the recent success of some OECD countries in lowering their unemployment rates lie in the design of their labor market reforms?”, *Oxford Economic Papers*, 56, 2004, ss. 621-641.
- BERNAL-VERGUDO, Lorenzo E., Davide FURCERI ve Dominique GUILLAUME, “Labor Market Flexibility and Unemployment: New Empirical Evidence of Static and Dynamic Effects” IMF Working Paper 12/64, 2012.
- BIELER Andreas, “The struggle over EU enlargement: a historical materialist analysis of European Integration”, *Journal of European Public Policy*, 9:4, 2002, ss.575-597.

- BIELER Andreas, “Labour, neo-liberalism and the conflict over economic and monetary union: a comparative analysis of British and German trade unions”, *German Politics*, 12:2, 2003, ss. 24-44.
- BIELER Andreas, “What future Union? The struggle for a Social Europe”, Concepts of European Social Modelin Vienna/Austria 9 June 2006 <http://www.nottingham.ac.uk/~ldzab/Future-EU.pdf> (19.06.2016).
- BIELER Andreas, “Co-option or resistance? Trade unions and neoliberal restructuring in Europe”, *Capital& Class*, 31: 3, 2007, ss. 111-124.
- BIELER Andreas, “Labour and the Struggle over the future European model of capitalism: British and Swedish trade unions and their positions on EMU and European cooperation”, *The British Journal of Politics&International Relations*, 10:1, 2008, ss. 84-104.
- BIRD Colin, “Refahçı Liberallerin Liberteryenizm Eleştirisi”, (çev. Atilla Yayla), *Hangi Liberalizm*, (ed.) Atilla Yayla, Ankara, Liberte Yayınları, 2013, ss.231-240.
- BLANCHARD Oliver J., Florence JAUMOTTE ve Prakash LOUNGANI, “Labor Market Policies and IMF advice in advanced economies during the Great Recession” *IZA Journal of Labor Policy*” 3:2, 2014, ss.1-23.
- BLYTH Mark, “Same as it Never Was: Temporality and Typology in the Varieties of Capitalism”, *Comparative European Politics*,1, 2003, ss. 1-11.
- BOERI Tito, “Let Social Policy Models Compete and Europe Will Win” John F. Keady Scholl of Government, Conference Draft- Subject to Change, April 11-12, 2002 http://www.ksg.harvard.edu/m-rcbg/Conferences/us_eu_relations/boeri_us_european_trends.pdf (19.06.2016)
- BOERI Tito ve Jan van OURS, *The Economics of Imperfect Labor Markets*, New Jersey, Princeton University Press, 2008.
- BORA Tanıl ve Necmi ERDOĞAN “Cüppenin, Kılıcın ve Kalemın Mahcup Yoksulları”, *Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*, (ed.) Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan ve İlknur Üstün, İstanbul, İletişim, 2015, ss. 13-44.
- BORATAV Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005*, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- BORATAV Korkut, “İktisat Tarihi (1981-2002)”, *Bugünkü Türkiye 1980-2003*, (ed.) Sina Akşın, İstanbul Cem Yayınevi, 2014, 187-243.
- BOSCH Gerhard, Jill RUBERY ve Stafen LEHNDORF, “European employment models under pressure to change”, *International Labour Review*, 146: 3-4, 2007, ss. 253-277.
- BOURDIEU Pierre “Sınırsız Sömürü Ütopyası: Neoliberalizmin Özü” (çev. Uğur Selçuk Akalın), *Neoliberal İktisadın Marksist eleştirisi*, (ed.) Gülsüm Akalın ve Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2009, ss.23-31
- BOYER Robert, “How and why capitalisms differ”, *Economy and Society*, 34:4, 2005, ss. 509-557.

- BOZKURT Sumercan, “The Political Economy of Social and Labour Market Policy Transformation in the European Periphery: A Comparative Examination of Greece, Spain and Turkey” Working Paper, The University of Nottingham, 2011, <https://www.nottingham.ac.uk/cssgi/documents/working-papers/wp020.pdf> (19.06.2016).
- BOZKURT Sümercan, “Sosyal Politika ve Emek Piyasası Politikaları İncelemelerinde Anaakım Yaklaşım Olarak Yeni Kurumsalcılık(lar): 2000’lerde Yunanistan, İspanya ve Türkiye’de İstihdam Politikalarında Dönüşüm”, *2000’li Yıllarda Türkiye’de Kamu Politikaları*, Praksis, Sayı 30-31, Ankara, dipnot yayınları, 2012, ss.199-220.
- BRENNER Neil ve Theodore, NIK, “ Preface: From the “New Localism” to the Saces of Neoliberalism”, *Antipode A Radical Journal of Geography*, 34:3, 2002, ss. 341-347.
- BRENNER Neil, Jamie PECK ve Nik, THEODORE, “Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways” *Global Networks*, 10:2, 2010, ss. 182-222.
- BRENNAN Jason, “Liberal Olmayan Liberaller” Yüksek Liberalizm Niçin Liberal Bir Görüş Değildir? (çev. Hasan Yücel Başdemir), *Hangi Liberalizm*, (ed.) Atilla Yayla, Ankara, Liberte Yayınları, 2013, ss.237-287.
- BUĞRA Ayşe ve Çağlar KEYDER, “Yeni Yoksulluk ve Türkiye’nin Değişen Refah Rejimi” *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İçin Hazırlanan Proje Raporu*, 2003 http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/povreddoc/UNDP-TR-new_poverty.pdf (19.06.2016)
- BUĞRA Ayşe, *Sınıftan Sınıfa*, İstanbul, İletişim, 2010.
- BUĞRA Ayşe, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- BULUTAY Tuncer, *Employment, unemployment and wages in Turkey*, International Labour Organization, 1995.
- BULUTAY Tuncer, *İmalat Sanayiinde İstihdam*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.
- BULUTAY Tuncer, *Ücretler, Gelir ve Ücret Dağılımları*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1999.
- CALLINICOS, Alex, *Eşitlik*, (çev. Öncel Senceran), Ankara, BilgeSu Yayıncılık, 2014.
- CAM Sürhan, “Neo-liberalism and labour within the context of an ‘emerging market’ economy-Turkey”, *Capital&Class*, 26:2, 2002, ss. 89-114.
- CAMPBELL John L., “The Rise and Transformation Of Institutional Analysis” *International Center For Business and Politics*, 2007 http://laisumedu.org/DESIN_Ibarra/nuevoinst2007/borradores/Campbell.pdf (19.06.2016).

- CASTEL Robert, Sosyal Güvensizlik, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- CAZES Sandrine, “Do labour market institutions matter in transition economies? An analysis of labour market flexibility in the late nineties”, International Institute for Labour Studies, Decent Work Research Programme, DP/140/2002.
- CERAMI Alfio, “Social Policy in Central and Eastern Europe. The Emergence of a New European Model of Solidarity?” *3 Annual ESPAnet Conference, University of Fribourg, Switzerland, 2005.*
- CHANG Ha-Joon, “Breaking the mould: an institutionalist political economy alternative to the neo-liberal theory of the market and the state” *Cambridge Journal of Economic*, 26:5, 2002, ss.539-559.
- CHANG Ha-Joon, “The Market, the state and institutions in economic development”, *Rethinking Development Economics*, (ed.) H. J. Chang, London, Anthem Press, 2003, ss. 41-60.
- CLARKE Simon, *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, Aldershot, Edwar Elgar Publishing Company Limited, 1988.
- COASE Ronald H., “The Nature of the Firm” *Economica*, 4:16, 1937, ss. 386-405.
- COASE Ronald H., “The new Institutional Economics” *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 140, 1984, ss. 229-231.
- COASE Ronald H., “The Institutional Structure of Production” *The American Economic Review*, 82, 4, 1992, ss. 713-719.
- COASE Ronald H., “The New Institutional Economics” *The American Economic Review*, 88:2, 1998, ss. 72-74.
- COATS David, Who’s Afraid of Labour Market Flexibility? The Work Foundation, 2006, <http://hussonet.free.fr/dcoats.pdf> (19.06.2016).
- CONWAY David, “Klasik Liberalizm”, (çev. Atilla Yayla), *Hangi Liberalizm* (ed.) Atilla Yayla, Ankara, Liberte Yayınları, 2013, ss. 151-159.
- CORDONNIER Laurent, *Garibanlara Merhamet Yok: İşsizlik Üzerine İktisadi Teoriler*, (çev. Lütfü Şimşek), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- CROUCH Colin, “Models of capitalism”, *New Political Economy*, 10:4, 2005, ss. 439-456.
- CROWLEY Stephen, “Overshooting the Mark: East European Labor, Varieties of Capitalism, and the Future of European Social Model”, *American Political Science Association*, Washington, 2005, D.C,
- CROWLEY Stephen, “East European Labor, the Varieties of Capitalism, and the Expansion of the EU”, *Council for European Studies Working Paper*, 2006, Columbia University.
- ÇALIŞMA ve SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI (ÇSGB), *4688 Sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları ve Toplu Sözleşme Kanunu*, 2012,

<http://www.dpb.gov.tr/tr-tr/yayin/4688-sayili-kamu-gorevlileri-sendikalari-ve-toplu-sozlesme-kanunu>, (01.01.2016).

ÇALIŞMA ve SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI (ÇSGB), *Ulusal İstihdam Stratejisi*, 2014, <http://www.uis.gov.tr/Media/Books/UIS-tr.pdf> (01.01.2016).

ÇALIŞMA ve SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI (ÇSGB), *İstatistikler*, 2015, <http://www3.csgb.gov.tr/csgbPortal/csgb.portal?page=istatistik> (01.01.2016).

ÇELİK Aziz, “Yeni İş Yasasının Anlamı”, 2003 http://www.kristalis.org.tr/aa_dokuman/yeni_is_yasasinin_anlami.pdf (19.06.2016).

ÇELİK Aziz ve Kuvvet LORDOĞLU, “Türkiye’de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üstüne”, *Çalışma ve Toplum* 2006/2, 2006, ss.11-30.

ÇELİK Aziz, “Memurların grev hakkı pekişti”, Birgün, 2015, <http://www.birgun.net/haber-detay/memurlarin-grev-hakki-pekisti-90973.html>, (01.10.2015).

ÇETİN Tamer, “Yeni Kurumsal İktisat”, *Sosyoloji Konferansları*, No. 45, 2012, ss. 43-73.

DAVIES Stephen “Liberteryenizme Tarihi ve Güncel Açından Kısa Bir Bakış”, (çev. Atilla Yayla), *Hangi Liberalizm*, (ed.) Atilla Yayla, Ankara, Liberte Yayınları, 2013, ss.191-226.

DEEG, Richard ve Gregory, JACKSON, “Towards a more dynamic theory of capitalist variety" *Socio-Economic Review*, 5:1, 2007, ss.149-179.

DEMİR, Ömer, *Kurumcu İktisat*, Ankara, Vadi Yayınları, 1996.

DEMİR, Fırat ve Nilgün ERDEM, “Labor Market Performance after Structural Adjustment in Developing Countries: The Interesting But not so Unique Case of Turkey”, *Employment and Labor Issues: Unemployment, Youth Employment and Child Labor*, (ed.) L. K. Valencia ve B. J. Hahn, Nova Science Publishers, 2010.

DERELİ, Toker , “Flexicurity and Turkey’s New Labor Act: Problems and Prospects” *Işık University Faculty of Economics and Administrative Sciences WP*, No. 2013-03.

DEUTSCHMANN, Christoph, “The future of the European Union: A ‘Hayekian regime?’”, *European Journal of Social Theory*, 17:3, 2014, ss. 343-358.

DEV ROY, Sutanuka, *Unemployment and Wage Rigidity in the European monetary Union: an Emprical Investigation*, Doktora Tezi, Clark University, 2009.

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT) (1963), *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)* <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/9/plan1.pdf> (19.06.2016).

- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT) (1968), İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/8/plan2.pdf> (19.06.2016).
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT) (1973), Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/7/plan3.pdf> (19.06.2016).
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT) (1995), 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf> (19.06.2016).
- DOW Geoff, “The Labour Markets and Labour Market Reform” *Journal of Australian Political Economy*, 57, 2006, ss. 137-154.
- DUBIEL Helmut, *Yeni Muhafazakarlık Nedir?*, (çev. Erol Özbek), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- DUMAN Anıl, “Labour Market Institutions, Policies, and Performance: Flexibility and Security in Turkey”, Economic Research Forum Research Report Series, Yayın No EFR-RR/14-01, İstanbul, 2014.
- DUMÉNIL Gerard ve Dominique LEVY, “The Neoliberal (Counter-) Revolution”, *Neoliberalism: A Critical Reader*, (ed.) Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, London, Pluto Press, 2005, 9-19.
- DURUEL Mehmet ve Mehmet KARA, “Yeni AB Üyesi Ülkeler ile Türkiye İşgücü Piyasasının Karşılaştırmalı Analizi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17: 1, 2009, ss. 53-76.
- EBBINGHAUS Bernhard, “Can Path Dependence Explain Institutional Change?” Two Approaches Applied to Welfare State Reform”, *Max-Planck Institute For The Study Of Societies*, Discussion Paper 05/2, 2005.
- EDERVEEN Sjef ve Laura THISSEN, “Can Labour Market Institutions Explain Unemployment Rates in New EU Member States?”, European Network of Economic Policy Research Institutes, Working Paper No. 27/June 2004.
- EKİCİ Mehmet Rauf, *Emek Piyasaları*, İstanbul, Dipnot yayınları, 2011.
- EKZEN Nazif, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi: 1946’dan 2008’e*, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2009.
- ERCAN Fuat ve Şemsa ÖZAR, “Emek Piyasası Teorileri ve Türkiye’de Emek Piyasası Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış”, *Toplum ve Bilim*, 86, 2000, ss. 22-71.
- EROL Hatice ve Abdullah ÖZDEMİR, “Ekonomik Kriz Dönemlerinde Türkiye’de Uygulanan İstihdam Politikalarının Etkinliği”, *Amme İdaresi Dergisi*, 45: 2, 2012, ss. 53-79.
- ERHEL Christine and Helene ZAJDELA, “The Dynamics of Social and Labour Market Policies in France and the United Kingdom: Between Path Dependence and Convergence”, *Journal of European Social Policy*, 14:2, 2004, ss.125-142.

- ESENTÜRK Nevra, “EU Social Policy: Progressive Development in Legal and Governance Aspects”, Social Policy Association (SPA) Annual Conference, 5-7 July 2010, Lincoln, UK.
- ESPING- ANDERSEN, Gosta, *The Three Worlds Of Welfare Capitalism*, Oxford, Blackwell Publishers, 1990.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta, “Welfare States Without Work: The Impasse of Labor Shedding And Familialism in Continental European Social Policy”, Estudio/Working Paper, 1995.
- ESPING-ANDERSEN Gøsta, *Social Foundations of Postindustrial Economies*, New York, Oxford University Press, 2003.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta, “Altın Çağ Sonrası? Küresel Bri Ekonomide Refah Devleti İkilemleri”, *Sosyal Politika Yazıları*, (ed.) Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, , İstanbul, İletişim, 2013, ss.33-52.
- EUROPEAN COMMISSION, “Facing The Challenge: The Lisbon strategy for growth and employment” Refort from High Level Group, 2004.
- EUROPEAN COMMISSION (2008), Turkey 2008 Progress Report, COM(2008) 674 Brussels. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key_documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf (19.06.2016).
- EUROPEAN COMMISSION (2010), Turkey 2010 Progress Report, {COM(2010) 660} Brussels. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf (19.06.2016).
- EUROPEAN COMMISSION (2013), Turkey 2013 Progress Report, COM(2013)700 Brussels. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/brochures/turkey_2013.pdf (19.06.2016).
- EUROSTAT (2015), Unemployment Rate, [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Table_2_Unemployment_rate,_2003-2014_\(%25\).png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Table_2_Unemployment_rate,_2003-2014_(%25).png) (19.06.2016).
- EVANS Eric J., *Thatcher and Thatcherism*, New York, Routledge, 2013.
- FEATHERSTONE Kevin, “ ‘Varieties of Capitalism’ and the Greek case: explaining the constraints on domestic reform?” Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE Paper No 11, 2008.
- FELDMANN Horst, “The unemployment effects of labor regulation around the world”, *Journal of Comparative Economics*, 37:1, 2009, ss. 76-90.
- FERGUSON James, “The uses of neo-liberalism”, *Antipode*, 41, 2010, ss. 166-184.
- FERRERA, Maurizio, “Democratisation and Social Policy in Southern Europe: From expansion to “recalibration”, United Nations Research Institute For Social Development(UNRISD), 2005.
- FINDLEY, Carter V., “Tanzimat”, (çev. Zuhâl Bilgin), *Türkiye Tarihi: Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, (ed.) Reşat Kasaba, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, ss. 37-69.

- FORTNA, Benjamin C., "II. Abdülhamid'in Saltanatı", (çev. Zuhâl Bilgin), *Türkiye Tarihi: Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, (ed.) Reşat Kasaba, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, ss.71-97.
- FOURCADE-GOURINCHAS, Marion and Sarah L. BABB, "Teh Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries", *American Journal of Sociology*, 108:3, 2002, ss. 533-579.
- FRASIER INSTITUTE, <http://www.freetheworld.com/release.html>, (07.09.2015).
- FREEMAN Richard B., "War of the models: Which labour market institutions fort he 21st century?", *Labour Economics*, 5:1, 1998, ss.1-24.
- FREEMAN Richard B., "Single Peaked vs. Diversified Capitalism: The Relation Between Economic Institutions and Outcomes", National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper no.7556, 2000.
- FREEMAN Richard B., "Are European Labor Markets as Awful as All That?", London:LSE, Center for Economic Performance (CEP) Discussion Paper no 644, 2004.
- FREEMAN B. Richard, "Labour Market Institutions Without Blinders: The Debate Over Flexibility And Labour Market Performance", National Bureau of Economic Research, Cambridge (NBER), Working Paper no. 11286, 2005a.
- FREEMAN Richard, "Foreword", *Fighting Unemployment: The Limits of Free Market Orthodoxy*, (ed.) David R. Howell, Oxford, Oxford University Prees, 2005b.
- FREEMAN Richard B., "Labor Market Institutions Around the World", Center for Economic Performance (CEP) Discussion Paper No. 844, 2008.
- FREEMAN Richard B. ve Stephen Nickell, "Labour Market Institutions and Economic Performance", *Economic Policy*, 3:6, 1988, ss. 63-80.
- FRIEDMAN Millton, *Capitalism and Freedom*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982
- FRIEDMAN Millton ve Anna Jacobson SCHWARTZ, *A Monetary History of The United States*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- FURCERI, Davide, "Unemployment and Labor Market Issues in Algeria", IMF Working Paper, 12/99, 2012.
- GAMBLE Andrew, "Neo-Liberalism", *Capital&Class*, 25:3, 2001, ss.127-134.
- GERARD Bill, "Review article: Competing schools of thought in macroeconomics-an ever-emerging consensus?", *Journal of Economic Studies*, 23:1, 1996, ss.53-69.
- GIDDENS Anthony, "Üçüncü Yol Politikaları" (çev. Murat Yalçınan), *Üçüncü Yol Arayışları ve Türkiye*, (ed.) Murat Yalçınan, İstanbul, Büke yayınları, 2000a, ss. 13-18.
- GIDDENS Anthony, "Eşitsizlik ve Sosyal Demokrasi" (çev.Murat Yalçınan), *Üçüncü Yol Arayışları ve Türkiye*, (ed.) Murat Yalçınan, İstanbul, Büke yayınları, 2000b, ss.19-29.

- GOODFRIEND Marvin ve Robert G. KING, “The New Neoclassical Synthesis and the Role of Monetary Policy”, *National Bureau of Economic Research (NBER) Macroeconomics Annual 1997, Volume 12*, (ed.) Ben S. Bernanke and Julio Rotemberg, MIT Press, 1997, ss. 231-296
- GORZ, André, *İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri Anlam Arayışı*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007.
- GOUGH Ian, “Güney Avrupa’da Sosyal Yardım”, *Sosyal Politika Yazıları*, (ed.) Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 231-260.
- GRAY John, *Post-liberalism*, (çev. Müfit Günay), Ankara, Dost Kitabevi, 1996.
- GRAY John, *Liberalizmin İki Yüzü*, (çev. Koray Değirmenci), Ankara, Dost Kitabevi, 2000.
- GÜLER Hasan, *Patron Baba ve İşçileri: İşçi Sınıfı, Köylülük ve Paternalizm*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014.
- GÜZEL Mehmet Şehmus, “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek”, (çev. Cahide Ekiz), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, (ed.) Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim, 2011, ss. 197-224.
- GWARTNEY James, Robert LAWSON ve Joshua HALL, *Economic Freedom of the World, Annual Report*, Fraser Institute, 2013.
- HALL Peter A., “The movement from Keynesianism to monetarism: Institutional analysis and British economic policy in 1970s”, *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis* (ed.) Sven Steinmo, Kathleen Thelen ve Frank Longstreth, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, ss. 90-113.
- HALL Peter A., “The Evolution of Varieties of Capitalism in Europe”, *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions and Complementaries in The European Economy*, (ed.) Bob Hancké, Martin Rhodes and Mark Thatcher, Oxford, Oxford Universtiy Press, 2007, ss.39-85.
- HALL Peter A., “The Economics and Politics of the Euro Crisis”, *German Politics*, 21:4, 2012, ss. 355-371.
- HALL Peter A. ve Rosemary C. R. TAYLOR, “Political Science and the Three New Institutionlisms”, *Political Studies*, 44:5, 1996, ss. 936-957.
- HALL Peter A. ve David SOSKICE, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, (ed.) Peter A. Hall and David Soskice, Oxford, Oxford Universty Press, 2001, ss.1-68.
- HALL Peter A. ve Daniel W. GINGERICH, “Varieties of Capitalism and Institutional Complementaritiesin the Macroeconomy: An Emprical Analysis”, *Max-Planck Institut Für Gesellschaftsforschung*, Discussion Paper 04/05, 2004.
- HALL Peter A. ve Daniel W. GINGERICH, “Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Political Economy: An Empirical Analysis”, *British Journal of Political Science*, 39:3, 2009, ss. 449-482.

- HALL Peter A. ve Kathleen THELEN, “Institutional change in varieties of capitalism”, *Socio-Economic Review*, 7, 2009, ss. 7-34.
- HANCKÉ Bob ve Andrea Monika HERMANN, “Wage Bargaining and Comparative Advantage in EMU”, *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions and Complementaries in The European Economy*, (ed.) Bob HANCKÉ, Martin RHODES and Mark THATCHER, Oxford University Press, 2007, ss.122-144.
- HARVEY David, *A Brief History of Neoliberalism*, USA, Oxford University Press, 2005.
- HAY Colin, Matthew WATSON ve Daniel WINCOTT, “Globalisation, European Integration and the Persistence of European Social Models”, Working Paper 3/99, 1999.
- HAYEK Friedrich von, *Kölelik Yolu*, (çev. Turhan Feyzioğlu, Yıldırım Arsan ve Atilla Yayla), Ankara, Liberte Yayınları, 2010.
- HEKİMLER Alpay, “Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye’de İşgücü Piyasası Politikaları ve İşsizlik Halinde Sağlanan Yardımlar”, *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Metinleri* No: 01/2008.
- HERMANN Christoph and Ines HOFBAUER, “The European Social Model: Between Competitive Modernisation and Neoliberal Resistance”, *Capital&Class*, 31:3, 2007, ss.125-139.
- HM TREASURY, *EMU and Labour Market Flexibility*, London, HMSO, 2003.
- HEYES Jason, Paul LEWIS ve Ian CLARK, “Varieties of Capitalism in Crisis? The Consequences of the ‘Great Recession’ for Employment and Social Protections and Comparative Institutional Analysis”, *ILERA World Congress*, USA, 2012.
- HINRICHS Karl, Claus OFFE ve Helmut WIESENTHAL, “Zaman, Para ve Refah Devleti Kapitalizmi”, (çev. Ahmet Çiğdem), *Sivil Toplum ve Devlet* (ed.) John Keane, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, ss.243-266.
- HIRSCH, Joachim, *Materyalist Devlet Teorisi: Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri*, İstanbul, Alan Yayıncılık, 2011.
- HOLMLUND Bertil, “What do labor market institutions do?”, *Labour Economics*, 3, 2014, ss. 62-69.
- HOPKIN Jonathan ve Mark BLYTH, “How Many Varieties of Capitalism? Structural Reform and Inequality in Western Europe”, *American Political Science Association*, 2004.
- HOWELL David R., “Unemployment and Labor Market Institutions: An Assessment”, *Fighting Unemployment: The Limits of Free Market Orthodoxy* (ed.) David R. Howell, New York, Oxford University Press, 2005, ss.310-343.
- HYMAN Richard, “Britain and the European Social Model: Capitalism Against Capitalism?”, *IES Working Paper* 19, 2008.

- INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF), “Chronic Unemployment in the Euro Area: Causes and Cures”, Chapter 4 in *World Economic Outlook* (May), Washington, D.C., 1999.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF), “Unemployment and Labor Market Institutions: Why Reforms Pay Off.”, Chapter 4 in *World Economic Outlook* (May). Washington, D.C., 2003.
- JESSOP Bob, “Towards a Schumpeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy”, *Studies in Political Economy*, 40, 1993, ss.7-40.
- JESSOP Bob, “The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Functions, Scale and Modes of Coordination”, *Social Policy&Administration*, 33:4, 1999, ss.348-359.
- JESSOP Bob, *Kapitalist Devletin Geleceği*, (çev. Ahmet Özcan), Ankara, Epos Yayınları, 2009.
- JESSOP Bob, “The World Market, Variegeated Capitalism and Crisis of European Integration”, 2012a, <http://debt-issues.blog.rosalux.de/files/2012/09/F-2011-Jessop-Beast-Final.pdf> (31. 03. 2014).
- JESSOP Bob, “The Eurozone Crisis and Why it is so Hard to Resolve”, 2012b <http://www.lancaster.ac.uk/cperc/docs/Jessop-Eurozone-DELC-February%202012.pdf> (31. 03. 2014).
- JESSOP Bob, “Variegated Capitalism and the Eurozone Crisis: Modell Deutschland, Neo-Liberalism, and the World Market”, 2013 http://www.nbp.pl/badania/seminaria_files/24iv2013.pdf (31. 03. 2014).
- JESSOP Bob, “Capitalist diversity and variety: Variegation, the world market, compossibility and ecological dominance”, *Capital& Class*, 38:1, 2014a, ss.45-58.
- JESSOP Bob, “Rethinking the Diversity and Varieties of Capitalism: on Variegated Capitalism in the World Market”, 2014b, <http://bobjessop.org/2014/03/28/rethinking-the-diversity-and-varieties-of-capitalism-on-variegated-capitalism-in-the-world-market/> (31. 03. 2014).
- KANG Nahee, “A Critique of the “Varieties of Capitalism” Approach”, *International Centre for Corporate Social Responsibility (ICCSR) Research Paper*, No. 45, 2006.
- KASABA Reşat, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (ed.) Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, ss.12-28.
- KARAKIŞLA Yavuz Selim, “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu: 1839-1923”, (çev. Cahide Ekiz), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’ne İşçiler: 1839-1950* (ed.) Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim, 2011, ss.27-54.

- KAUFMAN Bruce E., “The Institutional and Neoclassical Schools in Labor Economics”, *The Institutional Tradition in Labor Economics* (ed.) Dell P. Champlin ve Janet T Knoedler, New York, M.E. Sharpe, 2004, ss. 13-38.
- KAUFMAN Bruce, E., “Historical Insights: The Early Institutionalists on Trade Unionism and Labor Policy”, *Journal of Labour Research*, 26:1, 2005, ss.1-32.
- KAUFMAN, Bruce E., “The Impossibility of a Perfectly Competitive Labor Market”, *Georgia State University Andrew Young School of Policy Studies*, Working Paper 06-04, 2006.
- KAUFMAN Bruce E., “The institutional economics of John R. Commons: complement and substitute for neoclassical economic theory”, *Socio- Economic Review*, 5, 2007, ss. 3-45.
- KAUFMAN Bruce E., “The Non- Existence of the Labor Demand/Supply Diagram, and other Theorems of Institutional Economics”, *Journal of Labor Research*, 29, 2008, ss. 285-299.
- KAUFMAN Bruce, E., “Institutional Economics and the Theory of What Unions Do”, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, Working Paper 10-06, 2010a.
- KAUFMAN Bruce, E., “Institutional Economics And The Minimum Wage: Broadening The Theoretical And Policy Debate”, *Industrial and Labor Relations Review*, 63: 3, 2010b, ss.427-453.
- KAUFMAN Bruce E., “The Future Employment Relations: Insights from Theory” *Andrew Young School of Policy Studies*, Working Paper 10-04, 2010c.
- KESİCİ Mehmet Rauf, “Avrupa Emek Piyasası Dinamikleri ve Avrupa İstihdam Stratejisi Temelinde Türkiye’nin Uyumu”, *Çalışma ve Toplum*, 2011/1, 2011, ss.75-100.
- KESİCİ Mehmet Rauf, *Emek Piyasaları*, Ankara, Dipnot yayınları, 2013.
- KEYDER Çağlar, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikği” (Çev. Nail Satlıgan), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (ed.) Irvin Cemil Shick ve E.Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 1990., ss. 38-75.
- KEYDER Çağlar, “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (ed.) Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, ss.29-42.
- KEYDER Çağlar, “Sonsöz: Geniş Halk Yığınlarının Durumu”, (çev. Cahide Ekiz), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler: 1839-1950* (ed.) Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011a, ss.225-242.
- KEYDER Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011b.
- KIM Hyungkee, “Economic Performance in Three Labor Market Models: Flexibility, Rigidity, and Flexicurity”, IIRA World Congress, 14-17 August, Sydney-Australia, 2009.

- KLEINMAN Mark, “Kriz mi? Ne Krizi? Avrupa Refah Devletlerinde Süreklilik ve Değişim”, *Sosyal Politika Yazıları*, (ed.) Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss.159-194.
- KNOEDLER Janet T., “Transaction Cost Theories of Business Enterprise from Williamson and Veblen: Convergence, Divergence, and Some Evidence”, *Journal of Economic Issues*, 29: 2, 1995, ss. 385-395.
- KNUTH Matthias, “Path Shifting and Path Dependence: Labor Market Policy Reforms Under German Federalism”, *International Journal of Public Administration*, 32, 2009, ss. 1048-1069.
- KORALTÜRK Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- KORAY Meryem, “Küreselleşen Dünyada Avrupa Modeli’nin Sınırlar ve Sorunları: Refah Devleti Nereye?”, *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 9:2, 2001, ss. 9-43.
- KÖSE Ahmet Haşim ve Ahmet ÖNCÜ, “İşgücü piyasaları ve uluslar arası işbölümünde uzmanlaşmanın mekansal boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye imalat sanayi”, *Toplum ve Bilim*, 86, 2000, ss.72-90.
- KUS Basak, “Neoliberalism, Institutional Change and the Welfare State: The Case of Britain and France”, *International Journal of Comparative Sociology*, 47:6, 2006, ss. 488-525.
- KUTAL Gülten, “Türkiye’de çalışma hayatında esneklik uygulamaları”, *Taşeron İşçilik (altışveren) ve Düzensiz İstihdam*, Türkiye Ulusal Konferansı, 2008, http://www.tes-is.org.tr/TR/tesis_dergi/2008_mayis/pdf/dosya.pdf (11.02.2016).
- KUTLAY Mustafa, “Euro Krizinin Politik Ekonomisi ve AB’nin Uluslararası Sistemdeki Geleceği”, *Ülke Deneyimleri Işığında: Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen*, (ed.) Fikret Şensen, Ziya Öniş, Caner Bakır, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2013, 169-185.
- KUTLU Denizcan, “Özel İstihdam Bürolarının Değişen Rolü”, *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, Ocak-Şubat Mart 2010.
- KUTLU Denizcan, “Türkiye İşgücü Piyasasında Güncel Gelişmeler ve Güvencesizleşme Örüntüleri”, *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak*, (ed.) Özay Göztepe, Ankara, Notabene Yayınları, 2012, 61-116.
- LALLEMENT Michel, “Europe and the Economic crisis: Forms of labour market adjustment and varieties of capitalism”, *Work, Employment & Society*, 25:4, 2011, ss. 627-641.
- LAPAVISTAS Costas, Annina KALTENBRUNNER, Duncan LINDO, J.MICHELL, Juan P PAINCEIRA, Eugenia PIRES, Jeff POWELL, Alexis STENFORS and Nuno TELES, “Eurozone crisis: begar thyself and thy neighbour”, *Journal of Balkan and Naar Eastern Studies*, 12:4, 2010, ss. 321-373.
- LARNER Wendy, “Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality”, *Studies in Political Economy*, 63, 2000, ss.5-25.

- Lisbon European Council, 23 and 24 March Presidency Conclusion, 2000
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm (11.02.2016).
- LOCKE John, “Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler”, (çev. İsmail Çetin), İstanbul, Paradigma Yayınları, [1663-1664] (1999).
- LOCKE John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, (çev. Fahri Bakırcı), Ankara, Ebabil Yayınları, [1659] (2012).
- MACARTNEY Huw, “Variegated neo-liberalism: transnationally oriented fractions of capital in EU financial market integration”, *Review of International Studies*, 35:02, 2009, ss. 451-480.
- MAKAL Ahmet, *Türkiye’de tek partili dönemde çalışma ilişkileri: 1920-1946*, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.
- MAKAL Ahmet, “Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye’de Çalışma İlişkileri”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi Tartışma Metinleri, No. 62, 2003
<http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/tartisma/2003/calismailiskileri.pdf> (11. 02. 2016).
- MAKAL Ahmet, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- MANNING Alan, “A Generalised Theory of Monopsony”, *Economic Journal*, 116, 2006, ss. 84-100.
- MEARDI Guglielmo, “Peripheral convergence in the crisis? Southern and Eastern European labour markets and industrial relations”, Paper for SASE Annual Meeting, Boston, 28-30 June 2012.
- MENZ Georg, “Re-regulating the Single Market: national varieties of capitalism and their responses to Europeanization”, *Journal of European Public Policy*, 10:4, 2003, ss. 532-555.
- MISHKIN Frederic S., *Para Politikası ve Teorisi* (çev. İlyas Işıklar, Ahmet Çakmak ve Suat Yavuz), İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi, 2000.
- MORENO Luis, “ ‘Süper Kadınlar’ ve Akdeniz Refahı”, *Sosyal Politika Yazıları* (ed.) Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss.375-395.
- MUFFELS Ruud, “Balancing Labour Market Mobility and Employment Security Across European Welfare Regimes”, *The European Social Model and Transitional Labour Markets: Law and Policy*, (ed.) Ralf Rogowski, England, Ashgate Publishing, 2008, 293-321.
- MÜTEVELLİOĞLU Nergis ve Sayım IŞIK, “Türkiye Emek Piyasasında Neoliberal Dönüşüm”, *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, (ed.) Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 159-204.

- NAR Mehmet, “Ücret Gelirleri üzerindeki vergi yükü: vergi takozu uygulaması”, *International Journal of Human Sciences*, 12:1, 2015, ss.685-705.
- NACAR Can, “ ‘Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu’ İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler”, (çev. Can Cemgil), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, (ed.) Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 153-176.
- NEE Victor, “Sources of the New Institutionalism”, *The New Institutionalism In Sociology*, (ed.) Mary Brinton ve Victor Nee, Stanford, Stanford University Press, 2002, ss. 1-16.
- NICHOLS Theo ve Nadir SUĞUR, *Global İşletme, Yerel Emek: Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- NICKELL Stephen, “Unemployment and Labor Market Rigidities: Europe versus North America”, *Journal of Economic Perspectives*, 11:3, 1997, ss. 55-74.
- NICKELL Stephen, Luca NUNZIATA, Wofang OCHEL ve Glenda QUINTINI, “The Beveridge Curve, Unemployment and Wages in the OECD from the 1960s to the 1990s”, Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science, 2002.
- NORTH Douglass C., “The New Institutional Economics”, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 142:1, 1986, ss.230-237.
- NORTH Douglass C., “Institutions”, *Journal of Economic Perspectives*, 5:1, 1991, ss. 97-112.
- NORTH Douglass C., “The New Institutional Economics and Development” *American Economic Association*, 1992, <http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/NewInstE.North.pdf> (19. 06. 2016).
- NORTH Douglass C., *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2010.
- OFFE Claus, *Contradictions of the Welfare State*, London, Hutchinson, 1984.
- OFFE Clauss, “The European Model of “Social” Capitalism: Can it Survive European Integration?”, *The Journal of Political Philosophy*, 11: 4, 2003, ss. 437-469.
- OĞUZ Şebnem, “Globalleşme, Avrupa Bütünleşmesi ve Sendikalar”, *Emek ve Siyaset*, (ed.) Ali Rıza Güngen, Fuat Ercan, Özlem Tezçek, Özgün Biçer ve Yasemin Özgün, Ankara, dipnot yayınları, 2010, ss.23-49.
- OĞUZ Şebnem ve Fuat ERCAN, “Avrupa Birliği’nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye’deki Sendikaların Tepkileri”, *Emek ve Siyaset*, (ed.) Ali Rıza Güngen, Fuat Ercan, Özlem Tezçek, Özgün Biçer, Yasemin Özgün, Ankara, Dipnot Yayınları, 2010, ss.9-21.
- ONARAN Özlem, “Türkiye’de yapısal uyum sürecinde emek piyasanın esnekliği”, *Toplum ve Bilim* 86, 2000, ss. 194-210.
- ONARAN Özlem, “Measuring wage flexibility: the case of Turkey before and after structural adjustment”, *Applied Economics*, 34: 6, 2002, ss. 767-781.

- ONARAN Özlem, “Life After Crisis For Labor And Capital in the Era of Neoliberal Globalization”, Working Papers Series: Growth and Employment in Europe: Sustainability and Competitiveness, Working paper No. 43, 2004.
- ONARAN Özlem, “İşsizlik ve alternatif politikalar”, Türkiye’de işsizliğin çözüm yolları ve sendikalar Çalıştayı DISK, 14 Nisan 2007.
- ONARAN Özlem, “The Crisis of Capitalism in Europe, West and East”, *Monthly Review*, 62: 5, 2010, October.
- ONARAN Özlem ve Nurhan YENTÜRK, “Do Low Wages Stimulate Investment? An analysis of the relationship between distribution and investment in Turkish private manufacturing industry”, *International Review of Applied Economics*, 15: 4, 2001, ss.359-374.
- ORGANIZATION for ECONOMIC COOPERATION and DEVELOPMENT (OECD), The OECD Job Study: Facts, Analysis, Strategies, 1994.
- ORGANIZATION for ECONOMIC COOPERATION and DEVELOPMENT (OECD), “Economic Performance and the Structure of Collective Bargaining”, Chapter 3 in *OECD Employment Outlook*, 1997.
- ORGANIZATION for ECONOMIC COOPERATION and DEVELOPMENT (OECD), “Making the most of the minimum: statutory minimum wages, employment and poverty ”, Chapter 2 in *OECD Employment Outlook* , 1998.
- ORGANIZATION for ECONOMIC COOPERATION and DEVELOPMENT (OECD), “Employment Protection Regulation and Labour Market Performance ”, Chapter 2 in *OECD Employment Outlook*, 2004.
- ORGANIZATION for ECONOMIC COOPERATION and DEVELOPMENT (OECD), (2015), <http://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=20167#> (21.06.2015).
- ÖNİŞ Ziya ve Mustafa KUTLAY, “Ekonomik Bütünleşme/Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliği’nin Geleceği”, *Uluslararası İlişkiler*, 9:33, 2012, ss. 3-22.
- ÖZ Sumru, “Kriz ve İşsizlik: Başarı Örnekleri ve Çözüm Önerileri”, TUSİAD-Koç University Economic Research Forum working paper series, No. 1024, 2010.
- ÖZDEMİR Süleyman, *Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No. 2007-57, 2007.
- ÖZGÜLER Verda Canbey, *Avrupa Birliği ve Türkiye İşgücü Piyasalarının Karşılaştırmalı Analizi*, İstanbul, Cinius Yayınları, 2013.
- ÖZŞUCA Şerife Türcan, “Bölüşüm ve Ücretler: 1960–1993”, *Ekonomik Yaklaşım*, 6: 18–19, 1993, ss.119–126.
- ÖZŞUCA Şerife Türcan, *Esneklik ve Güvenlik İkileminde Türkiye Emek Piyasası*, Ankara, İmaj Yayıncılık, 2003.
- ÖZVEREN Eyüp Y., “An Institutional Alternative to Neoclassical Economics?”, *Review (Fernand Braudel Center)*, 21:4, 1994, ss. 469-530.

- ÖZVEREN Eyüp, “Kurumsal İktisat: Aralanan Karakutu”, Kurumsal İktisat (ed.) Eyüp Özveren, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, ss. 15-43.
- PALERMO Giulio, “The Convergence of Austrian Economics and New Institutional Economics: Methodological Inconsistency and Political Motivations”, *Journal of Economic Issues*, Vol. 33:2, 1999, ss. 277-286.
- PALLEY Thomas I., “From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms in Economics” *Neoliberalism: A Critical Reader*, (ed.) Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, London, Pluto Press, 2005, ss.20-29.
- PAMUK Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler: 1469-1998*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- PAMUK Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme Kurumlar ve Bölüşüm*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- PARLA Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1989.
- PARLA Taha, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi: 1980-1989*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- PARLA Taha, *Türkiye'de Anayasalar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- PEGASIOU Adonis , “The Cypriot economic collapse: More than a conventional South European failure”, *European Political Science Association (EPSA)*, Paper 334, 2013.
- PENNINGTON Mark, *Sağlam Politik Ekonomi: Klasik Liberalizm ve Kamu Politikasının Geleceği*, (çev. Atilla Yayla), Ankara, Liberte Yayınları, 2014.
- PETERS, Guy B., Jon PIERRE ve Desmond S. KING, “The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism”, *The Journal Of Politics*, 67:4, 2005, ss. 1275-1300.
- PIERSON, Paul, “The New Politics of the Welfare State” *World Politics*, 48:2, 1996, ss. 143-179.
- PIERSON Paul, “Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics”, *The American Political Science Review*, Vol. 94: 2, 2000, ss. 251-267.
- PIKETTY Thomas, *Kapital*, (çev. Hande Koçak), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- POLANYİ Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, (çev. Ayşe Buğra), İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- PRATTEN Stephen, “The Nature of Transaction Cost Economics”, *Journal of Economic Issues*, 31:3, 1997, ss. 781-803.
- RAICO Ralph, “Klsik Liberalizmin Yükselmesi, Çökmesi ve Rönesansı”, (çev. Atilla Yayla), *Hangi Liberalizm*, (ed.) Atilla Yayla, Ankara, Liberte Yayınları, 2013, ss 133-149.
- RADICE Hugo, “Globalization and National Capitalisms: Theorizing Convergence and Differentiation”, *Review of International Political Economy*, 7: 4, 2000, ss. 719-742.

- REED Howard, “Flexible with the Truth? Exploring the Relationship between Labour Market Flexibility and Labour Market Performance” A Report for the TUC, 2010
<https://www.tuc.org.uk/sites/default/files/extras/flexiblewiththetruth.pdf>
 (11.02. 2016)
- REGAN Aidan, “Political Tensions in Euro-Varieties of Capitalism: the Crisis of the Democratic State in Europe”, European University Institute (EUI), Working Papers, Max Weber Programme (MWP), 2013/24, 2013.
- RIBOUD Michelle, Carolina Sánchez-Páramo ve Carlos Silva-Jáuregui, “Does Eurosclerosis Matter?”, World Bank Technical Paper No. 519, 2002.
- RICHTER Rudolf, “The New Institutional Economics: Its Start, its Meaning, its Prospects”, *European Business Organization Law Review*, 02, 2005, ss. 161-200.
- RODGERS Gerry, “Labour Market Flexibility and Decent Work”, DESA Working Paper No. 47, 2007.
- RUCKERT Arne, “Producing Neoliberal Hegemony? A Neo- Gramscian Analysis of The Poverty Reduction Strategy Paper (PRSP) In Nicaragua”, *Studies in Political Economy*, 79, 2007, ss.91-118.
- ROSANVALLON Pierre, “Toplumsal Görünürlüğü'nün Çöküşü”, *Sivil Toplum ve Devlet*, (ed.) John Keane, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, ss. 220-242.
- ROSANVALLON Pierre, “Refah Devletinin Krizi”, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2004.
- ROUSSEAU Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, (çev. İsmail Yerguz), İstanbul Say Yayınları, ([1762] (2008).
- RUTHERFORD Malcolm, *Institutions in Economics, the Old and the New Institutionalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- RUTHERFORD Malcolm, “Institutional Economics: Then and Now”, *Journal of Economic Perspectives*, 15:3, 2001, ss. 173-194.
- RYAN Alan, “Liberalism”, *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, (ed.) Robert E. Goodwin and Philip Pettit, Oxford, Blackwell Publishing, 2007.
- SAAD-FILHO Alfredo ve Deborah JONSTON, “Introduction”, *Neoliberalism: A Critical Reader*, (ed.) Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, London, Pluto Press, 2005, ss. 1-6.
- SAPIR Andre, “Globalization And The Reform of European Social Models”, *Journal of Common Market Studies*, 44: 2, 2006, ss. 369-390.
- SCARPETTA Stefano, “Assessing The Role of Labour Market Policies and Institutional Settings on Unemployment: A Cross Country Study”, OECD Economic Studies, No. 26. 1996/1, 1996.
- SCHMIDT Vivien A., *The Futures of European Capitalism*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

- SNOWDON Brian ve Howard R. VANE, *Modern Macroeconomics: Its Origins, Development and Current State*, Massachusetts, Edward Elgar, 2005.
- SENNETT Richard, *Karakter Aşınması*, (çev. Barış Yıldırım), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012.
- SIMON Herbert A., “Rational Decision Making in Business Organizations”, *The American Economic Review*, 69:4, 1979, ss. 493-513.
- SOSKICE David, “Varieties of Capitalism and Cross-National Gender Differences”, *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 12:2, 2005, ss.170-179.
- SOSKICE David , “Macroeconomics and Varieties of Capitalism”, *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in The European Economy*, (ed.) Bob Hancké, Martin Rhodes ve Mark Thatcher, Oxford, Oxford University Press, 2007, ss.89-121.
- STANDING Guy, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, (çev. Erin Bulut), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- STANFIELD James R., “The Scope, Method, and Significance of Original Institutional Economics”, *Journal of Economic Issues*, Vol. 33:2, 1999, ss. 231-255.
- STOCKHAMMER Engelbert, “Financialization, income distribution and the crisis”, *Investigación Económica*, LXXI:279, 2012, ss. 39-70.
- SÜRAL Nurhan ve Frans PENNINGSS, “Giriş”, *Türk İşgücü Piyasasının Esnekleştirilmesi ve Modernleştirilmesi*, (ed.) Frans Pennings ve Nurhan Sural, 2005
http://www.ab.gov.tr/files/fasillar/spi/Esnek_Calisma_final_raporu.pdf (11.02.2016).
- ŞEN Sabahattin, “Alt İşverenlik: İşçilerin ve sendikaların kabusu, işverenlerin truva atı” Taşeron İşçilik (altişveren) ve Düzensiz İstihdam, Türkiye Ulusal Konferansı, 2008 http://www.tesis.org.tr/TR/tesis_dergi/2008_mayis/pdf/dosya.pdf (11.02.2016).
- ŞENALP Mehmet Gürsan, “Dünden Bugüne Kurumsal İktisat”, *Kurumsal İktisat* (ed.) Eyüp Özveren, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, ss.45-92.
- ŞENER Sefer ve Burcu Kılıç SAVRUL, “Europeanization of Labour Markets in New Member and Candidate States”, *Social and Behavioral Sciences*, 24, 2011, ss. 716-726.
- ŞENSES Fikret, “Neo-liberal Ekonomi Politikaları, İşgücü Piyasaları ve İstihdam”, 2003, http://arsiv.petrol-is.org.tr/yayinlar/yillik/2003_yillik/07_neoliberal/ (05.01.2016)
- TAŞ Seyhan ve Gülferah BOZKAYA, “Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye’de Uygulanan İstihdam Politikaları”, *KSÜ İİBF Dergisi*, sayı 1, 2012, ss. 151-176.
- TAYFUR Fatih M., “Tarihsel Süreç İçinde Güney Avrupa’nın Borç Krizi: Yunanistan, İspanya ve Portekiz”, *Ülke Deneyimleri Işığında: Küresel Kriz ve Yeni*

Ekonomik Düzen (ed.) Fikret Şenses, Ziya Öniş, Caner Bakır, İstanbul İletişim Yayınları, 2013, ss. 187-218.

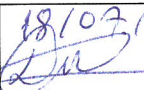
- TAYMAZ Erol ve Şule ÖZLER, “Labor Market Policies and Eu Accession: Problems and Prospects for Turkey”, Middle East Technical University, Economic Research Center Working Paper in Economics 04/05, 2004.
- TAYMAZ Erol, Ebru VOYVODA ve Kamil YILMAZ, “Demokrasiye Geçiş, Reel Ücretler ve Verimlilik: Türk İmalat Sanayiinden Bulgular”, Koç University-TÜSİAD Economic Research Forum Working Paper 1408, 2014.
- TEKELİ İlhan ve Selim İLKİN, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No. 30, 1977.
- TEZCEK Özlem ve Fuat ERCAN, “Türkiye’de Kapitalizmin Güncel Analizine Yönelik Bir Deneme: Sınıf ve Elit Teorilerine Bütünsel Bakış ”, *Emek ve Siyaset*, (ed.) Ali Rıza Güngen, Fuat Ercan, Özlem Tezcek, Özgür Biçer, Yasemin Özgün, Ankara, Dipnot Yayınları, 2010, ss. 81-114.
- TEZEL Yahya S (2015), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- THELEN Kathleen, “Varieties of Labor Politics in the Developed Democracies”, *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, (ed.) Peter A. Hall ve David Soskice, Oxford, Oxford University Press, 2001, ss.71-103.
- THORSEN Dag Einar, *The Politics of Freedom: The Study of Political Thought Isaiah Berlin and Karl Popper, and of the Challenge of Neoliberalism*, Ph. D. Thesis, Department of Political Science, University of Oslo, 2011.
- THORSEN Dag Einar ve Amund LIE, “What is Neoliberalism”, Department of Political Science, University of Oslo, 2007, <http://folk.uio.no/daget/neoliberalism.pdf> (31.08.2015).
- TOPAK Oğuz, *Refah Devleti ve Kapitalizm: 2000’li yıllarda Türkiye’de Refah Devleti*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2012.
- TOPRAK Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918*, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.
- TORFING Jacob, “Workfare with Welfare: Recent Reforms of The Danish Welfare State”, *Journal of European Social Policy*, 9:1, 1999a, ss. 5-28.
- TORFING Jacob, “Towards a Schumpeterian workfare postnational regime: path-shaping and path-dependency in Danish welfare state reform”, *Economy and Society*, 28:3, 1999b, ss. 369-402.
- TORRISI Gianpiero, “European Social Models between Globalisation and Europeanisation”, Munich Personal RePEc Archive (MPRA) Paper No: 12863, 2007.
- TRIDICO Pasquale, “The Impact of The Economic Crisis on The EU Labour Market: A Comparative Perspective”, Dipartimento di Economia Università delgi studi Roma Tre Working Papers ISSN 2279-6916, 2012.

- TUNÇAY Mete, “Sonuç Yerine”, (çev. Mete Tunçay), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, (ed.) Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, ss.239-256.
- TÜREL Oktar, “Avrupa Birliği’nde Ekonomik ve Parasal Birlik Süreci: Geçmiş ve Gelecek”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40: 2,2013, ss.395-432.
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara, (2012), [http://www.gmka.org.tr/uploads/downloads/dosya/diger/TUIK_Verileri/%C4%B0statistik%20Gostergeler,%20\(1923-2012\).pdf](http://www.gmka.org.tr/uploads/downloads/dosya/diger/TUIK_Verileri/%C4%B0statistik%20Gostergeler,%20(1923-2012).pdf) (19.06.2016).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (TÜİK) 2015, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=77&locale=tr> (19.06.2016).
- TÜRKİYE İŞ KURUMU (İŞKUR), Özel İstihdam Büroları, 2015 <http://www.iskur.gov.tr/tr-ozelistihdamburolari/istatistikibilgiler.aspx#dltop> (19.06.2016).
- TÜRKİYE İŞVEREN SENDİKALARI KONFEDERASYONU (TİSK), “Küresel Krize Karşı Alınması Gereken Tedbirler”, 2008 http://www.tisk.org.tr/upload_duyuru_ek/2008/12062013181941-kureselkriz.pdf (11. 02. 2016).
- TÜRKİYE İŞVEREN SENDİKALARI KONFEDERASYONU (TİSK), “25. Genel Kurul 14-15 Aralık 2013 Çalışma Raporu”, 2013, https://tisk.org.tr/tr/e-yayinlar/333_tisk_calisma_raporu_2013/pdf_333_tisk_calisma_raporu_2013.pdf (11. 02. 2016).
- TÜRK SANAYİCİLERİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ (TÜSİAD), “Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik”, Yayın No. TÜSİAD-T/2002/12-354, ISBN.975-8458-57-4, 2002.
- TÜRK SANAYİCİLERİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ (TÜSİAD), “Türkiye’de İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik” Yayın No.TÜSİAD-T/2004-11/381, ISBN.975-8458-73-6, 2004.
- UYANIK Yücel, “Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10:2, 2008, ss. 209-224.
- VANDENBERG, Paul, “Impact of Labor Market Institutions on Unemployment: Results from a Global Panel”, Asian Development Bank (ADB) Working Paper Series, No. 219, 2010.
- VEBLEN, Thorstein, *The Place of Science in Modern Civilization*, New Brunswick, Transaction Publishers, [1919] (1990).
- VENUGOPAL, Rajesh, “Neoliberalim as concept”, *Economy and Society*, 44:2, 2015, ss. 165-187.
- VOYVODA, Ebru ve Erinc YELDAN, “Patterns of Productivity Growth and the Wage Cycle in Turkish Manufacturing”, *International Review of Applied Economics*, 15(4), 2010, ss. 375-396.

- YAVUZ Erdal, “Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’si’ne İşçiler 1839- 1950*, (ed.) Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, ss. 155-195.
- YAYLA Atilla, *Liberalizm*, Ankara, Liberte Yayınları, 2008.
- YELDAN Erinç, “Finans Çağında Eklemlenme Kalıpları: Neoliberal Küreselleşmenin Çevresel Bir Ekonomi Olarak Türkiye Örneği”, *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, (ed.) Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss.129-158.
- YENTÜRK Nurhan, *Türk İmalat Sanayiinde Ücretler, İstihdam ve Birikim*, Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul, Çözüm Publication, 1997.
- YILMAZ, Ahmet, *Kapitalist Devleti Anlamak*, İstanbul, Aykırı Yayınları, 2002.
- YILMAZ Feridun, *Heterodoks İktisat Okulları İçinde Kurumsalcıların Yeri: Yöntembilimsel Bir Tahlil*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2000.
- YORGUN Sayım, “Grevsiz Toplu Pazarlık Hakkı ve Aidat Bağımlılığı Kıskaçında Memur Sendikaları”, Sosyal Siyaset Konferansları, 60, 2011, ss. 145-168.
- ZEYDANLI, Tuğba, “The Impacts of The Partial Labor Market Reforms”, Bilkent University, Department of Economics, A Master’s Thesis, Ankara, 2011.
- WALLERSTEIN, Immanuel, *Liberalizmden Sonra*, İstanbul, Metis Yayınları, 2009.
- WICKHAM James, “The End of the European Social Model: Before It Began”, Employment Research Centre, 2002.
- WILLIAMS C. Colin, Abbi HEDİR, Meryem FETHİ ve Sara NADIN, “Evaluating ‘Varieties of Capitalism’ By The Extent And Nature of The Informal Economy: The Case of South-Eastern Europe”, *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 10:2, 2012, ss. 113-130.
- WILLIAMSON Oliver E., “Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations”, *Journal of Law and Economics*, 22:2, 1979, ss. 233-261.
- WILLIAMSON Oliver E., *The Economic Institutions of Capitalism: The Firms, Markets, Relational Contracting*, New York, The Free Press, 1985.
- WILLIAMSON, Oliver E., “Efficiency, Power, Authority and Economic Organization”, *Transaction Cost Economics and Beyond*, (ed.) John Groenewegen, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1996, ss. 11- 42.
- WILLIAMSON Oliver E., “The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead”, *Journal of Economic Literature*, 38:3, 2000, ss. 595-613.
- WORLD BANK, 2015, <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS> (07.09.2015)
- WORLD ECONOMIC FORUM, 2013, The Global Competitiveness Report 2013-2014, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf (07.09.2015)

- WOODBURY, Stephen A., "Power in the Labor Market: Institutionalist Approaches to Labor Problems", *Journal of Economic Issues*, 21:4, 1987, ss. 1781-1807.
- WOODFORD Michael, "Convergence in Macroeconomics: Elements of the New Synthesis", *American Economic Journal: Macroeconomics*, 1(1), 2009, ss. 267-79.
- The Maastricht Treaty , "Provisions Amending The Treaty Establishing The European Economic Community With a View To Establishing The European Community",1992, <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf> (Erişim Tarihi 07.09.2015)
- 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu Resmi Gazete Tarih : 8/9/1999 Sayı : 23810 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc083/kanuntbmmc083/kanuntbmmc08304447.pdf (19.06.2016)
- 5763 Sayılı "İş Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", 26 Mayıs 2008 26887 sayılı Resmi Gazete <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/05/20080526-5.htm> (07.09.2015)
- 4857 Sayılı İş Kanununun genel gerekçesine İş Kanunu Tasarısı ve Sağlık, Aile, Çalışma ve Sosyal İşler Komisyonu Raporu (1/534), <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss73m.htm> (07.09.2015)
- 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu, <http://www.iskanunu.com/images/dokuman/diger-kanunlar/4447-sayili-issizlik-sigortasi-kanunu.pdf> (07.09.2015)
- 4857 Sayılı İş Kanunu, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4857.html> (07.09.2015)

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Hasan BAKIR		
Doğum Yeri ve Yılı	Bursa 17/01/1984		
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
ve Düzeyi	İleri		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
	Lise	1997 2000	
Lisans	2003	2007	Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2007	2010	Uludağ Üniversitesi
Doktora	2010		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
	1.	2008	
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:	<p>Öngen, Burcu K. ve Hasan Bakır (2014) "Avrupa Birliği Süreci ve Bölgesel Politikalarda Yaşanan Dönüşüm: Türkiye Bağlamında Bir analiz" Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 69, No. 4, ss. 891-922</p> <p>Bakır, Hasan ve K. Burcu Öngen (2013) "Yönetimden Yönetişime Geçiş Sürecinde Bölgesel Politikalarda Yaşanan Değişim: Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajansları Örneği" İktisat İşletme ve Finans (SSCI), 28(325), ss.9-34</p> <p>Ertürk Emin, Bahar Baysal, Görkem Bahtiyar ve Hasan Bakır (2013), "Piyasacılar ve Müdahaleciler Bağlamında Global Finansal Kriz", Finans, Politik&Ekonomik Yorumlar, Eylül, Yıl:50, Sayı:583, ss.7-26</p> <p>Eryılmaz, Filiz, Hasan Bakır and Mehmet Mercan (2015) "Financial Development and Economic Growth: Panel Data Analysis" in Handbook of Research on Strategic Developments and Regulatory Practice in Global Finance (ed.) Özlem Olgu, Hasan Dinçer and Ümit Hacıoğlu, IGI Global, USA.</p>		
İletişim (e-posta):	hasanbakir@uludag.edu.tr		
		Tarih	18/07/2016
		İmza	
		Adı Soyadı	Hasan Bakır

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Hasan BAKIR
Tez Adı	EMEK PİYASALARINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK EKONOMİSİ: TÜRKİYE BAĞLAMINDA BİR ANALİZ
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İktisat
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Ferudun YILMAZ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 18/07/2016

İmza :

